

Resource: Kamusi ya Biblia (Tyndale)

Aquifer Open Bible Dictionary

This work is an adaptation of Tyndale Open Bible Dictionary © 2023 Tyndale House Publishers, licensed under the CC BY-SA 4.0 license. The adaptation, Aquifer Open Bible Dictionary, was created by Mission Mutual and is also licensed under CC BY-SA 4.0.

This resource has been adapted into multiple languages, including English, Tok Pisin, Arabic (عربي), French (Français), Hindi (हिंदी), Indonesian (Bahasa Indonesia), Portuguese (Português), Russian (Русский), Spanish (Español), Swahili (Kiswahili), and Simplified Chinese (简体中文).

Kamusi ya Biblia (Tyndale)

K

Kabila la Walawi, Kaftori, Mkaftori, Wakaftori, Kaini (Mtu), Kala, Kalne, Kanaani, Mkanaani, kanisa, Kanuni kuhusu Usafi na Uchafu, Kapadokia, Kapernaumu, Karamu na Sikukuu za Israeli, Kayafa, Kazi, Kenani, Kenani, Kerubu, Makerubi, Kichwa, Kilimo, Kiongozi wa Sinagogi, Kipande kilichobaki, Kipro, Kirene, Wakirene, Kitabu cha Ezekieli, Kitabu cha Hesabu, Kitabu cha Matendo ya Mitume, Kitabu cha, Kitabu cha Mwanzo, Kitabu cha Ruthu, Kitabu cha Yoeli, Kiti cha enzi, Kiti cha kuweka miguu, Kitimu, Klopa, Krenio, Krete, Kristo, Kronolojia ya Biblia (Agano la Kale), Kuanguka kwa Mtu, Kubadilika, Kufuru, Kumi na moja, Kumilikiwa na Pepo, Kupaa kwa Kristo, Kupaka mafuta, Kupatanisha, Mpatanishi, Kupiga kura, Kupiga magoti, Kuponya, Uponyaji, Kupooza, Aliyepooza, Amepooza, Kushi, Kushi (Mahali), Kushi (Mtu), Kusulubiwa, Kuteua, Upadrisho, Kutokuwa na dhambi kwa Kristo, Kutokwa na damu, Kutukuzwa kwa Kristo, kuzaliwa upya

Kabila la Walawi

Asili ya Kabila la Walawi

Walawi walikuwa mojawapo ya makabila ya Israeli. Walawi wanaitwa kwa jina la Lawi, mwana wa tatu wa Lea na Yakobo ([Mwanzo 29:34](#)). Jina Lawi linamaanisha "kuambatana," likionyesha matumaini ya Lea kwamba kuzaa wana watatu kungeweza kumfanya Yakobo aambatane zaidi naye kama mke wake. Wazo hili la kuambatana pia linaonekana katika [Hesabu 18:2](#), ambapo kabila la Walawi linaelezewa kuwa "limeambatana" na Aroni.

Walawi wanatajwa kwa mara ya kwanza kuhusiana na tukio la vurugu huko Shekemu, ambapo Walawi na Simeoni waliua wakazi wa mji huo kama kisasi kwa ubakaji wa dada yao, Dina ([Mwanzo 34:25-29](#)). Kitendo hiki kilisababisha lawama kutoka kwa baba yao Yakobo ([Mwanzo 34:30](#)), ambaye pia aliwalaani alipokuwa kitandani akifa, akitabiri kwamba wazao wao wangesambazwa kote Israeli ([49:5-7](#)). Licha ya laana hii, kabila la Walawi baadaye lilikuwa kabila la kikuhani lililochaguliwa na Mungu, wakati Simeoni hatimaye alijiunga na kabila la Yuda.

Majukumu Maalum ya Walawi

Hapo mwanzo, Walawi walikuwa kabila "la kidunia" kama mengine, bila jukumu maalum la kidini ([Kutoka 2:1](#)). Hata hivyo, hili lilibadilika wakati Walawi walipoonyesha uaminifu wao kwa Mungu wakati wa uasi wa Israeli na tukio la ndama wa dhahabu ([Kutoka 32:25-29](#)). Kama zawadi kwa

uaminifu wao, Mungu alianzisha "agano na Walawi" ([Hesabu 18:19](#)), akiwatenga kwa ajili ya majukumu ya ukuhani ([Hesabu 3:11-13](#)). Kuanzia wakati huo, Walawi walipaswa kutumikia kama makuhani na viongozi wa kidini kwa Israeli. Kama malipo kwa huduma yao, kabila la Walawi halikupokea eneo maalum kama makabila mengine; badala yake, Mungu alipaswa kuwa urithi wao ([Hesabu 18:20](#)). Hata hivyo, walipewa miji 48, ikijumuisha miji sita ya makimbilio, iliyotawanyika kote Israeli ([Yoshua 21:1-42](#)).

Kama Walawi wasingeweza kujenga utajiri wao wenyewe au kumiliki ardhi, kabila hilo lilipaswa kuungwa mkono na zawadi na zaka ([Hesabu 18:21](#)), kama vile mjane, yatima, na mgeni. Maisha yao yalikuwa jukumu la watu wa Mungu ([Kumbukumbu la Torati 14:29](#)). Kwa kuwa walikuwa kabila la Mungu, Yoabu hakutaka kuwajumuisha Walawi katika sensa ya Daudi ([1 Mambo ya Nyakati 21:6](#); linganisha [Hesabu 1:49](#)). Walawi hawakuhudumu vitani isipokuwa kwa njia ya kidini ([2 Mambo ya Nyakati 20:21](#)). Walikuwa na jukumu la hema la kukutania ([Hesabu 1:50-53](#)) na baadaye hekalu ([1 Mambo ya Nyakati 23:25-32](#)).

Majukumu na Wajibu

Katika kitabu cha Walawi, Biblia inatofautisha wazi kati ya:

- Kuhani Mkuu,
- Baadhi ya makuhani, na
- Baadhi ya Walawi wadogo walikuwa na majukumu madogo.

Katika siku za mwanzo, Walawi walifunga na kuhamisha hema la kukutania ([Hesabu 1:50-51](#)), na walifanya majukumu mengine. Baadaye, walihudumu kama mabawabu na wanamuziki ([1 Mambo ya Nyakati 16:42](#)). Majukumu ya Walawi yameorodheshwa katika [Kumbukumbu la Torati 33:8-11](#). Hapo, msaada wa kidini na ushauri ni muhimu kama majukumu yao ya kikuhani. Kwa hiyo, si ajabu kwamba Yehoshafati aliwatumia kufundisha sheria ([2 Mambo ya Nyakati 17:7-9](#)). Hata hivyo, mara nyingi walionekana kama makuhani tu ([Waamuzi 17:13](#)).

Jukumu la Walawi kama viongozi wa kidini na walimu lilikuwa muhimu katika historia ya Israeli, na marejeleo ya agano la kudumu na Walawi yanapatikana katika [Yeremia 33:20-26](#) na [Malaki 3:3-4](#). Baada ya uhamisho wa Babeli, wanachama wa kabila la Walawi walirudi Yerusalemu ([Ezra 2:36-42](#)), wakiwa na idadi kubwa zaidi kutoka kwa familia za kikuhani.

Walawi katika Agano Jipya

Katika Agano Jipya, Barnaba, Mkristo maarufu wa awali, anatambulika kama Mlawi ([Matendo 4:36](#)). Hata leo, jina la ukoo Lawi miongoni mwa Wayahudi mara nyingi linaonyesha kuwa ni wa kabila la Walawi.

Tazama pia Makuhani na Walawi.

Kaftori, Mkaftori, Wakaftori

Jina la mahali na jina la watu wanaohusishwa na mahali hapo. Watu wa Kaftori ni miongoni mwa watu wa Kihamiti katika "jedwali la mataifa" na wameorodheshwa kama "wana" wa Misri ([Mwa 10:13-14](#); [1 Nya 1:12](#), kjv "Kaftorim"). Maandishi yanaonyesha Casluhim kama watu wazazi wa Wafilisti. Hata hivyo, manabii waliwataja Wafilisti kama wakoloni kutoka Kaftori ([Yer 47:4](#); tazama [Am 9:7](#)). Hii imekuwa msingi kwa baadhi ya watafsiri kubadilisha kifungu cha [Mwanzo 10:14](#) na kutafsiri "Wakaftori, ambao Wafilisti walitokana nao" (neb). Wengine wanaelewa kwamba ingawa Wafilisti huenda awali walikuwa koloni la Casluhian, walikaa katika maeneo ambayo yalijulikana hasa kama yale ya Wakaftori.

Kaftori inajulikana kama *Kaptara* katika lugha ya Accadian, *kptr* katika lugha ya Ugaritic, na *Keftiu* katika lugha ya Kimisri. Marejeleo haya yanatoka mapema kama 2200 KK hadi karibu 1200 KK. Vyanzo vya Kimisri ni muhimu sana katika kutambua Kaftori kama Krete. Kwa upande mwingine, kuna jadi ya Kiyahudi inayosema kwamba Wakaftori walitoka Kapadokia; Septuaginta inasoma "Kapadokia" badala ya "Kaftori." Hii imepelekea baadhi kupendekeza kwamba Kaftori inapaswa kutambulishwa na eneo la pwani la Asia Ndogo au na kisiwa cha Carpathos. Labda kufikia karne ya 13 Kabla ya Kristo (KK), "Kaftori" ilitumika kwa maana pana kwa eneo la Aegean ambako Wafilisti walitoka.

Wakaphtorimu wanatajwa pia kama watu waliovamia eneo karibu na Gaza, wakawafukuza Waavimu, na kuishi huko ([Kum 2:23](#)). Inaonekana kwamba Wakaphtorimu walikuwa wamejikita karibu na Gaza kabla ya Waisraeli kuvuka Yordani wakati wa Ushindi. *Tazama* Kasluhimu, Wakasluhiti.

Kaini (Mtu)

Mwana wa kwanza wa Adamu na Hawa. Alikuwa mkulima wa ardhi wakati ndugu yake, Abeli, alikuwa mchungaji wa kondoo. Watu wanapozungumzia matendo mabaya ya vurugu, mara nyingi wanataja mauaji ya Kaini dhidi ya ndugu yake Abeli kama mfano ([Yuda 1:11](#)). Kila mmoja wa ndugu hao wawili alileta dhabihu kwa Bwana ([Mwanzo 4:3-4](#)). Kulingana na [Waebrania 11:4](#), Abeli alitenda kwa imani kwa kuleta dhabihu inayokubalika zaidi kuliko ile ya Kaini. Kaini alikasirika sana kwa sababu Mungu hakukubali sadaka yake. Kwa sababu Mungu alikubali sadaka ya Abeli lakini si yake, Kaini alimuua ndugu yake ([Mwanzo 4:5-8](#)).

Wakati wa kuelezea kwa nini Kaini alitenda kwa vurugu, Biblia inatuambia kwamba alihusiana na yule mwovu ([1 Yohana 3:12](#)). Bwana alimkabili Kaini na hatia yake, akamhukumu, na kutamka laana juu yake. Mungu alimfanya Kaini aondoke katika nchi ya Nodi, mashariki mwa Edeni ([Mwanzo 4:9-16](#)). Kaini alilalamika kwa Mungu kwamba adhabu yake ilikuwa kubwa kuliko alivyoweza kuhimili. Aliogopa kwamba mtu angeweza kumpata na kumuua. Kwa hivyo, Bwana alimwekea alama Kaini kumlinda. Bwana pia aliahidi kwamba ikiwa mtu yeyote angemwua Kaini, mtu huyo angepokea adhabu mara saba zaidi.

Kwenye nchi ya Nodi, Kaini alijenga mji na kuupa jina la mwanawe Henoki ([Mwanzo 4:17](#)). Kupitia Henoki, Kaini alipata wazao wengi. Katika vizazi vya mwanzo, wazao hawa walikuza ujuzi mbalimbali. Wengine waliishi kwenye mahema na kutunza wanyama. Wengine wakawa wanamuziki, na baadhi walijifunza jinsi ya kutengeneza vitu kutoka kwa chuma (mistari ya [18-22](#)).

Kala

Mojawapo ya miji mikuu ya kale ya Ashuru iliyojengwa na Nimrodi ([Mwa 10:11-12](#)). Kala ni jina la kale la Nimrodi ya kisasa, ambayo iko maili 24 (kilomita 38.6) kusini mwa Ninawi kwenye ukingo wa mashariki wa Hidekeli. Ilichimbuliwa na Henry Layard kuanzia mwaka wa 1845 hadi 1849 na na Shule ya Uingereza ya Akiolojia nchini Iraq kuanzia mwaka wa 1949 hadi 1964. Tovuti hii ilikaliwa kuanzia nyakati za kabla ya historia hadi kipindi cha Hellenistic.

Uchimbaji huko Kala ulifichua ziggurat kubwa na mahekalu yaliyotolewa kwa Ninurta na Nabu. Ngome kubwa iliyojengwa na Shalmanesa I katika karne ya 13 Kabla ya Kristo (KK) na jumba la kifalme lililolengwa na Ashurnasirpal II (883-859 KK) pia viligunduliwa hapo. Majumba ya kifalme ya Shalmanesa III (858-824 KK) na Esar-hadoni (680-669 KK) sehemu moja iliharibiwa. Miongoni mwa uvumbuzi mwingine muhimu kutoka mji huo ni obelisk nyeusi ya Shalmanesa III, ambayo kwa sasa iko katika Makumbusho ya Uingereza. Mnara huo ni muhimu kwa masomo ya kibiblia kwa sababu ya rekodi yake ya kodi iliyolipwa na Mfalme Yehu wa Israeli kwa Waashuru.

Tiglath-pileseri III (745-727 KK) na Sargoni II (721-705 KK) walizindua mashambulizi yao dhidi ya Israeli na Yuda kutoka Kala. Sargoni aliteka Samaria. Tiglath-pileseri alihusika na Yuda wakati Ahazi alipofanya muungano naye dhidi ya Israeli na Siria ([Is 7:1-17](#)). Hatimaye, Kala iliharibiwa na Wababeli na Wamedi mwaka wa 612 KK.

Kalne

1. Jiji katika Babeli ([Mwa 10:10](#)).
2. Jiji lililolulikana kama Kullani (Kullan Koy), liko takriban maili 20 (kilomita 32.2) kaskazini mwa Aleppo, kaskazini mwa Siria. Utambulisho huu wa kaskazini unadokezwa katika [Isaya 10:9](#), ambapo Kalno inahusishwa na Karkemishi, takriban maili

50 (kilomita 80.5) kuelekea kaskazini mashariki, pamoja na katika muktadha wa [Amosi 6:2](#) (Tazama maendeleo kutoka kaskazini hadi kusini—Kalne, Hamathi, Gathi). Kane katika [Ezekieli 27:23](#) inaonekana kurejelea eneo hilo hilo na labda inapaswa kuunganishwa na Kalne. Kullani ilitekwa na Tiglath-pileseri II, mfalme wa Ashuru, takriban mwaka wa 741 KK.

Kanaani, Mkanaani

Eneo la Palestina (Nchi ya Ahadi) magharibi mwa Mto wa Yordani, lililokaliwa na Waisraeli wakati wa uongozi wa Yoshua. Sehemu za kusini mwa Siria pia mara nyingi zilizingatiwa kuwa sehemu ya eneo la Wakanaani, ambapo mipaka yake ya kaskazini haikuwahi kufafanuliwa wazi. Watu wa kabla ya Israeli katika Palestina ya magharibi, wakiondoa kaskazini mwa Siria na maeneo kama Ugarit (Ras Shamra) kwenye pwani ya Mediterania ya Siria, walijulikana kwa jina pana la Wakanaani.

Hakikisho

• Ardhi na Watu

• Lugha

• Fasihi ya Kiswahili

• Hadithi

• Imani ya Kidini

• Ushawishi kwa Israel

Ardhi na Watu

Kwenye "jedwali la mataifa" ([Mwa 10:15-19](#)), mjukuu wa Noa, Kanaani, alikuwa babu wa makundi 11 yaliyokaa katika eneo la Siria na Palestina. Makundi sita ya kwanza yalionekana kukaa katika eneo la Sidoni au Kusini, ilhali mengine yaliishi kaskazini zaidi. Watu wa kaskazini walikaa zaidi kwenye ukingo wa tambarare ya pwani; Kusini, makazi yalienea mashariki hadi maeneo ya milimani. Marejeleo ya Agano la Kale yaliwaweka Wakanani katika mabonde na maeneo ya pwani ya magharibi ya Palestina; nchi ya milimani ilikaliwa na Waamori na watu wengine ([Hes 13:29](#); [Yos 5:1](#); [7:9](#); [Amu 1:27-36](#)).

Mojawapo ya marejeleo ya awali yanayojulikana kuhusu watu wa Kanaani ni kwenye kibao kutoka Mari (karne ya 15 KK), ambacho afisa wa kijeshi aliripoti upelelezi wake kuhusu “wezi na Wakanaani.” Wakanaani waliorodheshwa kama

kundi kwenye Nofu Stele (nguzo iliyoandikwa) ya Farao wa Misri Amenophis II (takriban mwaka wa 1440 KK). Ardhi ya Kanaani ilitajwa katika maandishi ya karne ya 15 ya Idrimi, mfalme wa Aleppo (magharibi mwa Ugarit), ambaye alikimbilia bandari ya Kanaani ya Ammiya na kisha akawa mtawala wa Alalakh (kaskazini mwa Ugarit). Wakati wa Enzi ya Amarna (karne ya 15–14 KK), Palestina ilikuwa chini ya utawala wa kisiasa wa Misri, kulingana na vidonge vya Amarna vya Misri.

Kama vile "Kanaani" ilivyotaja eneo lote la magharibi la Palestina, ndivyo "Mkanaani" ilivyoelezea wakazi wake wa kabla ya Israeli bila kubainisha kabila. Miongoni mwa watu waliokuwa wakiishi Palestina, Waamori walionekana kwa mara ya kwanza katika milenia ya pili KK kama wahamiaji kutoka Mesopotamia.

Marejeo kadhaa ya Agano la Kale yanaonyesha kulinganisha eneo la Waamori na nchi ya Kanaani ([Mwa 12:5-6](#); [15:18-21](#); [48:22](#)), desturi inayoonekana katika vidonge vya Alalakh vya karne ya 18 KK, ambavyo vilionyesha "Amurru" kama sehemu ya Siria-Palestina. Vidonge kutoka Mari kutoka kipindi hicho hicho vinazungumzia mtawala Mwamori wa Hazori katika Palestina ya kaskazini. Maandishi ya Tell el-Amarna (karne ya 14–13 KK) yanaonyesha kwamba ufalme wa Amurru katika eneo la Lebanoni ulikuwa unatawala biashara ya pwani na biashara; kwa hiyo, marejeo ya watu hao wawili (Waamori na Wakanaani) pamoja katika wakati wa Mose na katika kipindi chote cha Enzi ya Shaba ya Marehemu (takriban 1550–1200 KK) hayashangazi.

Katika mwisho wa kipindi hicho, "Watu wa Baharini" (ambao kwa kiasi kikubwa walikuwa Wafilisti) waliharibu Dola la Wahiti, na wakati wa Ramses III (karibu mwaka wa 1180 KK) walikalialia sehemu ya magharibi ya Palestina. Ushindi wa Waisraeli katika Palestina ulivunja nguvu za miji mingi ya Wakanaani na Waamori, huku kuibuka kwa muungano wa Wafilisti kwenye pwani ya kusini ya Palestina kukipunguza zaidi eneo la ardhi ya Wakanaani. Kuanzia mwanzo wa Enzi ya Chuma, warithi wa kitamaduni wa Wakanaani walikuwa Wafinisia, waliokuwa wakijikita katika miji ya Tiro na Sidoni, ambao wenyewe walipenda kujulikana kama Wakanaani (linganisha [Mt 15:21-22](#); [Mk 7:24-26](#)).

Lugha

Vikundi mbalimbali vilivyoishi Palestina ya magharibi katika kipindi cha kabla ya Waisraeli huenda vilizungumza lahaja zinazohusiana na familia ya lugha za Kisemiti Kaskazini Magharibi. Eneo kubwa lililokaliwa na watu hao na uwezekano wa ushawishi wa lugha za Waamori, Wahuri, na Waugariti unachanganya nadharia za kisasa kuhusu maana halisi ya "Kikanaani" kama lugha.

Fasihi

Kama ilivyo kwa lugha, ni vigumu kuwa na uhakika kuhusu fasihi ya Wakanaani. Jambo moja lililo wazi ni kwamba alfabeti yetu ilitokana na Wakanaani wa Enzi ya Shaba ya Kati. Kabla ya wakati huo, uandishi ulikuwa ama wa picha (maneno au mawazo yaliyowakilishwa na picha), cuneiform (alama za umbo la kabari kwenye udongo laini zinazowakilisha silabi na maneno kamili), au hieroglyphic (uandishi wa picha wa Kimisri). Uandishi wa alfabeti ulipitishwa kupitia Waebrania na Wafinisia kwa Wagiriki, ambao walitoa alfabeti yetu ya sasa umbo lake la asili.

Hadi mwaka wa 1929, fasihi ya Kikanaani ilikuwa inajulikana kidogo, lakini kwa uvumbuzi huko Ugarit, mkusanyiko mkubwa wa nyenzo za fasihi ulipatikana. Ugunduzi huo ulijumuisha sehemu za shairi la epic kuhusu Mungu Baali na mke wake Anathi (inawezekana kutoka takriban mwaka wa 2000 KK), hadithi kuhusu mtu wa kifalme anayeitwa Aqhat (kutoka takriban 1800 KK), shughuli za kifasihi za Mfalme Keret (zilizoandikwa takriban 1500 KK), na nyenzo za kidini, matibabu, na utawala zilizovunjika.

Historia

Ushahidi wa akiolojia unaonyesha kwamba Palestina ya magharibi ilikaliwa tangu Enzi ya Mawe ya Kale. Mabaki ya Mesolithic, Neolithic, na Chalcolithic pia yamepatikana katika maeneo kadhaa. Inawezekana kwamba watu wanaozungumza lugha za Kisemiti waliishi katika maeneo kama Yeriko, Megido, na Byblos karibu mwaka wa 3000 KK. Ugunduzi katika Tell Mardikh (Ebla) unaonyesha kwamba Dola yenye nguvu ya Kanaani ilikuwepo Siria karibu mwaka wa 2500 KK, na hakuna shaka kwamba watu wa Amorite na Kanaani walikuwa wamejikita vizuri Siria na Palestina kufikia mwaka wa 2000 KK. Ushahidi bora wa ukaliaji wa Kanaani katika Palestina ya magharibi umetoka katika Enzi ya Shaba ya Kati na Marehemu (takriban 1950–1200 KK), wakati ardhi ilikuwa imejaa miji ya Kanaani na Amorite.

Wamisri walifanya mashambulizi ya mara kwa mara katika Palestina wakati wa nasaba zao za 5 na 6. Katika nasaba ya 13 (karne ya pili KK), walidhibiti sehemu kubwa ya Siria-Palestina kisiasa na kiuchumi.

Mawasiliano kati ya Wakanaani na Mesopotamia kuanzia karibu mwaka wa 2000 KK yanaonyeshwa katika maandiko yaliyopatikana huko Mari na Ugarit. Inaonekana kwamba Waamori, Wahuri, Waashuri wa awali, na watu wengine walihamia Kanaani mara kwa mara, wakileta aina mbalimbali za mifumo ya kisiasa na kijamii. Kufikia mwishoni mwa karne ya 16 KK, falme nyingi ndogo za Wakanaani zilikuwa chini ya udhibiti wa Misri. Ndani ya karne mbili, zile za kaskazini zaidi zilikuwa chini ya ushawishi wa kisiasa wa Wahiti.

Historia ya Wakanaani inakuwa ngumu zaidi kutokana na shughuli za watu wa Hyksos kati ya takriban mwaka wa 1800 na 1500 KK. Wakiwa na asili mchanganyiko ya Asia, Hyksos walipata ushawishi mkubwa wa kisiasa kutokana na matumizi yao ya kijeshi ya magari ya vita yenye vifaa vya chuma na upinde wa kiwanja wa Asia. Kutoka maeneo ya Wakanaani kama Hazori na Yeriko, walivamia Misri na kuanzisha udhibiti huko kutoka takriban mwaka wa 1776 hadi takriban mwaka wa 1570 KK. Walipofukuzwa mwanzoni mwa Ufalme Mpya wa Misri (1570–1100 KK), walirudi kwenye maeneo yenye ngome kusini mwa Kanaani.

Udhibiti wa Wamisri juu ya Palestina ya magharibi ulikuwa umepotea kufikia wakati wa ushindi wa Waisraeli wa Kanaani; Yoshua alikumbana na upinzani kutoka kwa Wakanaani na Waamori. Uvamizi wa Waisraeli wa Kanaani ulisaidiwa na hali ya uozo ambapo falme ndogo za Palestina zilikuwa zimeanguka. Pamoja na uharibifu wa utamaduni wa Wahiti na Watu wa Baharini na uvamizi wao wa maeneo ya kaskazini na pwani, miji ya jadi ilianguka. Kuanzia takriban mwaka wa 1100 KK, utamaduni wa Wakanaani ulipunguzwa hadi Tiro, Sidoni, na maeneo machache mengine.

Dini

Kabla ya uvumbuzi wa Ugariti, kidogo kilijulikana kuhusu dini ya Wakanaani isipokuwa marejeleo ya Agano la Kale kuhusu hilo. Kutokana na yale yanayojulikana sasa kuhusu utamaduni wa Wakanaani, mkuu wa orodha ya miungu ya Wakanaani alikuwa mungu aliyeitwa El, ambaye aliabudiwa kama "Baba wa mtu." Wake zake walikuwa Athirat, anayejulikana kwa Waisraeli kama Ashera, Astarte, na Baaltis. El alikuwa na

mwana, Baali, mungu wa uzazi aliyeelezwa katika hadithi kama Bwana wa mvua na dhoruba. Baali alichukua nafasi ya baba yake kama mkuu wa pantheon (orodha ya miungu) na inasemekana aliishi katika mbingu za mbali za kaskazini. Mnara uliopatikana Ugarit ulimwakilisha akiwa amebeba radi upande wake wa kushoto na rungu mkononi mwake wa kulia.

Sanamu nyingi ndogo za udongo wa mfanyanji zenye sifa za kijinsia zilizoizidishwa, zinazowakilisha mmoja wa miungu wa kike, zimepatikana kutoka maeneo ya Enzi ya Shaba ya kati na marehemu huko Palestina ya magharibi. Kituo kilichojitolea kwa ibada ya Anathi, kilichochimbuliwa huko Byblos katika Msirofoinike, kilikuwa maarufu kwa ukahaba wa kidini na ibada za uzazi wa kijinsia; sanamu nyingi za wanawake uchi zilipatikana hapo. Vitu vingine vya ibada vya Wakanaani vilijumuisha nguzo takatifu ya aina fulani (massebah) na sanamu ya mbao (Ashera), labda ya mungu wa kike mwenyewe.

Katika Enzi ya Amarna, dini ya Kikanaani ya orgiastiki ilikuwa na ushawishi mkubwa hasa katika Mashariki ya Karibu; iliingia kwa kiasi fulani hata katika dini za kihafidhina za Misri na Babylonia. Sherehe nne kuu zinazohusiana na kilimo zilionekana kusherehekewa na Wakanaani, mara zote zikiwa ni nyakati za karamu, ulevi, na uzinzi wa kupindukia. Dini ya Kikanaani ilikuwa dhahiri ndiyo iliyopotoka zaidi kijinsia kuliko nyingine yoyote katika ulimwengu wa kale.

Ushawishi kwa Israel

Maadili ya Waisraeli, kama ilivyofafanuliwa na sheria za agano za Mlima Sinai, yalitofautiana sana na mila za kidini za Wakanaani. Uungu wa kimaadili wa Kiebrania ulikuwa kinyume kwa njia nyingi na ibada ya asili ya kipagani ya Wakanaani. Ilikuwa wazi kwamba mifumo hiyo miwili haingeweza kuishi pamoja. Kwa hivyo, sheria ilitoa maagizo madhubuti kwamba Wakanaani na njia zao walipaswa kuondolewa kutoka Nchi ya Ahadi ([Kut 23:24](#); [34:13-16](#); [Kum 7:1-5](#)) na kwamba Waebrania walipaswa kubaki tofauti na dini ya Wakanaani kwa uaminifu kwa agano la Mungu. Hilo halikuwa rahisi, hasa kwa sababu watu wote wawili walizungumza lahaja zinazohusiana kwa karibu na hivyo walitumia maneno yanayofanana ya mazungumzo. Zaidi ya hayo, Waisraeli waliovamia chini ya Yoshua waligundua kwamba Wakanaani walikuwa bora kuliko wao katika kujenga miundo ya mawe na kutengeneza zana za

chuma, vifaa, na silaha. Waebrania, wakiwa na upungufu, walikabili matarajio ya kuhitaji msaada wa kiufundi kutoka kwa Wakanaani. Katika wakati wa Mfalme Solomoni, Wakanaani kutoka Msirofoinike walihusishwa kubuni na kujenga hekalu la Bwana huko Yerusalemu. Ufanano wa juu juu kati ya baadhi ya vipengele vya dini ya Wakanaani na Kiebrania, kama vile sadaka za Amani na baadhi ya majina ya kimungu, pia ulifanya iwe vigumu kudumisha utofauti wa kitamaduni wa Israeli.

Licha ya "marufuku" iliyowekwa Yeriko, Waisraeli waliweza kutumia vifaa vya Wakanaani vilivyokamatwa vitani. Hivyo basi, azimio lao la kuharibu kila dalili ya Wakanaani, pamoja na dini yao potovu, lilidhoofika polepole. Kufikia wakati wa Mfalme Ahabu, ambapo ibada ya Baali wa Tiro ilikuwa imejikita vizuri katika ufalme wa kaskazini wa Israeli, Waebrania walikuwa katika hatari kubwa ya kupoteza upekee wao wa kiroho na kiteolojia. Makuhani wao, ambao walipaswa kuwa na jukumu kubwa katika kudumisha upekee wa imani ya agano, mara nyingi walijikwaa katika njia za Wakanaani, wakifuata maadili mabaya ya majirani zao wapagani na kuhamasisha watu wa Israeli kufanya vivyo hivyo (rej. [1 Sm 2:22](#)).

Kwa hivyo, manabii wa Kiebrania walitangaza kwamba taifa lao, ambalo karibu lilikuwa limeanguka kabisa kwa ushawishi wa Wakanaani, lingehitaji kutakaswa kwa uhamisho kabla ya imani mpya kuwa na uwezekano kwa Israeli.

Tazama pia Miungu na Dini za Wakanaani; Historia ya Israeli; Palestina.

kanisa

Neno "kanisa" linamaanisha kundi au mkusanyiko wa watu wanaokusanyika kwa kusudi maalum. Ingawa neno hili linatajwa mara mbili tu katika Injili ([Mathayo 16:18](#); [18:17](#)), linapatikana mara nyingi katika kitabu cha Matendo, barua nyingi za Paulo, na maandiko mengine ya Agano Jipya, hasa katika kitabu cha Ufunuo.

Kwenye Agano la Kale, njia moja ya kuelezea watu wa Israeli ilikuwa kwa kuwaita "kusanyiko." Baadhi ya makundi ambayo yaliadini kuwa wao ndio Waisraeli wa kweli walijiita "kusanyiko." Waliadini kuwa hawakuwa Israeli kwa kuzaliwa. Neno hili lilitumika na waandishi wa Nyaraka za Bahari ya Chumvi na Wakristo wa mapema, na ndilo neno "kanisa" lilimaanisha awali. Wakristo

maru nyingi walijirejelea kama "kanisa" au "kusanyiko" (na "la Mungu" likieleweka bila kulisema).

Neno "kanisa" linaweza kumaanisha waumini wote duniani kote au kikundi chochote cha ndani yao. Lilikuwa linawakilisha uwepo wa watu wa Mungu katika mahali maalum. Ndiyo sababu Agano Jipya mara nyingi hutumia umoja "kanisa." Inafanya hivyo hata wakati wa kuzungumzia makundi mengi ya waumini ([Matendo 9:31](#); [2 Wakorintho 1:1](#)); neno "makanisa" linapatikana mara chache ([Matendo 15:41](#); [16:5](#)). Kila kundi au kundi lote lilikuwa mahali ambapo Mungu alikuwa akiwapo ([Mathayo 16:18](#); [18:17](#)). Kusanyiko lilikuwa kitu ambacho Mungu alikuwa amenunua kwa damu ya Mwana wake ([Matendo 20:28](#)).

Njia Mbalimbali Ambazo Neno "Kanisa" Linatumika Katika Agano Jipya

Neno "kanisa" katika Agano Jipya pia lina uhusiano na ulimwengu wa Kigiriki. Kwa Kigiriki, neno lililotafsiriwa kama "kanisa" lilimaanisha mkusanyiko au mkutano. Lilitokea mkutano wa kisiasa au kundi lolote linalokusanyika pamoja. Neno hili linatumika kwa njia hii katika [Matendo 19:32, 39, 41](#).

Matumizi ya Kikristo ya neno "kanisa" katika Agano Jipya yanatofautiana kwa kiasi kikubwa:

- 1. Kama mkutano wa kanisa:** Wakati mwingine, kama ilivyo katika Agano la Kale, inahusu mkutano wa kanisa. Kwa mfano, Paulo anawaambia Wakristo wa Korintho, "Mnapokusanyika kama kanisa" ([1 Wakorintho 11:18](#)). Hii inamaanisha kwamba Wakristo wanatambulika hasa kama watu wa Mungu wanapokusanyika kwa ibada.
- 2. Kama Kundi Zima Mahali Pamoja:** Katika vifungu kama [Mathayo 18:17](#), [Matendo 5:11](#), [1 Wakorintho 4:17](#), na [Wafilipi 4:15](#), "kanisa" linamaanisha kundi lote la Wakristo wanaoishi eneo moja. Asili ya kikundi cha Kikristo mara nyingi inaangaziwa. Kwa mfano, katika misemo kama "kanisa katika Yerusalemu" ([Matendo 8:1](#)), "katika Korintho" ([1 Wakorintho 1:2](#)), na "katika Thesalonike" ([1 Wathesalonike 1:1](#)).

3. **Kama Makanisa ya Nyumbani:**

Katika maandiko mengine, vikundi vidogo vya Wakristo waliokutana nyumbani kwa mtu huitwa makanisa, kama wale waliokutana nyumbani kwa Priskila na Akila ([Warumi 16:5](#); [1 Wakorintho 16:19](#)).

4. **Kama kanisa la Ulimwengu:**

Katika Agano Jipya, "kanisa" linaweza pia kumaanisha kanisa la ulimwengu, ambalo linajumuisha waumini wote ([Matendo 9:31](#); [1 Wakorintho 6:4](#); [Waefeso 1:22](#); [Wakolosai 1:18](#)). Kutajwa kwa mara ya kwanza kwa Yesu kuhusu kuanzishwa kwa harakati ya Kikristo katika [Mathayo 16:18](#) inatumia neno hili kwa maana hii pana: "Nitalijenga kanisa Langu, na malango ya kuzimu hayataweza kulishinda."

Paulo mara nyingi hurejelea kanisa kama "kanisa la Mungu" ([1 Wakorintho 1:2](#); [10:32](#)) au "makanisa ya Kristo" ([Warumi 16:16](#)). Hii inatoa neno la kawaida la Kigiriki maana ya kipekee ya Kikristo. Inalitofautisha kusanyiko la Kikristo na makundi mengine, ya kidunia na ya kidini.

Agano Jipya kwa ujumla linaweka wazi kwamba jamii ya wakristo ilijiona kama jamii ya nyakati za mwisho. Waliamini walikuwa wameitwa kushiriki katika tendo la mwisho la Mungu la Ufunuo na uwepo wa kimungu katika Yesu wa Nazareti. Paulo anawaambia Wakristo wa Korintho kwamba wao ni wale "ambao utimilifu wa nyakati umewajia" ([1 Wakorintho 10:11](#)). Hii inamaanisha kwamba Mungu alikuwa ametembelea uumbaji wake na kuwaita watu wapya kutoka Uyahudi na ulimwengu usio wa Kiyahudi. Watu hawa waliwezesha na Roho wa Mungu kuwa na uwepo duniani, wakishiriki Habari Njema ya upendo wa Mungu usio na masharti kwa uumbaji wake ([Waefeso 2:11-22](#)).

Injili zinatambua kwamba Yesu alichagua wanafunzi 12 kuwa msingi wa kundi hili jipya. Uhusiano na makabila 12 ya Israeli ni dhahiri. Inaonyesha kwamba kanisa lilionekana kama limejikita katika Uyahudi na kama mpango wa Mungu wa kufanya Israeli kuwa "nuru kwa mataifa" ([Isaya 49:6](#); [Warumi 11:1-5](#)). Kwa sababu hii, Paulo anaweza kuita jamii hii mpya ya Mataifa na Wayahudi, uumbaji huu mpya, "Israeli wa Mungu" ([Wagalatia 6:15-16](#)). Katika jamii hii

mpya, mgawanyiko wa jadi wa rangi, daraja, na jinsia ulivunjwa. Walikuwa wamewatenganisha na kuwaweka watu katika makundi ya chini na ya juu. "Hakuna Myahudi wala Mgiriki, mtumwa wala huru, mwanaume wala mwanamke, kwa maana nyote ni mmoja katika Kristo Yesu" ([Wagalatia 3:28](#)). Kundi hili moja linaitwa "mwili wa Kristo."

Kanisa kama Mwili wa Kristo

Paulo ndiye mwandishi pekee wa Agano Jipya anayeliita kanisa mwili wa Kristo ([Warumi 12:5](#); [1 Wakorintho 12:27](#); [Waefeso 1:22-23](#); [4:12](#); tazama pia [1 Wakorintho 10:16-17](#); [12:12-13](#)). Pia anaelezea kanisa kama "mwili" ambao Kristo ni "kichwa" chake ([Waefeso 4:15](#); [Wakolosai 1:18](#)). Asili halisi ya njia hii ya kuzungumza kuhusu kanisa haijulikani wazi, lakini mawazo mawili ni muhimu sana kwa kuelewa fikra za Paulo:

1. **Uzoefu wa Paulo kwenye Barabara ya Dameski:** Kulingana na simulizi katika [Matendo 9:3-7](#); [22:6-11](#); [26:12-18](#), Yesu alijitambulisha na wanafunzi wake walioteswa. Wakati Paulo alipowatesa Wakristo hawa wa mwanzo, alikuwa akipigana dhidi ya Kristo mwenyewe. Kutafakari juu ya uzoefu huu kunaweza kumfanya Paulo aamini kwamba Kristo aliye hai alijitambulisha kwa karibu sana na jamii yake kiasi kwamba ingeweza kuitwa "mwili" wake, ikimaanisha maonyesho halisi, ya kimwili ya uwepo wake.

2. Dhana ya Kiyahudi ya Mshikamano wa Kikundi:

Mshikamano wa kikundi ni dhana kwamba kundi linaweza kuwakilishwa na mtu mmoja. Paulo alikuwa Myahudi wa kweli, na mawazo ya Kiyahudi yaliathiri fikra zake ([Wafilipi 3:5](#)). Katika muktadha huu, mtu binafsi anaonekana kama aliyeunganishwa kwa karibu na taifa kwa ujumla. Mtu binafsi hawezi kuwepo kwa kweli mbali na watu wote.

Wakati huo huo, watu wote wanaweza kuwakilishwa na mtu mmoja. Kwa mfano, "Mwisraeli" ni jina la mtu mmoja na pia jina la watu wote. "Mtumishi" katika [Isaya 42-53](#) anaweza kuwa mtu mmoja ([Isaya 42:1-4](#)) na pia taifa la Israeli ([Isaya 49:1-6](#)). Wazo hili la mshikamano wa pamoja (au umoja) ndilo msingi wa uhusiano wa karibu ambao Paulo anafanya kati ya "Adamu wa kwanza" na mwenye dhambi ubinadamu. Pia linaunganisha "Adamu wa mwisho (au Pili)" (Kristo) na ubinadamu uliorejeshwa ([1 Wakorintho 15:45-49](#); tazama pia [Warumi 5:12-21](#)).

Paulo anaeleza uhusiano wa karibu kati ya Kristo na kanisa lake kwa kuulinganisha na umoja na ushirikiano kama mwili wa kimwili ([Warumi 12:4-8](#); [1 Wakorintho 12:12-27](#)). Kwa Paulo, Chakula cha Bwana ni mfano maalum wa ukweli huu: "Mkate tunaouvuja ni ushirika katika mwili wa Kristo. Kwa sababu kuna mkate mmoja, sisi ambao ni wengi ni mwili mmoja; kwa kuwa sote tunashiriki mkate mmoja." ([1 Wakorintho 10:16b-17](#)). Kwa sababu hii, Paulo anasema, kila kazi ndani ya mwili ina nafasi yake inayostahili.

Mgawanyiko ndani ya mwili (yaani, kanisa) unaonyesha kwamba kuna jambo lisilo sawa. Wito wa mara kwa mara wa Paulo kwa ajili ya umoja ndani ya jamii ya wakristo unategemea taswira hii ya kanisa kama "mwili wa Kristo."

Kanuni kuhusu Usafi na Uchafu

Kwenye desturi za kidini za Kiebrania za zamani, Mungu alitoa sheria kuhusu kile kilichokuwa "safi" (kinachokubalika kwa Mungu) na "kisicho safi"

(kisichokubalika kwa Mungu). Sheria hizi ziliathiri maeneo mbalimbali ya maisha:

1. Usafi wa mwili: sheria kuhusu mwili, chakula, na maisha ya kila siku
2. Usafi wa kidini: sheria kuhusu ibada na sherehe
3. Usafi wa maadili: sheria kuhusu tabia nzuri na mbaya
4. Usafi wa kiroho: sheria kuhusu kuwa na uhusiano mzuri na Mungu

Aina hizi tofauti za usafi zilikuwa zimeunganishwa. Kwa mfano, kufuata sheria za kimwili kuhusu vitu safi na najisi kulionyesha kwamba mtu alitaka kuwa na usafi wa moyo na kuwa karibu na Mungu.

Agano la Kale linaonyesha kwamba Mungu alitaka kuwa na uhusiano wa karibu na watu wake. Alionyesha hili kwa kumpa Musa sheria zake. Sheria hizi ziliwasaidia watu kuelewa jinsi Mungu alivyo na jinsi alivyotaka waishi.

Mungu alikuwa tofauti na miungu ya uongo ambayo mataifa mengine yaliabudu. Wakanani waliabudu miungu iitwayo Baali, ambayo haikuwa ya kutabirika na ilikuwa katili. Hakuna aliyetarajia miungu hii ya uongo kuwa ya kuaminika au kufanya yaliyo sawa.

Hata hivyo, Bwana, Mungu wa Israeli, alikuwa tofauti. Mungu daima:

- Alitimiza ahadi zake.
- Alizungumza kwa uwazi kupitia manabii wake aliowachagua
- Aliwatendea watu wote kwa usawa chini ya sheria zake

Sheria ilionyesha tabia ya Mungu na mpango wake kwa watu binafsi na taifa zima. Kila mtu alitakiwa kufuata sheria ya Mungu, hata kuhani mkuu na mfalme.

Mungu pia alionyesha uaminifu wake kwa kutenda katika historia ili:

- Kulinda watu wake
- Kukumu wale waliotenda makosa (watu wake na maadui zao)
- Kupanga mpango wa kuwaokoa watu wote

Kitabu cha Mambo ya Walawi kinaeleza maana ya kuwa "safi" mbele ya Mungu. Kwa kuwa Mungu mwenyewe alitoa sheria hizi, watu walipaswa kufuata kanuni zake walipotaka kumkaribia katika ibada. Aliwapa taratibu maalum za kidini za kufuata. Taratibu hizi zilikuwa na malengo mawili:

1. Kuonyesha watu jinsi wenye dhambi (wale waliokosea) wanavyoweza kumrudia Mungu
2. Kuonyesha jinsi Mungu alivyotengeneza njia kwa watu wake kuwa safi na kukubalika mbele zake

Mfumo huu wa usafi umeelezewa katika Zaburi: "Ni nani atakayepanda mlima wa Bwana? Ni nani atakayesimama katika patakatifu Pake? Yeye aliye na mikono safi na moyo safi, ambaye haunyanyui nafsi yake kwa sanamu au kuapa kwa udanganyifu." ([Zaburi 24:3-4](#)). Kuwa safi mbele za Mungu kunategemea mambo mawili:

1. Kile ambacho watu hufanya nje
2. Uhusiano wao wa kibinafsi na Mungu katika mioyo yao

Hakuna mtu anayeweza kufuata kikamilifu sheria zote za Mungu kuhusu mema na mabaya. Hii inamaanisha watu lazima wategemee kabisa msaada wa Mungu. Katika sheria ya Mungu, Mungu alieleza jinsi atakavyowasaidia watu kuwa safi na kukubalika kwake.

Hakikisho

- Historia ya Awali: Sheria Hizi Zilianzaje?
- Sheria kutoka Kitabu cha Walawi: Mungu Aliamuru Nini Kuhusu Usafi?
- Sherehe za Kutakasa: Watu Walifanya Nini Ili Kusafishwa Tena?
- Mtazamo wa Agano Jipya: Yesu Alifundisha Nini Kuhusu Usafi?

Historia ya Awali: Sheria Hizi Zilianzaje?

Asili ya Dini Isiyo ya Kiyahudi

Tamaduni nyingi za kale zilikuwa na mawazo yao wenyewe kuhusu kile kilichokuwa safi na kisicho safi. Watu ambao hawakuwa Wayahudi (walioitwa "mataifa") waliathiri jinsi mawazo haya yalivyokua.

Kwenye kila dini kuu duniani, watu walihisi kwamba kufanya mambo mabaya kuliwafanya kuwa wachafu. Dini nyingi zilikuwa na sherehe maalum za kuwasafisha watu tena, mara nyingi kwa kutumia maji ya kunawa.

Watu wa Kiebrania (Wayahudi wa kale) walikuwa na sheria kuhusu kuepuka vitu fulani:

- Vingine kwa sababu vilikuwa vitakatifu sana
- Vingine kwa sababu vilikuwa najisi

Kanuni hizi zilifanana na desturi zilizopigwa marufuku katika dini nyingine za kale, ikijumuisha baadhi ya dini ambazo watu wa Kiebrania wa zamani walikutana nazo.

Tunapolinganisha dini ya Kiebrania ya kale na dini nyingine za kale, tunaweza kuona kwa urahisi baadhi ya mambo yanayoafanana. Hili halishangazi. Hata hivyo, dini ya Kiebrania pia ilikuwa na sifa nyingi za kipekee zilizoiweka tofauti na dini nyingine. Tofauti hizi ni muhimu kuelewa.

Sheria kutoka Kitabu cha Walawi: Mungu Aliagiza Nini Kuhusu Usafi?

Sheria za Sherehe na Maadili

Kwenye Agano la Kale, kuna uhusiano mkubwa kati ya sheria za nje za sherehe za Mose na mahitaji ya kimaadili, kama vile Amri Kumi. Katika Agano la Kale, uchafu na dhambi mara nyingi huchukuliwa kuwa sawa. Sehemu nyingi zinaelezea dhambi kama uchafu (kwa mfano, [Mambo ya Walawi 16:16, 30; Hesabu 5:11-28; Zekaria 13:1](#)).

Uhusiano kati ya usafi wa kiibada na wa maadili unaweza kuonekana katika:

- Vifungu vinavyozungumzia mikono safi ([2 Samweli 22:21](#); [Ayubu 17:9](#); [22:30](#))
- Vifungu vinavyozungumzia moyo safi ([Zaburi 24:4](#); [51:10](#); [73:13](#); [Mithali 20:9](#))

Nabii Isaya alihisi kuwa alikuwa na "midomo michafu" alipokuwa mbele za Mungu. Mungu alimgusa midomo yake kwa kaa linalowaka ili kumtakasa. Hii ilionyesha kwamba Mungu alikuwa amemsamehe ([Isaya 6:5-7](#)).

Wakati mtu ni safi mbele ya Mungu, inamaanisha kwamba anafanya kile kilicho sawa ([Ayubu 11:4](#); [33:9](#); [Zaburi 51:7-10](#); [Mithali 20:9](#)). Wakati mtu anafanya mambo mabaya dhidi ya Mungu, inamfanya asiye safi ([Zaburi 51:2](#); [Isaya 1:16](#); [64:6](#)).

Sababu za Uchafu

Kwenye sheria ambazo Mungu alimpa Mose, tunaweza kupata mambo mengi yaliyowafanya watu kuwa wachafu:

1. **Vyakula Vilivyokatazwa:** Baadhi ya vyakula havikuruhusiwa. Sheria kuhusu wanyama ilisema "tofauti kati ya wanyama wasio safi na safi, kati ya wanyama wanaoweza kuliwa na wale ambao hawawezi" ([Mambo ya Walawi 11:47](#)). Mungu aliwaruhusu watu wake kula tu vyakula ambavyo alikubali (tazama pia [Kumbukumbu la Torati 14:3-21](#); [Matendo 15:28-29](#)).
2. **Magonjwa:** Baadhi ya magonjwa yaliwafanya watu kuwa najisi kulingana na sheria ya Mungu, hasa ukoma ([Mambo ya Walawi 13-14](#)). Katika nyakati za Biblia, matatizo mengi tofauti ya ngozi yaliitwa ukoma, ikiwa ni pamoja na uvimbe, vidonda, vipele, na ugonjwa tunaouita sasa ukoma. Naamani aliponywa ukoma ([2 Wafalme 5:1-14](#)). Yesu aliponya watu wengi wenye ukoma (kwa mfano, [Mathayo 8:1-4](#); [10:8](#); [11:5](#); [Luka 4:27](#)). Wakati mtu alipokuwa na mojawapo ya magonjwa haya, kila kitu walichogusa pia kilikuwa najisi ([Mambo ya Walawi 14:33-57](#)).
3. **Kutokwa kwa maji maji mwilini:** Sheria ya Mungu ilikuwa na kanuni kuhusu majimaji ya mwili yanayowafanya watu kuwa najisi kwa muda tofauti. Wakati mtu alipoachilia majimaji ya mwili wakati wa mahusiano ya kingono au kwa bahati mbaya wakati wa usingizi, angekuwa chafu hadi jioni ([Mambo ya Walawi 15:16-18](#); [Kumbukumbu la Torati 23:10](#)). Ikiwa mtu alikuwa na majimaji yasiyo ya kawaida kutoka mwilini mwao kwa sababu ya ugonjwa, atakuwa najisi kwa siku saba baada ya kumalizika ([Mambo ya Walawi 15:1-15](#)). Hedhi (kutokwa na damu kila mwezi) ilisababisha uchafu kwa siku saba baada ya kumalizika ([Mambo ya Walawi 15:19-24](#); [2 Samweli 11:4](#)). Kujamiiana wakati wa hedhi kulifanya washirika wote wawili kuwa chafu ([Mambo ya Walawi 15:19-24](#); [20:18](#)). Ikiwa mate ya mtu asiye safi yatamgusa mtu mwingine, mtu huyo atakuwa najisi kwa siku moja ([Mambo ya Walawi 15:8](#)).

4. **Maiti:** Miili iliyokufa, hata sehemu tu, ilisababisha uchafu ([Hesabu 19:16](#)). Watu waliogusa mwili uliokufa walikuwa wachafu kwa muda wa mwezi mmoja. Walilazimika kuchelewesha Pasaka ikiwa walikosa kushiriki kutokana na uchafu ([Hesabu 9:6-11](#)). Kuhani Mkuu hakuruhusiwa kuwazika wazazi wake kwa sababu ya majukumu yake maalum ([Mambo ya Walawi 21:10-11](#); linganisha [Hesabu 6:6-7](#); [Hagai 2:13](#); [Mathayo 23:27](#)).
5. **Ibada ya Sanamu:** Kuabudu miungu ya uongo (ibada ya sanamu) lilikuwa jambo baya zaidi ambalo lingeweza kuwafanya watu kuwa chafu mbele ya Mungu. Taifa zima la Israeli lingeweza kufanywa chafu kwa sababu ya ibada ya sanamu ([Zaburi 106:38](#); [Isaya 30:22](#); [Ezra 36:25](#)). Watu wasio Wayahudi pia walifanywa najisi kwa ibada ya sanamu ([Yeremia 43:12](#)). Kutokana na hili, Wayahudi waliamini kwamba kuwasiliana na watu wasio Wayahudi kungewafanya kuwa chafu. Hata hivyo, Yesu alipokuja, ujumbe wake ulikuwa kwa kila mtu. Hii ilipingana na imani ya zamani ya kujitenga na watu wasio Wayahudi ([Yohana 4:9](#); [Matendo 10:28](#); linganisha [Wagalatia 2:11-14](#)). Roho waovu pia wangeweza kuwafanya watu kuwa najisi ([Zakaria 13:2](#); [Mathayo 10:1](#); [Marko 1:23-27](#)).

Sheria Kuhusu Vitu

Uchafu ungeweza kuenea kutoka kwa kitu kimoja hadi kingine, kama vile ugonjwa. Maiti na wadudu iliambukiza chochote walichogusa ([Mambo ya Walawi 11:29-38](#)). Ni nafaka kavu pekee, maji kutoka chemchemi, na maji kwenye birika ambayo hayangeweza kuchafuliwa. Sheria hii ilisaidia watu kuishi kwa kuwa jamii za kilimo mara nyingi zilipata wadudu na panya waliokufa katika chakula na maji yao.

Vyombo vya udongo visivyo safi vilipaswa kuvunjwa, lakini vyombo vya mbao vilihitajika kuoshwa ([Mambo ya Walawi 15:12](#)). Hata vyungu visivyofunikwa katika nyumba ambapo mtu

alikuwa amekufa vilikuwa chafu ([Hesabu 19:15](#)). Kila mtu ndani ya nyumba pia alikuwa mchafu.

Vitu vinavyohusiana na watu waliokuwa wakiabudu miungu ya uongo vilionekana kuwa chafu. Wakati Waisraeli walipokamata vitu vitani, walihitajika kusafisha vitu hivi. Walivisafisha kwa kuviweka kwenye moto au kwa kuvisafisha kwa maji ([Hesabu 31:21-24](#)).

Mavazi yanaweza pia kuathiriwa na aina ya ugonjwa uitwao "ukoma." Hii inaweza kuathiri mavazi ya sufu, mavazi ya kitani, na vitu vya ngozi. Wakati mavazi yalionyesha dalili za ugonjwa (madoa ya kijani au nyekundu), watu walipaswa kuyakagua. Ikiwa madoa haya yalisambaa baada ya kipindi cha majaribio, walipaswa kuchoma mavazi hayo ([Mambo ya Walawi 13:47-59](#); [14:33-53](#)).

Sheria Kuhusu Maeneo

Nchi na watu wa Israeli walikuwa watakatifu, lakini wangeweza kuwa najisi kwa ukandamizaji au ibada ya sanamu ([Yoshua 22:17-19](#); [Yeremia 13:27](#)). Yerusalemu ilikuwa mji mtakatifu, lakini ungeweza kuwa chafu kutokana na dhambi za watu wake ([Ezra 22:2-4](#); [Maombolezo 1:8](#)). Pia ungeweza kuwa najisi kwa damu ya watu waliokuwa wakiishi hapo ([Maombolezo 4:15](#)).

Watu wachafu wangeweza kufanya hekalu kuwa chafu. Kwa mfano:

- Hezekia alihitaji kutakasa hekalu baada ya ibada ya sanamu za Ahazi ([2 Mambo ya Nyakati 29:15-19](#)).
- Nehemia alilazimika kusafisha vyumba ambavyo Tobia alikuwa akiishi ([Nehemia 13:9](#)).
- Siku ya Upatanisho ilikuwa wakati wa kusafisha hekalu kutokana na uchafu uliosababishwa na dhambi za Waisraeli ([Mambo ya Walawi 16:16-19](#); [31-33](#)).

Baada ya kuharibiwa, vipande vya nyumba yenye ukoma vilipaswa kuwekwa mahali pachafu ([Mambo ya Walawi 14:45](#)). Bonde la Hinnomu lilikuwa dampo la takataka katika miaka ya baadaye na likawa ishara ya "Jehanamu," mahali pa adhabu ya milele katika Agano Jipya. Kambi ya Waisraeli ilikuwa mahali patakatifu, hivyo taka za binadamu zilihitajika kuzikwa nje ya mipaka yake ([Kumbukumbu la Torati 23:12-14](#)). Hii ilizuia magonjwa wakati wa vita, jambo ambalo lilikuwa

muhimu kwa sababu tauni zilikuwa tatizo katika majeshi ya kale.

Sheria Kuhusu Chakula

Wanyama fulani walikuwa najisi na hawakufaa kuliwa ([Mambo ya Walawi 11](#); [Kumbukumbu la Torati 14:3-21](#)). Wanyama walihesabiwa kuwa najisi ikiwa walikufa kutokana na:

- Uzee
- Maradhi
- Majeraha

Wanyama ambao walikuwa wamejeruhiwa na wanyama wala nyama pia walikuwa najisi.

Ni wanyama tu waliotafuna chakula mara mbili na waliokuwa na kwato zilizogawanyika ndio waliokuwa safi. Hii ilimaanisha wanyama wengi hawakuruhusiwa kuliwa, kama vile:

- Nguruwe
- Ngamia
- Mbweha
- Sungura

Waisraeli waliruhusiwa kula samaki tu wenye mapezi na magamba. Ndege wawindaji, wanyama wanaokula mizoga, na wadudu wote wenye mabawa walihesabiwa kuwa najisi, isipokuwa wadudu wanaoruka kama:

- Nzige ni wadudu wanaojulikana kwa uwezo wao wa kusafiri kwa makundi makubwa na kuharibu mazao kwa haraka.
- Panzi
- Maghala

Viumbe vingi vya kutambaa vilikuwa najisi, ikiwa ni pamoja na:

- Minyoo
- Mijusi
- Nyoka
- Weasels
- Panya

Kula damu pia kulikatazwa ([Mwanzo 9:4](#); [Mambo ya Walawi 17:14-15](#); [Kumbukumbu la Torati 12:16-23](#); [Matendo 15:28-29](#)).

Sherehe za Kutakasa: Watu Walikuwa Wanawezaje Kusafishwa Upya?

Usafishaji Unaposubiri

Sheria ya Mungu ilielekeza vipindi tofauti vya kusubiri kabla ya watu kuwa safi tena. Matukio mengi ya kugusa vitu visivyo safi yalidumu hadi jioni ([Mambo ya Walawi 11:24](#)). Mtu yeyote au kitu chochote kilichogusa maiti kilikuwa najisi kwa siku saba ([Hesabu 19:11](#)).

Wakati wa hedhi ya mwanamke, alikuwa najisi kwa siku saba ([Mambo ya Walawi 15:19](#)). Hii pia ilikuwa kweli kwa yeyote aliyemgusa. Mama alipokuwa akijifungua, alikuwa najisi kwa siku saba kwa mtoto wa kiume na siku 14 kwa mtoto wa kike. Mama alihitajika kusubiri siku nyingine 33 kwa mtoto wa kiume na siku 66 kwa mtoto wa kike kabla ya kugusa vitu vitakatifu.

Utakaso kwa kutumia Maji

Kugusa vitu visivyo safi (kama vile majimaji ya mwili) kulihitaji kunawa mikono na nguo, pamoja na kusubiri siku moja kabla ya kuchukuliwa kuwa safi tena ([Mambo ya Walawi 15:5-11](#)).

Utakaso wa Vitu vya Sherehe

Baadhi ya vitu vilivyotumika katika sherehe za utakaso ni kama ifuatavyo:

- Majivu ya ndama mwekundu yaliyochanganywa na maji ([Hesabu 19:1-10](#))
- Mbao ya mwerezi
- Kitambaa cha rangi nyekundu
- Hisopo
- Damu ([Mambo ya Walawi 14:2-9](#))

Damu ilikuwa kitu pekee ambacho kingeweza kutakasa madhabahu kwa sababu madhabahu ilikuwa mahali pa kutoa dhabihu kwa ajili ya dhambi ([Mambo ya Walawi 16:18-19](#); [Ezra 43:20](#)).

Utakaso kwenye Dhabihu

Njia kuu ya watu kuwa safi tena ilikuwa kwa kuleta dhabihu kwa Mungu. Hali tofauti zilihitaji dhabihu tofauti. Kutokwa na maji maji mwilini, isipokuwa zile za shughuli za ngono, kulihesabiwa kuwa safi kwa kutoa njiwa na hua ([Mambo ya Walawi 15:14-15, 29-30](#)). Kujifungua kulihitaji kondoo na ndege kutolewa dhabihu ([12:6](#)). Wale ambao walikuwa maskini wangeweza kutoa ndege badala ya mnyama ([Mambo ya Walawi 12:8](#); [14:21-32](#); [Luka 2:24](#)).

Katika dhabihu, damu inawakilisha uhai. Kwa hiyo, kutoa damu kulimaanisha kifo. Uchafu wa ugonjwa ulihamishiwa kwa mwathirika, kuondoa uchafu ([Mambo ya Walawi 14:7](#)). Mwathirika alichukua nafasi ya mwenye dhambi. Badiliko hili lilikuwa muhimu kwa sababu ni dhabihu za damu pekee zilizoweza kutoa utakaso wa kimaadili unaohitajika kwa dhambi. Kwa hiyo, dhabihu ya damu ilikuwa msingi wa utakaso wote, ikiwa ni pamoja na utakaso kutoka kwa ugonjwa.

Utakaso kwa Moto

Baadhi ya uchafu unaweza kuondolewa tu kwa moto. Kwa mfano:

- Vyungu vya chuma visivyo safi vinaweza kusafishwa tena kwa kupitishwa kwenye moto ([Hesabu 31:22-23](#)).
- Uzinzi wa kifamilia uliadhibiwa kwa kifo, na miili ilitakiwa kuchomwa ([Mambo ya Walawi 20:14](#)).
- Kuabudu sanamu kulihusisha uharibifu kamili wa vitu kwa kuzitekeza kwa moto ([Kutoka 32:20](#)).
- Miji iliyowekwa wakfu kwa miungu ya kigeni ilihitajika kuchomwa.

Mtazamo wa Agano Jipya: Yesu Alifundisha Nini Kuhusu Usafi?

Agano Jipya halikukataa kile ambacho Agano la Kale lilifundisha kuhusu vitu safi na najisi. Badala yake, lilipa mafundisho haya maana mpya. Agano Jipya lilisitiza maana ya kimaadili ya dhana hiyo na kuunganisha unajisi na dhambi.

Injili ziliandikwa katika muktadha wa sheria za Agano la Kale pamoja na tafsiri zao na Mafarisayo na Masadukayo. Yesu alitii sheria lakini alikosoza kanuni zilizokuwa zimejengwa kuizunguka. Yesu alifundisha kwamba uchafu unatoka moyoni na si kutoka kwa nguvu za nje ([Marko 7:14-23](#); [Luka 11:39-41](#)). Aliwakosoza Mafarisayo kwa kuzingatia sherehe za nje. Wengine wanasema Yesu "aliifanya sherehe kuwa ya ndani" sheria, lakini ni sahihi zaidi kusema alielekeza umakini kwa jinsi sheria inavyotumika katika maisha ya ndani ya mtu.

Kwenye Injili, roho mbaya daima huitwa "roho chafu." Hii inaonyesha kwamba ni waovu kabisa. Ni muhimu kutambua kwamba katika vitabu hivi, neno "chafu" linatumika tu linapozungumzia roho mbaya. Hii inaonyesha jinsi Agano Jipya lilivyobadilisha mtazamo wake. Badala ya kuzungumzia zaidi juu ya uchafu wa kimwili, lililenga zaidi kwenye matatizo ya kiroho kama vile dhambi na hatia.

Tukio muhimu lilitokea katika kanisa la Kikristo la awali ([Matendo 10](#)). Mungu alimwonyesha Petro, mmoja wa wafuasi wa karibu wa Yesu, kwamba watu wasio Wayahudi (walioitwa "mataifa") hawakuwa najisi. Mungu alitaka Petro awakaribishe katika kanisa. Kwa sababu ya hili, mtu mmoja aitwaye Kornelio, ambaye hakuwa Myahudi, alikua mmoja wa wafuasi wa kwanza wa Yesu kutoka kwa Mataifa.

Yesu alifundisha kwamba uchafu unatokana na kile kilicho moyoni mwa mtu, si tu kutokana na kuvunja sheria za kidini. Mafundisho haya yalimuathiri Paulo, ambaye baadaye aliandika barua nyingi katika Agano Jipya. Paulo, Farisayo ambaye alikuwa mwaminifu kwa sheria, alifundisha kwamba hakuna kitu kilicho kichafu chenyewe ([Warumi 14:14-20](#)). Katika barua zake, Paulo alifundisha kwamba watu wanakuwa safi kwa njia mpya:

- Kutii Mungu kutoka moyoni mwao
- Kupitia kufanywa upya na Mungu (inayojulikana kama "kuzaliwa upya")
- Kupitia kifo cha Yesu, ambacho kina uwezo wa kuwasafisha watu kutoka kwa dhambi

Paulo alisisitiza kwamba unajisi unahusiana na kufanya makosa, si kuvunja sheria za kidini (tazama [Warumi 6:19](#); [1 Wathesalonike 2:3-4](#)).

Kifo cha Yesu msalabani kilikuwa njia ya mwisho na kamilifu ya kuwasafisha watu kutoka kwa dhambi zao ([Waebrania 9:14, 22](#); [1 Yohana 1:7](#)). Katika Agano la Kale, watu walitoa dhabihu za mafahali na mbuzi, lakini dhabihu hizi zilikuwa ishara ya kile ambacho Yesu angefanya baadaye. Biblia inatumia lugha ya ishara kuelezea hili:

- Watu wanaomwamini Yesu "wameoshwa... katika damu ya Mwanakondoo" ([Ufunuo 7:14](#)).
- Wanavaa mavazi meupe yaliyosafishwa ([15:6](#); [19:8-14](#)).

Wakati Yesu alipokufa, alitoa damu yake (uhai wake) kwa sababu Mungu Baba alimwomba afanye hivyo. Hii ilitimiza mahitaji yote ya haki ya Mungu. Kwa sababu Yesu alionyesha kwamba Mungu Baba ni mwenye haki na mwema kabisa, Mungu sasa anaweza kuwasamehe watu ambao wamefanya makosa. Hii inalingana na jinsi Mungu alivyo daima na atakavyokuwa. Mungu ni mwenye haki kamilifu (anafanya kile kilicho sawa) na ndiye anayewafanya watu kuwa sawa naye wanapomwamini Yesu ([Warumi 3:24-26](#)).

Tazama pia Ubatizo; Tohara; Kutotahiriwa; Sadaka na Dhabihu; Sheria, Dhana ya kimaandiko; Sheria za chakula.

Kapadokia

Eneo la uwanda wa juu wa Asia ya Mashariki Ndogo limekatwa na safu za milima. Jina Kapadokia halipatikani katika Agano la Kale la Kiebrania. Sehemu zinazotaja Kaftori au Caphtorim ([Dt 2:23](#); [Am 9:7](#)), hata hivyo, zilitafsiriwa kuwa "Kapadokia" katika Septuaginta (tafsiri ya kale ya Kiyunani ya Agano la Kale). Wasomi wachache wanapendekeza kwamba Kapadokia ilikuwa makazi ya awali ya Wafilisti.

Kwenye Agano Jipya, Kapadokia ilikuwa nchi ya baadhi ya wageni waliokuja Yerusalemu ambao walishangazwa na kusikia lugha zao zikiongelewa siku ya Pentekoste ([Matendo 2:5-13](#)). Kapadokia baadaye ilikuwa moja ya maeneo katika Asia Ndogo ambapo Wakristo waliishi, watu ambao mtume Petro aliwaandikia barua yake ya kwanza ([1 Pt 1:1](#)).

Kapadokia ilipakana na Pontio upande wa kaskazini, Syria na Armenia upande wa mashariki, Kilikia upande wa kusini, na Likaonia upande wa magharibi. Iljulikana kwa uzalishaji wa ngano, ufugaji wa ng'ombe, na farasi, na pia ilisafirisha nje alabasta, mica, fedha, na risasi. Eneo hilo lilipitiwa na njia muhimu za biashara, kama vile njia kupitia Milango ya Kilikia kuelekea kaskazini hadi Pontio. Eneo hilo lilidhibitiwa au kutawaliwa kwa zamu na Wahiti, Waashuri, Wababeli, Waajemi, Wagiriki, Waseleuki, na Warumi.

Marejeleo ya barua kwa Ariarathes, mfalme wa Kapadokia ([1 Macc 15:22](#)), yanaweza kuonyesha kwamba kulikuwa na makazi makubwa ya Kiyahudi hapo mwanzoni mwa karne ya pili KK. Wayahudi kutoka jamii hiyo walionekana kutembelea Yerusalemu wakati wa Pentekoste. Ukristo ulionekana kuenea kaskazini kuelekea Kapadokia kando ya barabara kutoka Tarso. Kapadokia ikawa eneo la viongozi wenye nguvu wa kanisa la Kikristo kufikia karne ya nne Baada ya Kristo (BK).

Kapernaumu

Kapernaumu ulikuwa mji katika Galilaya ambapo Yesu alifanya kazi na kufundisha mara kwa mara. Mji huu unatajwa tu katika Injili. Ulikuwa upande wa kaskazini magharibi wa Bahari ya Galilaya (pia huitwa Ziwa la Genesareti). Kapernaumu inamaanisha "kijiji cha Nahumu." Jina hilo linaweza kumrejelea Nahumu, aliyeandika kitabu katika

Agano la Kale, au linaweza kuwa limepewa jina la mtu mwingine anayeitwa Nahumu.

Kapernaumu Ilikuwa Wapi?

Injili ya Mathayo inasema Kapernaumu ilikuwa karibu na Bahari ya Galilaya, katika eneo la Zabuloni na Naftali ([Mathayo 4:13](#)). Pwani ya magharibi ya ziwa ilikuwa mahali ambapo kabila la Naftali liliishi.

Hadithi mbili kuhusu watu wa Kapernaumu zinaonyesha kuwa mji huo ulikuwa karibu na mpaka wa Mto Yordani na mpaka wa kisiasa. Hadithi ya jemaadari inapendekeza kulikuwa na kikundi kidogo cha askari wapatao 100 katika mji huu wa mpakani ([Mathayo 8:5](#); [Luka 7:2](#)). Katika hadithi nyingine, Yesu anamwomba Lawi aache kazi yake ya kukusanya kodi. Hii pia inaonyesha kuwa mji huo ulikuwa kwenye mpaka ([Mathayo 9:9](#); [Marko 2:14](#); [Luka 5:27](#)).

Maandishi ya kale ya Kiyahudi yanatuambia kwamba Kapernaumu ilikuwa katika eneo lililoitwa Tell Hum. Tunajua Kapernaumu ilikuwepo mwaka wa 110 Baada ya Kristo (BK) kwa sababu ilitajwa katika Midrash Kohelet 1.8 na 7.26 kama "Kaphar Nahumu." Hii inaonyesha kwamba Kapernaumu bado ilikuwepo katika karne ya pili.

Kapernaumu haitajwi tena hadi mwaka 1160, wakati Benyamini wa Tudela anapozungumzia "Capharnaum ambayo ni Kaphar Nahumu." Wafranciskani (agizo la kidini la makasisi) sasa wanamiliki eneo hilo. Wamepata sarafu nyingi kutoka wakati huo huko Tell Hum. Pia walipata magofu ya mahali pa ibada ya Kiyahudi (inayoitwa sinagogi) ambayo huenda ilijengwa karibu mwaka wa 300 BK.

Uchimbaji wa hivi karibuni katika Tell Hum umethibitisha kuwa hapa ndipo Kapernaumu ya kale ilipokuwa. Wanaakiolojia waligundua nyumba ya zamani chini ya jengo ambalo Wakristo wa Kiyahudi walilitumia kwa mikutano katika karne ya nne. Nyumba hii ilitumika kama mahali pa mikutano kwa Wakristo wa mapema tangu karibu nusu ya kwanza ya karne ya pili. Kulingana na maandiko ya kale na alama zilizopatikana kwenye mawe, wasomi wengi wanaamini hii ilikuwa nyumba ya Petro.

Kapernaumu katika Agano Jipya

Kapernaumu ulikuwa mji muhimu ambapo wanajeshi wa Kirumi walikuwa wamewekwa. Baada ya watu wa Nazareti kumkataa Yesu,

aliamia Kapernaumu ([Mathayo 9:1](#)). Kapernaumu ilikuwa makazi yake na Yesu alifanya miujiza mingi huko ([Marko 2:1](#); [1:34](#)).

- Alimponya mtumishi wa akida ([Mathayo 8:5](#)).
- Alimponya mama mkwe wa Petro ([Marko 1:31](#)).
- Alimponya mtu aliyekuwa na roho mchafu ([Marko 1:23](#); [Luka 4:33](#)).

Ingawa Yesu alifanya mambo mengi mema huko Kapernaumu, alisema kwamba mambo mabaya yangetokea kwa mji huo kwa sababu watu hawakubadilisha njia zao: "Na wewe, Kapernaumu, je, utainuliwa hadi mbinguni? Hapana, utashushwa hadi kuzimu" ([Mathayo 11:23](#)).

Karamu na Sikukuu za Israeli

Matukio ya furaha ya umma au ya kibinafsi yanaadhimisha tukio au mtu muhimu. Kipengele cha karamu kina umuhimu maalum katika mzunguko wa matukio ya kidini na ibada pamoja na sherehe zinazohusishwa na siku hizi maalum. Ingawa wazo la karamu mara nyingi linaashiria chakula na kinywaji kingi, kipengele hiki si lazima. Wakati mwingine kuna kiasi kidogo tu, kama katika sherehe ya Meza Takatifu.

Katika matumizi ya kisasa, "Sikukuu" kawaida hurejelea shughuli zinazodumu kwa kipindi fulani cha muda, wakati "karamu" inaashiria sehemu moja ya sherehe, mara nyingi ikiwa ni mlo. Hata hivyo, katika matumizi ya kidini, ya kale na ya kisasa, maneno haya mawili hutumiwa kwa kubadilishana. Waebrania wa kale walitumia maneno mo'ed ("misimu") na hag kwa sherehe zao kubwa za umma, wakati karamu za asili ya kibinafsi zilielezwa kwa kawaida kwa neno mishteh. Tafsiri nyingi za Kiingereza za Maandiko hazitofautishi kati ya maneno haya.

Karamu na Majukumu Yake

Kila sikukuu inaweka mkazo mkubwa kwenye ushiriki wa jamii na mwendelezo wa jadi za kijamii au kidini, hasa pale ambapo sherehe ni sehemu ya kalenda ya kawaida ya kiraia au kidini. Bila msaada wa jamii, hata katika sherehe ya kifamilia, hakuna sikukuu inayoweza kufanikiwa. Wakati kuna ushiriki wa pamoja, sikukuu inaweza kuimarisha kumbukumbu ya mtu binafsi na ya jamii kuhusu matukio maalum, na linaweza kudumisha hazina

hiyo ya kumbukumbu kwa miaka na vizazi. Kumbukumbu hiyo ya pamoja ina athari ya mshikamano kwa jamii inayoshirikiana, kubwa au ndogo, na hutumikia kuanzisha mila ambazo kundi linaishi nazo. Ikiwa sikukuu inaadhimisha tukio fulani au kusherehekea wazo kuu, mada hiyo inakuwa imejikita zaidi katika akili za washiriki kwa kuhusishwa mara kwa mara na ibada na sherehe zinazofanywa. Sikukuu za Waebrania wa kale zilikuwa na kazi hii chanya. Sikukuu za kalenda yao ya kidini ziliadhimisha matukio maalum wakati Mungu alipoingilia kati kwa nguvu kwa ajili ya watu wake au alipojipatia kwao katika shida zao. Kwa kusherehekea sikukuu hizi mara kwa mara, Waebrania waliendelea kuthibitisha kwamba Mungu wao alikuwa ameongoza hatima yao. Kurudia kwao mara kwa mara rehemu na upendo wa Mungu kwao kuliwakumbusha kwamba bado alikuwa na uwezo wa kuwategemeza. Hasa katika nyakati za shida, ilionyesha ukweli wa uwepo na shughuli za Mungu miongoni mwao. Imani iliyodumishwa kwa njia hii ilitoa kipengele cha kiroho kisicho na thamani kwa maisha ya taifa na ilitoa hisia ya mwendelezo chini ya utoaji na mwongozo wa kimungu. Ni pale tu vipengele vya ufasidi au kipagani vilipoingizwa katika matukio ya karamu ndipo kiungo hiki muhimu cha maisha ya kitaifa kilipoanza kupoteza uhai wake.

Sikukuu za Agano la Kale

Sherehe za Jumla

Matukio haya yalikuwa mengi ya kushangaza nchini Israeli, ikizingatiwa mtindo wa maisha wa kiasi unaoonyeshwa katika sehemu kubwa ya Agano la Kale. Bila shaka, sherehe kama hizo zililenga kufidia au kulipia magumu na kutokuwa na uhakika wa maisha katika Mashariki ya Karibu ya kale, na Waisraeli walitumia kila fursa. Harusi ilikuwa mojawapo ya matukio ya dhahiri za kusherehekea, na haishangazi kwamba karamu iliandaliwa kwa ajili ya ndoa ya Raheli na Yakobo ([Mwa 29:22](#)) ambapo jirani wote walishiriki. Haijulikani ni muda gani karamu hii maalum ilidumu, lakini baadhi ya sherehe za ndoa ziliendelea kwa wiki moja, kama ilivyokuwa katika ndoa kati ya Samsoni na mwanamke wa Timna ([Amu 14:17](#)). Divai inayofurahisha moyo wa mtu ([Zab 104:15](#)) ilitumika kwa uhuru katika matukio kama hayo.

Siku za kuzaliwa mara nyingi zilisherehekewa kwa shangwe, hasa pale ambapo mtu wa kifalme alihusika ([Mwa 40:20](#)). Ndoto ya Solomoni

ilikumbukwa kwa karamu iliyotolewa kwa watumishi wake ([1 Fal 3:15](#)), na wakati hekalu lilipotolewa, tukio hilo lilisherehekewa kwa wiki nzima ([8:65](#)). Wafalme na malkia walifanya karamu mara kwa mara kuadhimisha matukio fulani au kuonyesha nia njema (ling. [Esa 1:3](#); [2:18](#); [5:4](#), [14](#); [7:2](#), [7](#); [Dan 5:1](#)). Wachungaji kwa jadi walifanya karamu kwa ajili ya kukata manyoya ya kondoo wa kwanza ([Kum 18:4](#)).

Sikukuu za Kabla ya Uhamisho

Mbali na sikukuu za jumla, ambazo mara nyingi zilikuwa za asili ya kidunia, Waisraeli waliagizwa kufanya karamu za kijamii zenye umuhimu maalum wa kiroho. Sikukuu hizi zililenga kusisitiza matendo ya Mungu kwa niaba ya watu wake na kuwakumbusha kwamba baraka za kiungu zilitegemea utiifu wao kwa mapenzi yake. Orodha ya sherehe katika [Mambo ya Walawi 23:2](#) ilianza na agizo la kushika sabato. Siku ya saba, ambayo Mungu alikoma kuumba ([Mwa 2:3](#)), ilikuwa takatifu, ingawa ni vigumu kubaini kiwango ambacho ilishikwa hadi wakati wa Mose ([Kut 20:8-11](#)). Kuanzia wakati huo, kushika sabato kulisisitiza kujiepusha na kazi zote ili kuadhimisha ipasavyo pumziko la Mungu mwenyewe kutoka kwa shughuli za uumbaji ([31:17](#)) na ukombozi wake wa watu wake kutoka utumwani Misri ([Kumb 5:12-15](#)). Sherehe ya sabato ilikuwa ishara ya uhusiano maalum kati ya Mungu na Waisraeli. Katika kipindi hiki cha saa 24, hata kazi ndogo kama kuwasha moto ([Kut 35:3](#)) au kukusanya kuni ([Hes 15:32-33](#)) zilipigwa marufuku kwa adhabu ya kifo. Safari za umbali wowote pia zilipigwa marufuku wakati wa sabato ([Kut 16:29](#)). Sadaka maalum zilikuwa sehemu ya kushika sabato ([Hes 28:9-10](#)), na mkate wa Uwepo ulibadilishwa katika hema ([Walawi 24:5-8](#)). Licha ya vikwazo vya shughuli, sabato ilikusudiwa kuashiria wakati wa furaha na usalama mbele ya Mungu (ling. [Isa 58:13-14](#)), kwani kushika kwake kungeleta baraka kwa mtu binafsi na kwa nchi nzima.

Sikukuu ya Mwezi Mpya

Mwezi mpya ulikuwa sherehe ya kila mwezi kulingana na kalenda ya mwezi. Ilikuwa muhimu hasa kwa watu wa kilimo, kwani kila mtu angeweza kujua wakati mwezi ulipokuwa mpya. Sadaka maalum zilitolewa kwa ajili ya sikukuu hii, zikijumuisha dhabihu ya kuteketezwa, sadaka ya nafaka, na sadaka ya kinywaji ([Hes 28:11-15](#)). Zaidi ya hayo, mbuzi dume alitolewa dhabihu kwa Mungu kama sadaka ya dhambi, na tarumbeta zilipigwa juu ya sadaka za dhabihu kama

kumbukumbu mbele ya Mungu ([10:10](#)). Dhabihu zilizotolewa kwa ajili ya sherehe ya mwezi mpya zilikuwa kubwa zaidi kuliko zile zilizohitajika katika [Hesabu 28:9-10](#) kwa sabato ya kila wiki.

Karamu hii ya mwezi mpya ilikuwa maarufu katika historia yote ya Waisraeli. Wakati wa ufalme, Walawi walihitajika kusaidia makuhani wa Kiaroni katika sherehe ya mwezi mpya, pamoja na sabato ([1 Mambo ya Nyakati 23:29-31](#)). Manabii wa kabla ya uhamisho huenda walitumia mikusanyiko mikubwa kutoa mwongozo kwa watu au kutangaza maono ya kinabii (rej. [2 Wafalme 4:23](#)), ingawa kiwango ambacho hili lilifanyika hakijulikani. Sio kila mtu aliona kipindi cha mapumziko na sherehe kuwa na thamani, hata hivyo, na Amosi ([Am 8:5](#)) alilalamika kuhusu Waisraeli wenye tamaa ambao walihisi kwamba maadhimisho kama hayo yaliingilia biashara ya kujipatia riziki. Karamu hiyo haikuweza kuadhimishwa wakati Wayahudi walikuwa uhamishoni Babeli (rej. [Hosea 2:11](#)), lakini chini ya Ezra na Nehemia, maadhimisho yake yalirejeshwa ([Nehemia 10:33](#)). Katika [Isaya 66:22-23](#) ilihusishwa na hatima ya mwisho ya Israeli na ilikuwa sehemu iliyokubaliwa ya maagizo kwa hekalu bora la Ezekieli ([Ezekieli 45:17](#)).

Kusudi la sikukuu lilikuwa kuimarisha umoja wa kitaifa kwa kuwakumbusha Waisraeli kwamba agano la Mungu na mababu zao lilikuwa la kudumu na bado linawafunga kama taifa. Pia lilisisitiza asili ya upendo na utunzaji wa Mungu ambaye aliweza kuanzisha uhusiano kama huo na kutimiza ahadi zake kwa uaminifu kamili (rej. [Zab 104:19](#)).

Sikukuu ya Tarumbeta

Sikukuu ya Tarumbeta iliadhimishwa siku ya kwanza ya mwezi mpya wa saba. Mwezi huu, unaoitwa Tishri, ulikuwa mtakatifu sana, na kwa sababu hii ulifuata kanuni maalum tofauti na zile za sikukuu za kawaida za mwezi mpya. Tarumbeta zilipulizwa siku ya kwanza ([Walawi 23:24](#)) wakati dhabihu za wanyama na nafaka zilipotolewa. Kutoka [Hesabu 29:2-6](#) inaonyesha kuwa sadaka zinazohitajika kwa sikukuu hii maalum zilikuwa nyingi zaidi kuliko zile za dhabihu za kawaida za sabato, lakini zilikuwa chache kidogo kuliko zile zinazohitajika kwa sikukuu ya kawaida ya mwezi mpya (rej. [Hes 28:11](#)). Karamu hii ilipaswa kuadhimishwa kama siku ya pumziko la heshima na kama mkutano mtakatifu, na tarumbeta zilipigwa kama kumbukumbu ya ushindi kwa utoaji mkuu wa Mungu kwa watu wake kupitia agano la Sinai.

Mwezi wa saba ulikuwa mtakatifu hasa, sehemu kwa sababu ya nafasi yake katika mzunguko mtakatifu wa saba, lakini pia kwa sababu ya Siku ya Upatanisho (au Yom Kippur) na Sikukuu ya Vibanda, au Makazi, zilizotokea katika kipindi hiki. Sikukuu ya mwisho ilifuatia Siku ya Upatanisho kwa takriban siku tano ([Walawi 23:33](#)), na tabia yake ya furaha ilisaidia kupunguza kwa kiasi fulani uzito wa tukio la kila mwaka la toba ambapo taifa lilitubu dhambi zake za pamoja na kuziona zikifukuzwa kwa njia ya mfano katika nyika wakati mbuzi wa azazeli alipoondolewa kutoka kwa mkusanyiko.

Mwaka wa Sabato

Sikukuu nyingine iliyohusiana kwa karibu na taasisi ya sabato ilikuwa mwaka wa sabato. Mwisho wa kila mzunguko wa miaka sita, miezi 12 iliyofuata ilizingatiwa kama "sabato ya kupumzika kwa ardhi." Katika kipindi hiki, ardhi ilipaswa kubaki bila kulimwa ([Kut 23:11](#)) bila aina yoyote ya kilimo, na chochote kilichoota na kukua kwa asili kilitolewa kwa maskini na wahitaji ([Walawi 25:6](#)). Mpango huu kwa ajili ya ardhi ulijumuisha moja ya kanuni muhimu zaidi za kiikolojia za Maandiko. Kama watu wa Mungu, ardhi ilikuwa takatifu, na kama walivyohitaji vipindi vya kawaida vya kupumzika kutoka kazi za kila siku ili kurejesha nguvu na uhai wa kiroho kupitia ibada, ndivyo ardhi ilivyohitaji kupumzika na kupona kutokana na mzigo wa kilimo cha mara kwa mara. Sikukuu hii iliwakumbusha Waisraeli kwamba ardhi waliyoishi ilikuwa imepewa kwao na Mungu katika kutimiza agano lake la kuwapa mahitaji yao ya kimwili kwa wingi (rej. [Kumb 8:7-10](#)). Ili kuwazuia Waisraeli wasipate upungufu au matatizo mengine wakati wa Mwaka wa sabato, Mungu aliahidi kwamba katika mwaka unaotangulia kipindi cha sabato, ardhi ingetoa matunda ya kutosha kwa miaka mitatu ijayo ([Walawi 25:21](#)). Uhakikisho huu ulitokana na uzoefu wa kutangatanga nyikani, ambapo siku ya sita ya juma mana ya kutosha ilionekana kudumu hadi sabato ([Kut 16:5](#)).

Katika kipindi hiki cha sherehe, madai kamili ya Mungu juu ya ardhi yalithibitishwa tena (rej. [Walawi 25:23](#)), na imani ya taifa katika uwezo wa Mungu wa kutoa mahitaji ya baadaye ilitiwa nguvu. Masharti yaliyofanya ardhi kuwa huru kwa mwaka mmoja kutoka kwa utumwa wa kilimo yalilinganishwa katika mwaka wa saba wa mapumziko na yale yanayohitaji ukombozi wa watumwa na wadaiwa. Wanachama hawa wasio na bahati wa jamii walipaswa kuachiliwa kutoka kwa wajibu wao wa utumishi. Kama matokeo, wanaume

na wanawake ambao walikuwa watumwa kwa sababu moja au nyingine waliachiliwa uhuru wa kibinafsi ([Kutoka 21:2-6](#)), na chini ya tangazo la kuachiliwa kwa Bwana, masharti yanayohusu deni yalifutwa ([Kumb 15:1-6](#)). Mwaka wa sabato unaonekana kuwa sehemu ya kawaida ya maisha ya Israeli kabla ya uhamisho, ingawa baadhi ya unyanyasaji ulirekodiwa katika [Yeremia 34:8-22](#). Hapo nabii alitumia fursa iliyotolewa kuwaelimisha watu juu ya asili na madhumuni ya amri ya mwaka wa sabato. Pia aliwaonya Wayahudi waliopotoka kwamba kwa sababu walikuwa wamekiuka amri za Mungu kwa kuwanyima watumwa wao uhuru unaofaa, wangechukuliwa uhuru wao kwa njia mbaya zaidi kwa kupelekwa utumwani Babeli baada ya kuona ardhi yao ikiharibiwa. Somo hilo halikupotea kwa wale waliorudi kutoka uhamishoni, kwani chini ya usimamizi wa Nehemia, Wayahudi walijifunga kwa agano la kuzingatia kanuni ya mwaka wa sabato ([Neh 10:31](#)). Jitihada hii inaonekana ilichochewa na usomaji wa sheria ya Mose katika Sherehe ya Vibanda, ambayo kwa bahati ilitokea mwanzoni mwa mwaka wa sabato ([Neh 8:13-18](#)).

Jubilei

Sherehe nyingine iliyotokana na kanuni ya sabato ilikuwa Mwaka wa Yubilei, au mwaka wa Pentekoste ([Walawi 25:8-55; 27:17-24](#)). Kama vile mwaka wa sabato ulivyohusiana na dhana ya siku ya saba, ndivyo mwaka wa Pentekoste (wa 50) ulivyokamilisha mzunguko wa miaka saba ya sabato. Mwanzo wa mwaka wa Yubilei ulitangazwa kwenye Siku ya Upatanisho kote nchini kwa njia ya miluzi ya tarumbeta ([Walawi 25:9](#)). Shughuli zilizofanyika wakati wa mwaka wa Pentekoste zilifanana na zile zilizowekwa kwa mwaka wa sabato. Kipengele maalum kilikuwa kwamba ardhi iliyouzwa katika miaka 49 iliyopita ilirudishwa kwa wamiliki wake wa awali, utaratibu ambao wakati mwingine ulihusisha marekebisho ya kifedha. Ili kuzuia unyonyaji wa mchakato huo kupitia fursa au uvumi, Waebrania waliagizwa kushughulika kwa haki na uaminifu kwa hofu ya Mungu, ambaye ndiye mmiliki halisi wa ardhi ([Walawi 25:14-17](#)). Kama ilivyokuwa kwa mwaka wa sabato, Mungu aliahidi kufanya maandalizi kabla ya mwaka wa Yubilei ili hakuna mtu atakayepata shida. Ilikuwa wakati wa Mwaka wa Yubilei ambapo wale waliokuwa watumwa katika kaya za Kiebrania walipewa uhuru wao, ili kila mtu nchini aanze mzunguko mpya wa miaka ya sabato kwa usawa, kama watu huru chini ya Mungu.

Sikukuu za Msimu

Kulikuwa na sikukuu tatu za kila mwaka ambazo zilifanyika kulingana na misimu ya mwaka badala ya awamu za mwezi, na zilitoa fursa muhimu za kusherehekea nguvu na utoaji wa Mungu katika maisha ya kitaifa. Shikukuu hizi ziliitwa kwa neno *hag*, likimaanisha sherehe inayosherehekewa kwa aina fulani ya hija. Sikukuu hizi tatu ziliamriwa katika [Kutoka 23:14-17](#) na [Kumbukumbu la Torati 16:16](#), na zilijumuisha na karamu ya Pasaka na Mikate Isiyotiwa Chachu, Sikukuu ya Majuma (Pentekoste), na Sikukuu ya Vibanda (Tabernacles). Katika matukio haya, wanaume wote wa Israeli waliamriwa kufanya hija kwenda kwenye patakatifu na kusherehekea sherehe hizi ([Kut 12:14](#)). Pasaka na Karamu ya Mikate Isiyotiwa Chachu awali zilikuwa amri tofauti, lakini kwa kuwa ya pili ilifuata mara moja baada ya ibada ya Pasaka, zilijumuika kwa kawaida kuwa sikukuu moja.

Pasaka

Pasaka ilikuwa na umuhimu mkubwa wa kiteolojia kwa Waisraeli, kwani iliashiria mojawapo ya matendo makuu ya uingiliaji wa Mungu katika historia yao, mwanzo wa ukombozi wao kutoka utumwani Misri. Katika pigo la mwisho, Mungu aliangamiza wazaliwa wa kwanza wa Wamisri lakini akawaokoa Waisraeli ambao nyumba zao zilikuwa na damu iliyopakwa kwenye miimo ya milango ([Kut 12:11-30](#)). Mungu aliamuru siku hiyo iadhimishwe kama karamu ya ukumbusho (sura 14), na sherehe ya Pasaka iliyofuata ilifanyika katika Jangwa la Sinai ([Hes 9:1-5](#)). Katika kalenda ya Kiebrania, sikukuu ya Pasaka ilikuja katika mwezi wa kwanza, uliitwa Abibu katika [Kumbukumbu la Torati 16:1](#), lakini ulijulikana baada ya uhamisho kama Nisani (rej. [Neh 2:1](#)). Ibada ya Pasaka ilifanyika jioni ya tarehe 14 ([Walawi 23:5](#)), ikifuatiwa na kipindi cha siku saba ambapo hakuna chachu iliyopaswa kuliwa. Kanuni ya kuondoa chachu yote kutoka kwenye mkate ilikuwa sawa na ile ya kumwaga damu kutoka kwenye nyama ya wanyama. Chachu na damu zote mbili zilikuwa na nguvu ya kuhuisha na zilipaswa kutengwa kama sadaka kwa Mungu. Siku ya kwanza na ya saba ya kipindi hiki ziliadhimishwa kwa mkusanyiko mtakatifu, ambapo kazi pekee iliyokubaliwa ilikuwa maandalizi ya chakula ([Kut 12:16](#)). Kipindi hiki ambapo mkate usio na chachu ulikuliwa kilielezwa kama sikukuu kwa sababu kilifungua kipindi cha wiki saba cha mavuno ya nafaka ([Kumb 16:9](#)). Wakati wa karamu hii, sadaka maalum za kuteketezwa zilitolewa, zikifuatiwa na

mganda wa shayiri mpya iliyovunwa kwenye Karamu ya Malimbuko. Kufikia nyakati za Agano Jipya, sikukuu za Pasaka na Mikate Isiyotiwa Chachu zilikuwa sherehe zilizohudhuriwa vizuri na zilijulikana kama “siku za mikate isiyotiwa chachu” ([Lk 22:1](#); [Matendo 12:3](#)). Mada ya ukombozi wa Israeli kutoka nguvu za Misri kwa uingiliaji wa Mungu iliwahakikishia Waisraeli kwamba Mungu alikuwa tayari kila wakati kutenda kwa niaba ya watu wa agano waaminifu na watiifu. Pia iliwakumbusha kwamba walikuwa watumwa hapo awali ([Kumb 16:12](#)). Katika maisha ya Waisraeli, maadhimisho ya awali ya Pasaka na Mikate Isiyotiwa Chachu yalikuwa rahisi kwa tabia, lakini wakati wa ufalme, ibada za Pasaka zilizofafanuliwa zaidi zilianza kutumika (rej. [2 Fal 23:21-23](#); [2 Mambo ya Nyakati 35:1-19](#)).

Pentekoste

Sikukuu kuu ya Pili, Pentekoste (au Majuma), ilidumu siku moja tu na ilisherehekewa siku ya 50 baada ya mganda wa shayiri mpya kuvurumishwa mbele ya Bwana mwishoni mwa Sikukuu ya Mikate Isiyotiwa Chachu ([Kumb 16:9-12](#)). Sikukuu hii iliashiria mwisho wa mavuno ya shayiri na mwanzo wa mavuno ya ngano, mwanzo wa kipindi ambacho malimbuko yangeweza kutolewa (rej. [Kut 23:16](#); [34:22](#); [Hes 28:26](#)). Siku ya karamu iliadhimishwa kwa kuwasilisha mikate miwili ya unga wa ngano pamoja na dhabihu za wana-kondoo saba, kondoo dume wawili, na ng'ombe dume ([Walawi 23:15-20](#)). Zawadi za hiani kwa Mungu ziliwasilishwa kuonyesha shukrani kwa baraka zake, na tukio lote lilikuwa la furaha ya pamoja ([Kumb 16:10-11](#)). Kwa kuwa Pentekoste kimsingi ilikuwa sikukuu ya mavuno ([Kut 23:16](#)), Waisraeli waliitwa kutambua kwamba walintegemea Mungu kikamilifu kwa ustawi wao wa kimwili. Katika [Kumbukumbu la Torati 26](#), maagizo maalum yalitolewa kwa ajili ya ibada ya kuwasilisha malimbuko kutoka mavunoni. Ilijumuisha ungamo kuu la imani lililowekwa ndani ya mfumo wa historia ya Israeli, na ilisimulia ukombozi wa Mungu wa taifa kutoka kwa ukandamizaji wa Wamisri na utoaji wake wa ardhi inayoweza kutosheleza mahitaji ya watu wake.

Sikukuu ya Vibanda

Sikukuu hii, inayojulikana kwa majina mbalimbali kama Sikukuu ya Vibanda, Vibanda, Makao ([Walawi 23:34](#); [Kumb 16:13](#)), au Mkusanyiko ([Kut 34:22](#)), ilikuwa tukio kuu la tatu ambalo wanaume wote wa Kiebrania walitakiwa kuadhimisha kila mwaka. Ilianza siku ya 15 ya mwezi wa saba (Tishri), muda mfupi baada ya kuadhimisha Siku ya

Upatanisho, ambayo iliangukia siku ya 10. Karamu ya Vibanda ilidumu kwa wiki moja na ilihusisha hija. Awali, ilihusishwa na mwisho wa mwaka ([Kut 34:22](#)), wakati kazi za kilimo zilipokuwa zimekamili. Siku ya kwanza iliadhimishwa kwa kusitisha shughuli zote kama ishara, baada ya hapo sadaka za kuteketezwa ziliwasilishwa kwa Bwana. Siku ya nane pia ilikuwa siku ambayo mkutano wa Israeli ulijizuia kufanya kazi za mikono na tena kutoa sadaka za kuteketezwa. [Mambo ya Walawi 23:39-43](#) ilitoa maelezo kwa ajili ya taratibu zilizotoa jina maalum la sherehe hiyo la vibanda au makao au hema la kukutania. Matunda ya “miti mizuri” yalipaswa kukusanywa siku ya kwanza ya sherehe, pamoja na matawi ya Mtende, matawi ya mto, na matawi kutoka kwa miti yenye majani mengi. Kutoka kwa haya, makao ya muda au vibanda vilipaswa kujengwa ambamo watu waliishi kwa wiki ya sherehe. Kila mwaka wa saba, maadhimisho yalikuwa na alama ya usomaji wa hadhara wa masharti ya agano ambayo Waisraeli chini ya Mose walikuwa wamejifunga, utaratibu uliokusudiwa kuweka wazi akilini mwao wajibu pamoja na baraka za uhusiano wa agano. Maadhimisho muhimu sana ya Sikukuu ya Vibanda yalifanyika wakati wa Ezra, wakati jamii ya Yudeya iliporudi kutoka Babuloni—sherehe ya aina isiyojulikana kwa karne nyingi ([Neh 8:13-18](#)). Kutoka kwa muktadha inaonekana kwamba maadhimisho ya karamu yalikuwa yamepungua wakati wa ufalme. Karamu huko Shilo ambapo Hana alikosewa kwa mwanamke mlevi na sherehe iliyotajwa katika [Waamuzi 21:19](#) ilikuwa dhahiri Karamu ya Vibanda. Katika maono ya kinabii ambapo aliona mataifa yote yakija Yerusalemu kuadhimisha Karamu ya Vibanda, Zekaria alionya kwamba wale ambao hawakuendelea na utamaduni huu wangeweza kutarajia ugumu na upungufu wa chakula ([Zec 14:16-19](#)).

Sikukuu Baada ya Uhamisho

Kuna sherehe ndogo kadhaa ambazo ziliundwa katika kipindi baada ya Wayahudi kurudi kutoka uhamishoni; baadhi ya sherehe hizi zilianzishwa kutokana na matukio maalum ya kihistoria.

Sikukuu ya Purimu

Sikukuu ya Purimu, inayojulikana pia kama Sikukuu ya Kura, ni tukio la furaha lililofanyika siku ya 14 ya mwezi wa 12 (Adari). Inaadhimisha jinsi Esta na Mordekai walivyotumiwa na Mungu kuwaokoa watu wake katika Milki ya Uajemi kutoka kwa maangamizi yaliyopangwa na Hamani ([Esta 9:21, 24-28](#)). Sikukuu hii ilisherehekewa siku

ya 14 ya Adari na wale waliokuwa wakiishi vijijini, na siku ya 15 na wakaazi wa miji yenye kuta. Maelezo ya jina la sikukuu yanapatikana katika [Esta 9:24-26](#), na kuadhimishwa kwake kulikumbusha Waebrania uwezo wa Mungu wa kuwaokoa wakati wa chuki dhidi ya Wayahudi katika Uajemi. Ukombozi uliokumbukwa katika sikukuu hii umewafariji Wayahudi katika nyakati nyingine walipokumbana na mateso. Kiasili, gombo la Esta lilisomwa kwa sauti katika sinagogi usiku kabla ya sikukuu, na kulikuwa na kilio kikubwa, hasa miongoni mwa watoto waliokuwepo, kila mara majina ya Hamani na wanawe waliokuwa wakichukiwa yalipotajwa.

Sikukuu ya Utoaji wa Hekalu

Sikukuu nyingine ya furaha iliyodumu kwa siku nane ilikuwa Sikukuu ya Kutolewa kwa hekalu ([1 Macc 4:52-59](#); [2 Macc 10:6-8](#)), inayojulikana kwa wasomaji wa kisasa kama Hanuka, au Sikukuu ya Mwangi. Tukio maalum lililosababisha sherehe hii lilitokea mwaka 164 Kabla ya Kristo (KK), wakati Yuda Maccabeus alipoweka wakfu tena hekalu huko Yerusalemu baada ya kuchafuliwa na Antioko IV Epiphanes. Sherehe zilianza siku ya 25 ya mwezi wa tisa (Kislev) na zilikuwa na alama usiku kwa taa na mishumaa inayowaka. Hadithi za upinzani wa kishujaa wa Maccabees dhidi ya nguvu za kuponda za upagani zilisimuliwa, na sikukuu ilikuwa ya kumsifu Mungu kwa ukombozi wake wa ajabu wa Wayahudi wakati wa kipindi cha Maccabean.

Sikukuu za Agano Jipya

Wakati wa Kristo, sabato ilizingatiwa kwa umakini na ilikuwa ni wakati wa ibada ya sinagogi (rej. [Lk 4:16](#); [Matendo 13:14](#); [18:4](#)). Sheria ya Mafarisayo ilikataza kazi zote, na Yesu mara kwa mara aliingia katika mgogoro na mamlaka kwa kuvunja kanuni za sabato (rej. [Mt 12:1-4](#); [Mk 3:1-5](#); [Lk 13:10-17](#)). Katika kanisa la awali, ibada ilifanyika siku ya "kwanza ya juma" (yaani, Jumapili) kuadhimisha ufufuo wa Kristo. Wakristo wa mwanzo walishiriki katika sherehe za Kiyahudi mwanzoni (rej. [Matendo 20:16](#); [1 Kor 16:8](#)). Ilikuwa wakati wa Karamu ya Pentekoste, baada ya ufufuo na kupaa kwa Kristo, ambapo Roho alitolewa ([Matendo 2:1-4](#)), kutimiza [Yoeli 2:28-32](#) na kuanzisha historia ya kanisa la Kikristo kama hivyo.

Pasaka na Karamu ya Mikate Isiyotiwa Chachu zilikuwa na umuhimu mkubwa katika maisha ya Kristo (rej. [Yn 4:45](#); [5:1](#); [6:4](#); [12:1-26](#)), kwani tukio hilo lilikuwa maarufu sana katika nyakati za Agano Jipya (rej. [12:20](#)). Katika Pasaka, Pilato alikuwa ameanzisha desturi ya kumwachilia mfungwa

mmoja aliyependekezwa na umma ([Mt 27:15](#); [Mk 15:6](#)). Yesu alishiriki kikamilifu katika taratibu za Pasaka (rej. [Lk 2:42](#); [Yn 2:13](#); [6:4](#)). Karamu ya Mwisho na wanafunzi wake ilifanyika kabla tu ya Pasaka ([Yn 13:1](#)), wakati Yuda Iskarioti alipomsaliti Yesu kwa Mafarisayo ([Lk 22:4-6](#)). Kuvunja mkate na kunywa divai katika sherehe hiyo ya Pasaka ([Mk 14:22-25](#)) kulihusishwa moja kwa moja na kifo kijacho cha Kristo msalabani kupitia sakramenti. Wanafunzi wa Kristo waliagizwa kushika ibada hii kama kumbukumbu ya mateso na kifo chake kwa ajili ya dhambi za binadamu ([1 Kor 11:24-26](#)) na kama tangazo la nguvu ya msalaba hadi Bwana atakaporudi kwa utukufu. Baadhi ya wasomi wamependekeza kwamba Kristo alikuwa akining'inia msalabani wakati mwanakondoo wa Pasaka alipokuwa akichinjwa, na kama mpangilio huo wa matukio ni sahihi, ingemwakilisha Yesu kwa uwazi kama "Mwanakondoo wa Mungu, anayeondoa dhambi za ulimwengu" ([Yn 1:29](#), rsv). Yesu pia alikuwepo mara moja wakati Sikukuu ya Vibanda iliposherehekewa ([7:10](#)). Katika siku zake, maji yalibebwa kwa maandamano kutoka kwenye birika la Siloamu kama sadaka kwa Mungu, na sherehe hiyo huenda ilimchochea Kristo kutoa mazungumzo juu ya maji ya uzima na uzima wa milele (sura [37-39](#)). Angalau mara moja Yesu alikuwa Yerusalemu wakati Sikukuu ya Mwangi ilipotokea ([Yn 10:22](#)) na alinusurika kifo kwa kupigwa mawe.

Yesu alialikwa mara kwa mara kwenye karamu za kibinafsi (rej. [Lk 5:29](#)), na mara moja alitatu tatizo la dharura wakati divai ilipokwisha kwenye sherehe ya harusi ([Yn 2:8-10](#)). Alikosoa Mafarisayo kwa kutafuta viti vya heshima kwenye karamu ([Mt 23:6](#); [Mk 12:39](#); [Lk 20:46](#)) na alifundisha kwamba sherehe zinapaswa kuwanufaisha maskini ([Lk 14:13](#)).

Alama za Karamu

Vipengele vingi vya karamu ya Kiebrania za kale vilitafsiriwa kwa njia ya mfano katika kanisa la awali. Paulo aliwaona Wakristo wa kwanza wa Kiebrania kama malimbuko ya Israeli ya Mungu ([Rom 11:16](#)). Katika [Warumi 8:23](#), Roho Mtakatifu kama alivyomilikiwa na Wakristo alionekana kama ishara ya kile kitakachokuja, na hivyo alikuwa malimbuko ya Roho. Wakristo wenyewe walielezwa katika [Yakobo 1:18](#) kama malimbuko ya viumbe vya Mungu ambao waliletwa kwa Neno la Kweli. Ufufuo wa Yesu ulizingatiwa na Paulo kuwa malimbuko ya wale waliolala ([1 Kor 15:20, 23](#)). Katika dokezo kwa sikukuu za Agano la Kale,

Paulo alizungumzia kuhusu Sabato, miezi mipya, na sikukuu kama kivuli cha mambo mema yatakayokuja ([Kol 2:16-17](#)). Pasaka ilitumika kwa njia ya mfano kusesitiza kwamba Kristo, Mwanakondoo wetu wa Pasaka, alikuwa ametolewa dhabihu kwa ajili yetu. Waumini walihimizwa kushika sikukuu kwa mkate usiotiwa chachu wa unyofu na ukweli, na si kwa chachu ya zamani ya uovu na ubaya ([1 Kor 5:7-8](#)).

Tazama pia Kalenda za Kale na za Kisasa; Sadaka na Dhabihu; Hema; Hekalu.

Kayafa

Kayafa alikuwa kuhani mkuu wakati wa maisha na huduma ya Yesu. Kama kiongozi wa taifa la Kiyahudi, aliongoza Sanhedrin, mahakama ya juu zaidi. Karibu na gavana wa Kirumi, Kayafa alikuwa mtu mwenye nguvu zaidi katika Yudea, akiwa na jukumu kwa Warumi kuhusu tabia ya taifa. Alikuwa na wasiwasi hasa kuhusu msisimko na ghasia zinazomzunguka Yesu, hasa kutokana na shughuli zinazoongezeka za Wazeloti, ambao wangeweza kuanzisha uasi hivi karibuni.

Kufufuliwa kwa Lazaro ([Yohana 11](#)) kulisababisha mtafaruku mkubwa na kuongeza mvutano hadi kilele. Kayafa, akihofia kwamba wale wanaotafuta Masihi wa kisiasa wangeweza kusababisha uvamizi wa Warumi, alipendekeza kwamba Yesu auawe ([Yohana 11:48-50](#)). Injili ya Yohana inaeleza kwamba, kwa kufanya hivyo, Kayafa bila kujua alitabiri kuhusu asili ya upatanisho wa kifo cha Yesu ([Yohana 11:51-52](#)).

Kayafa alihusika sana katika kukamatwa na kesi ya Yesu. Viongozi wa kidini walipanga mipango yao katika jumba lake ([Mathayo 26:3-5](#)), na sehemu ya kesi ya Yesu ilifanyika hapo huku Kayafa akiwa mwenyekiti ([Mathayo 26:57-68](#)). Kabla ya hili, Yesu alipelekwa kwanza kwa Anasi, baba mkwe wa Kayafa ([Yohana 18:13](#)). Ingawa Mathayo, Marko, na Luka hawataji ziara kwa Anasi, na Marko na Luka hawamtaji Kayafa kwa jina, simulizi la Yohana linaonyesha kuwa Anasi alikuwa bado na ushawishi.

Wakati Yesu alikiri kuwa yeye ni "Kristo, Mwana wa Mungu," Kayafa alirarua mavazi yake na kumshutumu kwa kukufuru ([Mathayo 26:63-66](#)). Baada ya Pentekoste, Kayafa, pamoja na viongozi wengine wa Kiyahudi, waliendesha kesi ya Petro na Yohana, wakijaribu kuzuia mahubiri ya mitume ([Matendo 4:5-6](#)).

Anasi, kuhani mkuu wa zamani, alibaki na umuhimu katika masuala ya Kiyahudi, jambo linaloeleza kwa nini Luka anamtaja Anasi pamoja na Kayafa kuhusiana na huduma ya Yohana Mbatizaji ([Luka 3:2](#)) na katika Matendo anatajwa kama Anasi kuhani mkuu ([Matendo 4:6](#)). Injili ya Yohana pia inaonyesha kwamba Anasi bado alikuwa akiitwa kwa kawaida "kuhani mkuu" ([Yohana 18:22](#)).

Kulingana na mwanahistoria Josephus, Kayafa aliteuliwa kuwa kuhani mkuu karibu mwaka wa 18 BK na alihudumu hadi alipoondolewa karibu mwaka wa 36. Kwa kuwa kuhani mkuu alihudumu kwa hiari ya Warumi, muda mrefu wa Kayafa unadokeza kuwa alikuwa na ustadi wa kisiasa. Baada ya kuondolewa na gavana Mroma Vitellus, hakuna kingine kinachojulikana kumhusu..

Kazi

Neno linalorejelea ama shughuli za Mungu au kazi za kawaida za watu au ajira.

Umuhimu wa Kazi

Mtazamo chanya wa Biblia kuhusu kazi umejikita katika mafundisho yake kuhusu Mungu. Tofauti na maandiko mengine ya kidini ya kale, ambayo yaliona uumbaji kama kitu kilicho chini ya hadhi ya Kiumbe Mkuu, Maandiko bila aibu yanamwelezea Mungu kama mfanyakazi. Kama mfanyakazi anayetumia mikono, aliumba ulimwengu kama "kazi ya vidole vyake" ([Zab 8:3](#)). Alifanya kazi na malighafi yake kama mfanyanzi anavyofanya kazi na udongo ([Is 45:9](#)). Ukuaji wa kina wa mtoto ambaye hajazaliwa tumboni na upana mkubwa wa anga vyote vinaonyesha ufundi wake mkuu ([Zab 139:13-16](#); [19:1](#)). Kwa kweli, uumbaji wote unashuhudia hekima na ustadi wake ([104:24](#)). Muumba Mwenyezi hata alikuwa na siku yake ya kupumzika ([Mwa 2:2-3](#)) na alifurahia kuridhika kwa Ayubu alipokuwa akitazama mafanikio yake mwishoni mwa wiki ([1:31](#)).

Maelezo haya ya kibiblia kuhusu Mungu anayefanya kazi yanafikia kilele chake katika mwili wa Yesu. "Kazi" ambayo Yesu alipewa kufanya ([Yn 4:34](#)) ilikuwa, bila shaka, jukumu la kipekee la ukombozi. Lakini pia alikuwa mfanyakazi kwa maana ya kawaida. Watu wa wakati wake walimjua kama "seremala" ([Mk 6:3](#)). Katika nyakati za Agano Jipya, useremala na ujenzi wa mbao zilikuwa biashara zinazohitaji nguvu za misuli. Kwa hivyo, Yesu aliyepita kwa nguvu kupitia hekalu, akipindua

meza na kufukuza watu na wanyama ([Yn 2:14-16](#)), hakuwa mnyonge bali mfanyakazi ambaye mikono yake ilikuwa imeimarishwa na miaka ya kazi ngumu na shoka, msumeno, na nyundo. Kazi ngumu ya kimwili haikuwa chini ya hadhi ya Mwana wa Mungu.

Mafundisho ya Biblia kuhusu Mungu yanainua hadhi ya kazi, na simulizi la uumbaji wa mwanadamu linatoa msingi wa kawaida kwa kazi zote za kibinadamu. Mungu "akamchukua mtu na kumweka katika Bustani ya Eden ili ailime na kuitunza" ([Mwa 2:15](#)). Amri ya kwanza ya Mungu, "ijazeni dunia na kuitiisha" ([1:28](#)), ilimaanisha kazi kubwa kwa mwanaume na mwanamke. Kwa maana muhimu, watu leo wanatii amri hiyo ya Muumba wao wanapofanya kazi zao za kila siku, iwe wanamtambua au la. Kwa hiyo, kazi haikuja duniani kama matokeo ya moja kwa moja ya kuanguka katika dhambi (ingawa dhambi iliharibu hali za kazi, [3:17-19](#)). Kazi ilipangwa na Mungu tangu mwanzo wa historia kwa manufaa ya mwanadamu—kama ilivyo kawaida kwa wanaume na wanawake kama jua linavyotua kila siku ([Zab 104:19-23](#)).

Kwa msisitizo huu thabiti juu ya heshima na umuhimu wa kazi, si ajabu kuona kwamba Maandiko yanalaani uvivu kwa nguvu. "Nenda kwa mchwa, ewe mvivu; fikiria njia zake, na uwe na hekima" ([Mith 6:6](#), rsv). Paulo pia ni wazi: "Kama mtu hataki kufanya kazi, basi asile" ([2 Thes 3:10](#), rsv). Aliweka mfano mzuri ([Matendo 20:33-35](#); [1 Thes 2:9](#)). Wale wanaokataa kufanya kazi, anasisitiza, hata kwa sababu za kiroho, hawapati heshima kutoka kwa watazamaji wasio Wakristo kwa kutegemea wengine kulipia bili zao ([1 Thes 4:11-12](#)). Wafanyakazi, kwa upande mwingine, wana rasilimali za kimwili za huduma ya Kikristo ([Efe 4:28](#)).

Majukumu

Katika nyakati za kibiblia, Wagiriki na Warumi walipanga kazi kulingana na umuhimu au mvuto wake. Kazi za mikono za kawaida, kwa mfano, zilionekana kuwa duni ikilinganishwa na kazi zinazohusisha shughuli za kiakili.

Mafundisho ya Kiyahudi yanatofautiana sana na mtazamo huu. "Usichukie kazi ngumu," walifundisha marabi ([Ecclus 7:15](#)). Hata msomi alipaswa kutumia muda fulani katika kazi za mikono. Baadhi ya biashara, kama ile ya mtengenezaji ngozi, zilionekana kuwa zisizofaa (mwiko uliovunjwa haraka sana na kanisa la mapema—tazama [Matendo 9:43](#)), lakini hakuna

dalili katika Biblia kwamba kazi fulani zina thamani zaidi kuliko nyingine machoni pa Mungu. Bwana anawaita mafundi katika huduma yake ([Kut 31:1-11](#)), sawa na manabii ([Is 6:8-9](#)). Hivyo Amosi aliitwa kutoka kwenye kazi yake ya kuchuma matunda ili kutabiri ([Am 7:14-15](#)), lakini bila pendekezo kwamba alikuwa akipandishwa cheo kwa nafasi ya juu zaidi. Jambo muhimu halikuwa asili ya kazi bali utayari wa kuitikia wito wa Mungu na kumshuhudia kwa uaminifu, bila kujali aina ya kazi.

Biblia ina maoni makali kuhusu uhusiano kati ya mwajiri na mfanyakazi. Manabii wa Agano la Kale wanatoa ukosoaji mkali zaidi. Mungu anajali sana kuona kwamba wanyonge wanapata haki ([Is 1:17](#); [Mi 6:8](#)). Kwa hiyo, ni kawaida kwamba wasemaji wake wanatangaza hasira yake wakati waajiri wanapowadhulumu wafanyakazi wao na kuwadanganya mishahara yao ([Yer 22:13](#); [Mal 3:5](#); cf. [Yak 5:4](#)). Mtu anayetaka kumpendeza Mungu lazima "aache kuwadhulumu wale wanaofanya kazi kwake na kuwatendea haki na kuwapa kile wanachostahili" ([Is 58:6](#), tlb).

Katika nyakati za Biblia, mizani ilikuwa imeegemea sana kwa mwajiri. Hata hivyo, Maandiko hayafumbi macho kuwepo kwa wafanyakazi wabinafsi na wenye tamaa. Kila mfanyakazi anastahili mshahara wa haki ([Lk 10:7](#)), lakini wale wenye nguvu maalum hawapaswi kujaribu kuongeza malipo yao kwa vitisho na vurugu ([3:14](#)).

Kufanya kazi kwa ajiri ya Kristo

Mungu ni Mungu anayefanya kazi, ambaye anafurahia watu wake wanapofanya kazi kwa bidii na uaminifu. Imani hii iko katika moyo wa mafundisho ya Biblia kuhusu mitazamo ya Kikristo kuelekea ajira za kidunia. Kwa kawaida, Agano Jipya linaongeza msisitizo huo chanya kufunika huduma zote za Kikristo, za malipo au zisizo za malipo. Dunia ni shamba la mavuno la Mungu, Yesu alisema, likisubiri wavunaji wa Kikristo kuingia na kueneza injili ([Mt 9:37-38](#)). Paulo alitumia mfano huo huo wa kilimo na akaongeza mwingine kutoka kwa biashara ya ujenzi kuelezea kazi ya Bwana ya uinjilisti na kufundisha ([1 Kor 3:6-15](#)). Viongozi wa kanisa lazima wafanye kazi kwa bidii hasa, alisema ([1 Thes 5:12](#)), ili kuchochea watu wote wa Mungu kushiriki katika kazi ya Bwana ([1 Kor 15:58](#)). Wakristo wote wanapaswa kujiona kama "wafanyakazi wenza wa Mungu" ([3:9](#)).

Kenani

1. Mwana wa Arfaksadi ([Luka 3:36](#); [Mwanzo 10:24](#), katika Septuaginta; [11:12-13](#)).
2. Mjukuu wa Adamu, pia anajulikana kama Kenani ([Mwanzo 5:9-14](#); [1 Mambo ya Nyakati 1:2](#); [Luka 3:37](#)).
Tazama Kenani.

Kenani

Mzao wa Adamu. Aliishi vizazi vinne baada ya Adamu, akiwa mwana wa Enoshi ([Mwanzo 5:9-14](#); [1 Mambo ya Nyakati 1:2](#)). Pia anajulikana kama Kenani katika [Luka 3:37](#).

Tazama Ukoo wa Yesu Kristo.

Kerubu, Makerubi

Makerubi ni viumbe maalum wenye mabawa waliotajwa katika Biblia. Neno "makerubi" ni wingi wa neno la Kiebrania "cherub." Viumbe hawa ni aina ya viumbe wa kimuujiza, kama serafimu na malaika. Baadhi ya wasomi wanaamini kwamba neno "Kerubu" linaweza kutoka kwa *karibu* (linalomaanisha "mpatanishi") katika hadithi za Akkadian. Katika sanaa ya Mesopotamia, mara nyingi walionyeshwa kama griffins (nusu simba na nusu tai) au binadamu wenye mabawa. Sfinksi (kiumbe cha hadithi kutoka Misri ya kale kilichokuwa na kichwa cha binadamu na mwili wa simba) inaweza pia kuhusishwa na wazo hili. Hata hivyo, maelezo katika Biblia yanaonyesha kwamba makerubi walikuwa tofauti na viumbe hawa wengine wa kale.

Nabii Ezekieli alielezea viumbe wanne "wenye uhai." Kila kiumbe kilikuwa na nyuso nne na mabawa manne ([Ezekieli 1:5-24](#)). Baadaye katika maandiko yake, Ezekieli alifunua kwamba viumbe hawa walikuwa makerubi ([Ezekieli 10:2-22](#)). Watu wengine wanaamini hadithi hii kuhusu mfalme wa Tiro pia inatueleza kuhusu Shetani. Wanafikiri inaelezea jinsi Shetani alivyotoka katika nafasi yake kama mmoja wa viumbe wa Mungu wa cheo cha juu mbinguni.

Ingawa Ezekieli alielezea makerubi kwa undani, ni vigumu kujua walionekana je hasa. Kwa hivyo, katika [Ezekieli 41:18](#), makerubi katika hekalu aliloona katika maono walikuwa na nyuso mbili tu:

moja ya mwanadamu na nyingine ya simba mchanga. Hii ni tofauti na viumbe wenye nyuso nne katika maono yake ya awali. Katika [Ezekieli 1:10](#) walikuwa na nyuso za mwanadamu, simba, fahali, na tai. Hata hivyo, katika [Ezekieli 10:14](#), moja ya nyuso inaitwa "uso wa Kerubu," ambayo inaweza kumaanisha uso wa fahali. Hii inaweza kueleza kwa nini sanaa ya kale ya Mashariki ya Karibu ilionyesha makerubi kama viumbe wenye miguu minne. Kwa kawaida ni tofauti na makerubi wa kibiblia. Katika maono ya Ezekieli, makerubi walikuwa na mabawa, miguu ilionyooka, na kwato kama za ndama ([Ezekieli 1:7](#)).

Wasomi wengine, wakishangazwa na hili, wanatafuta uhusiano kati ya makerubi wa kibiblia na sanamu au michongo kutoka tamaduni nyingine. Kwa mfano, kiti cha enzi cha Ahiram, mfalme wa Byblos, kilikuwa na mafelusi pande zote mbili. Wengine wanaamini kwamba yalikuwa makerubi. Sfinksi ilikuwa ishara ya mapambo ya kawaida katika ulimwengu wa kale. Ilionekana kwenye vitu kutoka Megido, Samaria, na Nimrud. Pia, sanaa ya kale inaonyesha viumbe vingine vya mapambo vyenye sehemu za binadamu na wanyama, pamoja na mabawa. Hata hivyo, hakuna inayolingana na maelezo ya Agano la Kale kuhusu makerubi.

Viumbe wanne wenye uhai katika Ufunuo wanafanana na makerubi wa Ezekieli. Hata hivyo, hawana "matairi yanayozunguka" kama katika maono ya Ezekieli ([Ufunuo 4:6-9](#)). Marejeo ya baadaye kwa viumbe hao katika Ufunuo ([Ufunuo 5:6-14](#); [6:1-8](#); [7:1-11](#); [14:3](#); [15:7](#); [19:4](#)) hayawafanui zaidi.

Kwenye [Mwanzo 3:24](#), makerubi walilinda mlango wa Edeni. Hili ni jukumu la kawaida kwa viumbe wa kiroho katika mila za Mashariki ya Karibu. Katika [Ezekieli 10](#), makerubi pia wanatekeleza hukumu ya Mungu kwa kutawanya makaa ya moto juu ya mji ([Ezekieli 10:2, 7](#)).

Kwenye mapokeo ya awali ya Waisraeli, makerubi walimpa Mungu kiti cha enzi kwa kunyoosha mabawa yao ([1 Samweli 4:4](#); [2 Samweli 6:2](#); na zaidi.). Mungu alizungumza na Mose kutoka kwenye kiti hiki cha enzi, ambacho kilikuwa juu ya kifuniko cha sanduku la Ushuhuda ([Kutoka 25:22](#)). Katika maono ya Ezekieli ([Ezekieli 1:26](#); [10:1](#)), Mungu anaketi kwenye gari lenye magurudumu manne linalosogezwa na makerubi, ambao wanalinyanyua kwa mabawa yao. Katika mashairi ya Kiebrania, Mungu wakati mwingine anaelezewa kama anayepanda mawingu ([Zaburi 104:3](#); linganisha [Isaya 19:1](#)) au akiruka juu ya Kerubi ([2](#)

[Samweli 22:11](#); [Zaburi 18:10](#)). Sanaa ya Mashariki ya Karibu inaonyesha miungu ikisimama juu ya migongo ya wanyama. Pia inaonyesha makerubi wakisaidia kiti cha enzi cha kimungu.

Nchini Israeli, makerubi walichongwa kwenye sanduku la Ushuhuda ([Kutoka 25:18-20](#); [37:7-9](#)). Walikuwapo pia kwenye mapazia ya hema na pazia lililofunika patakatifu pa patakatifu (chumba kitakatifu zaidi), ambapo sanduku lilihifadhiwa.

Mahali Patakatifu Sana katika hekalu la Solomoni lilikuwa na makerubi wawili wakubwa waliotengenezwa kwa mbao za mzeituni na kufunikwa kwa dhahabu. Mabawa yao yaliyonyooshwa yalienea upana wa patakatifu pa ndani. Paneli za mbao na milango ya hekalu zilichongwa na makerubi wadogo na miti ya mtende. Makerubi hao pia walikuwa kwenye pande za vikao vya laver ([1 Wafalme 7:29, 36](#)). Maono ya Ezekieli ya hekalu yalionyesha makerubi na miti ya mtende wakibadilishana katika mapambo ([Ezekieli 41:17-20](#)).

Tazama pia Malaika; Maserafi, Serafimu.

Kichwa

Kichwa ni sehemu ya juu ya mwili inayobeba ubongo, macho, masikio, pua, na mdomo. Neno "kichwa" linapatikana mara nyingi katika Biblia likiwa kama maelezo ya kimwili ya sehemu hii ya mwili. Katika lugha ya Kiebrania ya Agano la Kale, neno "kichwa" pia linatumika kwa njia ya ishara, mara nyingi likiwakilisha uongozi, umuhimu, au mamlaka.

Matumizi ya Agano la Kale

Kwenye Agano la Kale, nafasi ya kichwa ilikuwa na maana maalum. Kuinua kichwa cha mtu ilionekana kama kitendo cha kiburi: "Wale wanaonizunguka wanainua vichwa vyao kwa kiburi" ([Zaburi 140:9](#), Toleo la Kimataifa Jipya; tazama pia [Waamuzi 8:28](#)). Kuinua kichwa cha mtu mwingine ilionekana kama kitendo cha heshima ([Mwanzo 40:20](#); [Zaburi 3:3](#); [27:6](#)). Kuteremsha kichwa cha mtu kulionyesha unyenyekevu ([Isaya 58:5](#)) au huzuni ([Maombolezo 2:10](#)). Neno la Kiebrania lilitumika kumaanisha vilele vya milima ([Mwanzo 8:5](#)), majengo ([Mwanzo 11:4](#)) au miti ([2 Samweli 5:24](#)), na mwanzo wa mito ([Mwanzo 2:10](#)). Mara nyingi lilitumika kuonyesha nafasi za nguvu katika serikali, jeshi, au familia. Kwa njia hii, "kichwa" kilikuwa na udhibiti juu ya wale walio chini yao

([Waamuzi 10:18](#); [1 Samweli 15:17](#); [Zaburi 18:43](#); [Isaya 7:8-9](#); [Yer 31:7](#); [Hos 1:11](#)).

Matumizi ya Lugha ya Kigiriki

Wanafalsafa wa Kigiriki walitumia dhana ya mwili kuelezea ulimwengu. Walimwona Zeu (jemadari wao Mungu) au Akili kama "kichwa" kilichoumba na kuunga mkono sehemu zote za ulimwengu. Hii ilijumuisha viumbe wa mbinguni, wanadamu, wanyama, mimea, na vitu visivyo na uhai. Ulimwengu, au "mwili," ulitokana na uwepo wa "kichwa."

Maandishi ya awali ya Hippocrates yanatoka karibu mwaka wa 460 Kabla ya Kristo (KK). Galen, aliyeboresha maandishi ya Hippocrates, alifariki mwaka wa 200 Baada ya Kristo (BK). Katika kipindi hiki, madaktari wa Kigiriki walielewa kichwa kama kitovu cha fikra. Waligundua kwamba ubongo hupokea taarifa kutoka mwilini kupitia macho, masikio, ngozi, na sehemu nyingine. Kisha, ubongo hutuma ishara kurudi kudhibiti sehemu mbalimbali za mwili.

Matumizi ya Agano Jipya

Kwenye Agano Jipya, neno "kichwa" linarejelea kichwa halisi cha binadamu ([Mathayo 5:36](#); [6:17](#); [14:8](#); [26:7](#); [Marko 6:27](#); [14:3](#); [Luka 7:46](#); [Yohana 13:9](#); [20:7](#)). Pia linatumika kuelezea viumbe wa mbinguni katika kitabu cha Ufunuo ([Ufunuo 1:14](#); [4:4](#); [12:1](#)) na wanyama ([Ufunuo 9:7, 17, 19](#); [12:3](#)).

Agano Jipya pia linatumia neno "kichwa" katika muktadha kadhaa:

- "Weka makaa ya moto juu ya kichwa chake" inamaanisha kulipa wema kwa uovu ([Warumi 12:20](#); linganisha [Mathayo 5:44](#)).
- "Kukata nywele" au "kupaka mafuta kichwani" kunahusu kutimiza nadhiri ([Matendo 21:24](#)).
- "Kuweka chini kichwa" ina maana ya kulala ([Mathayo 8:20](#); [Luka 9:58](#)).

Matumizi ya Mtume Paulo

Mtume Paulo alitumia ufumbo kwa kuelewa Agano la Kale "kichwa" kumaanisha mahusiano ya Mungu kama kichwa cha Kristo, Kristo kama kichwa cha mwanaume, na mwanaume kama kichwa cha mwanamke ([1 Wakorintho 11:3-16](#); linganisha [Waefeso 5:23](#)). Kulingana na mahusiano haya,

Paulo aliwahimiza wanawake huko Korintho kuvaa mavazi ya kichwa wakati wa ibada. Vazi la kichwa lilionyesha mamlaka ya mwanamke kuabudu sawa na wanaume mbele ya Mungu. Neno hilo linatumika tena kumaanisha "mamlaka" kuonyesha utawala wa Kristo juu ya kila kitu ([Waefeso 1:21-22](#); [Wakolosai 2:10](#)).

Paulo alitumia mfano wa kichwa na mwili kuonyesha uhusiano kati ya Yesu na kanisa lake ([Waefeso 4:15](#); [5:23](#); linganisha [1 Wakorintho 12:12-27](#)). Yesu si mtawala tu wa kanisa, bali pia ni nguvu inayolipa mwelekeo na umoja. Uwezo wa kanisa kuwepo na lengo lake kuu hutoka kwa "kichwa" chake, Yesu Kristo.

Baadhi ya wasomi wa kisasa wanasema kuwa kichwa haimaanishi kuwa na nguvu, bali kuwa chanzo, kama vile chemchemi ya maji. Wanaona Mungu kama chanzo cha Yesu, Yesu kama chanzo cha kanisa, na mwaume kama chanzo cha mwanamke.

Kilimo

Katika nyakati za kibiblia, kilimo katika Palestina kiligawanywa katika aina kuu tatu, sawa na ilivyo leo. Mkazo kwenye kila aina ya kilimo ulitofautiana kulingana na maendeleo ya kijamii na kiteknolojia ya jamii.

Hakikisho

- Kufuga
- Kulima Mashamba ya Mazao
- Kupanda na kukuza Matunda
- Kulima
- Kuvuna

Kufuga

Kufuga mifugo ni mojawapo ya kazi za awali zilizotajwa katika Biblia. Abeli ([Mwanzo 4:2](#)) na Yabali ([Mwanzo 4:20](#)) walikuwa wachungaji au walimiliki ng'ombe. Kazi hii ilifaa mtindo wao wa maisha wa kuhamahama (kuhama kutoka sehemu moja hadi nyingine), ikitoa chakula na mavazi kwa mbinu na vifaa vya kimsingi tu.

Wazee wa ukoo wa Abrahamu, Isaka, na Yakobo walikuwa hasa wachungaji, wakichunga kondoo na ng'ombe wao kwenye ardhi ya kawaida na kwa ujumla hawakulima ardhi. Yakobo na wanawe walifika Misri kama wachungaji ([Mwanzo 47:3](#)).

Baadaye, aina hii ya maisha iliendelea miongoni mwa makabila ya Reubeni, Gadi, na nusu ya kabila la Manase katika TransYoradani ([Hesabu 32:1](#)) pamoja na baadhi ya makabila yaliyokuwa yakiishi katika vilima vya magharibi vya Palestina ([1 Samweli 25:2](#)). Hata baada ya kukaa, uchungaji uliendelea kuwa sehemu ya maisha ya Kiebrania kwa sababu wanyama wangeweza kula kwenye ardhi isiyo na rutuba na kwa sababu ya desturi za jadi, ikiwa ni pamoja na dhabihu zilizotolewa katika hekalu.

Kulima Mashamba ya Mazao

Wataalamu wengi wanaamini kwamba Waisraeli walijifunza jinsi ya kulima kutoka kwa Wakanaani kwa sababu walikuwa na mawasiliano nao walipokaa katika Nchi ya Ahadi. Ingawa kilimo cha nafaka kilijulikana kuwepo kabla ya hapo, na Kaini akiwa mkulima au "mchinjaji wa ardhi" ([Mwanzo 4:2](#)), haijulikani hasa alicholima. Wanaakiolojia wamepata ushahidi wa kilimo cha nafaka kinachorudi nyuma hadi karibu 6800 Kabla ya Kristo (KK) katika Mashariki ya Karibu. Isaka alipanda nafaka huko Gerari ([Mwanzo 26:12](#)), na Yosefu aliota ndoto za miganda ya nafaka ([Mwanzo 37:6-7](#)). Yosefu huenda alijifunza zaidi kuhusu kilimo cha nafaka kutoka kwa Wamisri, ambao walilima kwenye udongo wenye rutuba wa Nile.

Hata hivyo, ni Wakanaani waliowafundisha Waisraeli jinsi ya kulima nafaka. Yohua na Kaleb waliripoti uzalishaji wa Kanaani huko Kadesh ([Hesabu 13:26](#)), na Wakanaani walioshindwa pengine waliwasaidia washindi wao kujifunza mbinu za kilimo. Mwingiliano huu unaweza pia kuwa umechangia Waisraeli kuanguka mara kwa mara katika ibada ya sanamu ([Waamuzi 9:27](#)). Kasi ambayo walibadilika kutoka maisha ya kuhamahama haiko wazi. Baadhi ya makabila yalibaki kuwa wahamahama, lakini kufikia wakati wa wafalme, Waisraeli wengi walikuwa wakilima ardhi ([2 Samweli 14:30](#)).

Ngano ilikuwa moja ya mazao muhimu zaidi. Solomoni alituma kiasi kikubwa cha ngano, pamoja na shayiri na mafuta, kwa Hiram ([2 Mambo ya Nyakati 2:10](#)), na iliendelea kuwa bidhaa kuu ya kuuza nje ([Ezekieli 27:17](#)). Shayiri ilikuwa zao la pili kwa umuhimu. Ilikuwa kiungo kikuu katika mkate mwanzoni ([Waamuzi 7:13](#)). Baadaye ikawa chakula muhimu kwa watu maskini ([Yohana 6:9, 13](#)). Pia ilitumika kama chakula cha mifugo.

Mazao mengine ya shambani yalijumuisha maharagwe na dengi ([2 Samweli 17:28](#)), ambayo yalikuwa yakisagwa kuwa unga na wakati

mwingine kutumika kutengeneza mkate ([Ezekieli 4:9](#)). Vitunguu saumu, vitunguu maji, na vitunguu vilipandwa kwa ajili ya ladha, huku jira, korianda, bizari, mnanaa, ruda, na haradali vikitumika kama viungo. Katani ilikuwa muhimu ([Yoshua 2:6](#)). Pamba kidogo ilipandwa ([Isaya 19:9](#)). Pamba ya kondoo ilitumika kuongeza usambazaji wa nyuzi. Kufikia nyakati za Kirumi, pamba ilikuwa muhimu zaidi kuliko katani.

Kupanda na kukuza Matunda

Mara tu Waisraeli walipokaa, walianza kupanda bustani na mashamba ya mizabibu, ambayo yakawa alama za ustawi. Mashamba ya mizabibu yalizalisha divai ya kunywa, wakati mashamba ya mizeituni yalitoa mafuta yaliyotumika katika kupika, vipodozi, na dawa. Pia walikuza tini na makomamanga. Kukuza mazao haya kulihitaji ujuzi zaidi na vifaa ikilinganishwa na mbinu za kilimo za awali.

Kulima

Katika nyakati za kibiblia, kazi nyingi za kilimo zilifanywa na wakulima wenyewe. Ili kuanza kupanda, walihitaji kusafisha ardhi ya misitu ([Yoshua 17:18](#)), mawe ([Isaya 5:2](#)), magugu, na miiba. Wakati mwingine walitengeneza matuta kwenye ardhi ya milima au kutumia umwagiliaji. Kazi hizi zilipunguza ukubwa wa mashamba, hivyo ni watu matajiri pekee kama Ayubu na Boazi walioweza kumiliki mashamba makubwa.

Ili kulima ardhi, wakulima walitumia ng'ombe dume au ng'ombe jike kuvuta majembe ya kimsingi sana ([Waamuzi 14:18](#); [Amosi 6:12](#)). Wakati mwingine punda walitumiwa ([Kumbukumbu la Torati 22:10](#)). Walivunja mabonge kwa jembe au fimbo, na kusawazisha uso kwa kuvuta haro rahisi, ambayo inaweza kuwa kichaka cha miiba au boti ya mawe. Mbegu zilipandwa kwa mkono, ama kwa uangalifu kwenye mifereji au kusambazwa juu ya uso na kisha kufunikwa kidogo na haro au boti ya mawe. Magugu yalidhibitiwa kwa jembe, haro, au jembe la mkono.

Vifaa vya kilimo havikubadilika sana katika nyakati za Biblia. Jembe lilikuwa kipande rahisi cha mbao ngumu chenye umbo la herufi J, kilichounganishwa na maksai upande mmoja na kushikiliwa na mkulima upande mwingine. Kifaa hichi cha msingi kiingeweza tu kuvunja udongo wa inchi nne hadi tano (sentimita 10 hadi 13). Baada ya Kutoka, chuma kilitumika kwa ncha ya jembe ([1 Samweli 13:20](#)), ambayo ilisaidia hasa kupunguza uchakavu.

Matumizi ya mbolea yalikuwa yamepunguzwa sana kwenye mashamba ya Palestina. Sheria ilihitaji mashamba kupumzika kila mwaka wa saba ili kusaidia kurejesha maji na virutubisho vya udongo. Kuweka mbolea mashambani hakukuwa kawaida kwa sababu samadi ilitumika zaidi kama mafuta. Hata hivyo, Biblia inataja matumizi ya samadi karibu na miti ([Luka 13:8](#)). Mishnah inataja matumizi ya majivu ya kuni, majani, damu ya wanyama, na mafuta machafu kama mbolea.

Kuvuna

Upandaji ulifanyika mwanzoni mwa msimu wa mvua, na uvunaji ulianza mwishoni. Uvunaji kawaida ulidumu kwa angalau wiki saba. Mazao mengine, kama kunde, yalivutwa kwa mizizi, wakati mengine, kama nafaka fulani, yalichimbwa kwa jembe. Hata hivyo, mazao mengi yalikatwa kwa mundu. Wanaakiolojia wamepata mundu za Ironi, baadhi zikiwa na vipande vya jiwe la mwamba vilivyowekwa kwenye kingo za kukata. Nafaka iliyovunwa ilifungwa katika mafungu ([Zaburi 126:6](#)) na kupangwa katika marundo ili kupelekwa kwenye sakafu ya kupuria. Shayiri ilivunwa kwanza, ikifuatiwa na ngano.

Kiasi kidogo cha nafaka, bizari, jira, na mazao mengine madogo yalipigwa kwa fimbo ([Waamuzi 6:11](#); [Ruthu 2:17](#)). Nafaka nyingi ilipurwa kwenye sakafu iliyoinuliwa ili upepo uondoe makapi. Njia ya kawaida ilihusisha kutandaza majani yaliyolegezwa kwenye sakafu na kuendesha maksai juu yake ili kuachilia nafaka. Wakati mwingine zana nzito zilizo na mawe zilivutwa juu ya majani ([Isaya 28:27](#); [41:15](#)). Zana hizi ziliongozwa na dereva. Makapi yaliyotokana yalitenganishwa na nafaka kupitia mchakato uitwao pepeto, ambapo mchanganyiko ulitupwa hewani kwa uma au koleo ([Isaya 30:24](#); [Yeremia 15:7](#)). Makapi mepesi yalipulizwa mbali, wakati nafaka nzito ilianguka chini. Makapi yalichomwa au kutumika kama chakula cha mifugo. Nafaka ilichujwa ([Amosi 9:9](#)), ilikusanywa kwenye marundo, na baadaye kuhifadhiwa kwenye mashimo yaliyofunikwa shambani ([Yeremia 41:8](#)). Wakati mwingine ilihifadhiwa kwenye maghala ([Kumbukumbu la Torati 28:8](#)).

Tazama pia Mimea; Mavuno; Palestina; Mizabibu, Shamba la Mizabibu; Chakula na Maandalizi ya Chakula.

Kiongozi wa Sinagogi

Kiongozi mkuu wa mahali pa ibada ya Kiyahudi katika nyakati za Agano Jipya alikuwa na jukumu muhimu. Kila sinagogi kwa kawaida kilikuwa na kiongozi mmoja tu wa aina hiyo.

Kazi za mtawala zilihusisha kushughulikia mipango ya kimwili kwa ajili ya huduma za ibada na kudumisha jengo. Mtawala pia aliamua ni nani angeitwa kusoma kutoka kwenye Sheria na Manabii au kuongoza maombi. Ofisi hiyo wakati mwingine ilishikiliwa kwa kipindi maalum, na wakati mwingine kwa maisha yote.

Agano Jipya linamtaja afisa huyu katika matukio manne tofauti. Yairo alikuwa mtawala wa sinagogi huko Kapernaumu. Wakati binti yake alipougua, alikwenda kwa Yesu kuomba msaada, na Yesu alimfufua kutoka kwa wafu ([Mathayo 9:18-26](#); [Marko 5:21-43](#); [Luka 8:41-56](#)).

[Luka 13:14](#) inasimulia hadithi ya mtawala wa sinagogi ambaye alimchukulia Yesu kwa uhasama. Mtawala huyo alipinga Yesu alipomponya mtu siku ya sabato baada ya kufundisha katika sinagogi.

Katika safari zake za kimishonari, Paulo mara nyingi alianza huduma yake katika kila eneo alilotembelea kwa kwenda kwenye sinagogi. Katika Antiokia ya Pisidia ([Matendo 13:15](#)), viongozi wa sinagogi walimkaribisha na kumtia moyo kuhubiri injili na kurudi tena wiki iliyofuata. Krispo, kiongozi wa sinagogi huko Korintho, aligeuka ([18:8](#)). Mrithi wa Krispo, Sosthene, alipigwa na umati baada ya Wayahudi kumshitaki Paulo mbele ya Galio, gavana wa Akaya.

Tazama pia Masinagogi.

Kipande kilichobaki

Kikundi cha watu wanaonusura janga lililoletwa na Mungu, mara nyingi kama hukumu kwa dhambi. Kikundi hiki kinakuwa msingi wa kuendelea kwa wanadamu au watu wa Mungu; uwepo wa baadaye wa kundi kubwa unategemea mabaki haya yaliyotakaswa, matakatifu ambayo yamepitia na kunusurika hukumu ya Mungu. Wazo la mabaki linapatikana katika vipindi vyote vya historia ya ukombozi ambapo janga—iwe ni maafa ya asili, ugonjwa, vita, au vyombo vingine—linatishia mwendekezo wa makusudi ya Mungu. Kuanzia simulizi la Uumbaji hadi mwisho wa Agano la Kale, dhana hii inazidi kuboreshwa.

Shida

Shida ya kiteolojia ambayo dhana ya mabaki inashughulikia ni mvutano kati ya neema na ahadi za Mungu dhidi ya utakatifu wake na hukumu ya haki ya dhambi. Mvutano huu kati ya neema ya Mungu na hukumu yake unaleta tofauti kati ya watu wa kweli na wa uongo wa Mungu na kati ya watu wa sasa na wa baadaye wa Mungu. Watu watakatifu, safi, na wa kweli wa Mungu wataokoka hukumu yake juu ya dhambi kama mabaki waaminifu na watakuwa kiini cha watu waliochaguliwa na kufanywa upya. Makusudi ya Mungu hayakatishwi tamaa bali yanatekelezwa miongoni mwa watu hao wa kweli na waliofanywa upya.

Dhana hii ina pande mbili. Kwa upande mmoja, kulingana na matarajio ya karibu ya mwandishi wa kibiblia, inaweza kusesitiza hukumu, kwamba Mungu yuko karibu kuwaangamiza watu wake kwa sababu ya dhambi zao; hata mabaki yanaweza kutishiwa kwa sababu hukumu inayotarajiwa ni kali sana. Kwa upande mwingine, ukweli kwamba mabaki yanabaki unaonyesha neema ya Mungu (fadhili zake zinazoonyeshwa kwa wale aliowalinda salama) na kuchomoza kwa enzi mpya na jamii mpya, ambayo inarithi ahadi za Mungu kutoka kwa mabaki hayo.

Katika Agano la Kale

Kabla ya Kipindi cha Kibaba

Sehemu ya kwanza inayoonyesha dhana ya mabaki ni simulizi la anguko la Adamu. Ingawa hakuna upotevu wa haraka wa maisha au kupungua kwa idadi, hukumu ya Mungu inatishia kuendelea kwa wanadamu ([Mwa 3:15-19](#)). Hukumu inazuiliwa na neema ya Mungu, na Adamu na Hawa wanakuwa msingi wa ubinadamu; matumaini ya siku zijazo yanategemea kizazi chao ([3:16, 20](#); [4:1](#)). Makusudi ya Mungu kwa wanadamu yatatimizwa kupitia uzao wa mwanamke.

Hadithi ya Gharika ni ya pekee sana. Kwa sababu ya uovu wa wanadamu, Mungu aliamua kuangamiza uhai wote. Hata hivyo, Noa, ambaye alikuwa mwenye haki na hakuwa na lawama mbele ya Mungu, pamoja na familia yake, alipata kibali cha Mungu ([Mwa 6:8-9](#); [Ebr 11:7](#)). Ni Noa pekee na wale waliokuwa naye katika safina walionusurika hukumu ya Mungu ([Mwa 7:23](#)). Kuendelea kwa wanadamu kunalenga katika uzazi na ongezeko la watoto wake ([9:1](#)), ikianzisha enzi mpya na agano jipya (vv [8-17](#)). Makusudi ya Mungu kwa wanadamu yatatimizwa kupitia uzao wa Noa.

Kutoka Kipindi cha Kibaba hadi Ufalme

Siyo vifungu vyote vinavyochangia katika maendeleo ya dhana ya mabaki vinahusisha tishio la hukumu ya ulimwengu. Dhambi za miji pacha ya Sodoma na Gomora zilikuwa mbaya sana kiasi kwamba Mungu aliamua kuziangamiza. Kwa ajili ya mtumishi wake Abrahamu ([Mwa 18:16–19; 19:29](#)) na kwa sababu ya uadilifu wa Lutu ([2 Pt 2:8](#)), Mungu alimwokoia Lutu na binti zake wawili. Mazungumzo ya Abrahamu na Mungu ili kuokoa mji mzima ikiwa watu 50, na hatimaye hata 10, wenye haki wangeveza kupatikana huko ([Mwa 18:22–33](#)) yanasisitiza tena kwamba wenye haki wanaponyoka hukumu. Mungu hatawaangamiza wenye haki pamoja na waovu; hata waliposita, alikuwa na huruma na akawaongoza kutoka mjini ([19:16, 29](#)).

Hadithi ya Yosefu ni daraja la fasihi kutoka kwa watoto wa Yakobo, familia iliyoko Kanaani ([Gn 46:26–27](#)), hadi maelfu ya watoto wa Israeli wakati wa Kutoka. Motifu kuu ya kitheolojia katika hadithi hii ni kuhifadhi familia ya mababu mbele ya tishio la kifo kutokana na njaa. Mungu alimtuma Yosefu Misri kuokoa maisha na kuhifadhi mabaki ya familia yake ([45:6–7](#)). Ndugu za Yosefu walikusudia kumduru, lakini Mungu aligeuza kuwa mema—kuokoa maisha ya wengi ([50:19–20](#)). Makusudi ya Mungu hayazuiliki na yatatimizwa kwa wale walionusurika kutokana na tishio la kutoweka.

Utii kwa amri za Mungu na imani katika ahadi zake ni muhimu wakati wapelelezi wanaporudi kutoka kuchunguza Kanaani ([Nm 13–14](#)). Wawakilishi kutoka makabila yote walikuwa wamechunguza nchi hiyo. Licha ya makubaliano yao kuhusu ubora wake, wote isipokuwa wawili wa wapelelezi waliripoti kwamba nchi hiyo haiwezi kuchukuliwa. Kwa sababu ya kunung'unika kwao, Mungu alitangaza nia yake ya kuwaangamiza wote na kuunda taifa kubwa zaidi kutoka kwa mtumishi wake mwaminifu, Mose. Baada ya Mose kuomba watu, Bwana alibadili nia. Badala ya kuwaangamiza wote, ni Yoshua na Kalebu pekee watakaolingia katika urithi wa ahadi kwa sababu ya ripoti yao ya uaminifu. Watu wangebaki nyikani miaka 40 hadi wote wafe isipokuwa hawa wawili. Wavunjaji sheria wangekufa, lakini mabaki waaminifu wangepokea ahadi hiyo.

Sheria pia inasema kwamba uaminifu unahitajika ili kuhifadhi umiliki wa ardhi. Kutotii kungeleta magonjwa, kushindwa vitani, ukame, kushindwa kwa mazao, kushambuliwa na wanyama wakali, kifo kwa upanga na njaa, ulaji wa watu, uharibifu

wa miji, na uhamisho kwenda katika nchi za maadui ([Lv 26:1–39](#)). Lakini kwa wale waliobaki, wale waliokiri dhambi zao na kutubu—masalia—Mungu angeweka agano lake nao, kuwarudisha kwenye ardhi yao, na kutimiza kusudi lake kupitia wao.

Kutoka Ufalme hadi Uhamisho

Hata katika ufalme wa kaskazini uliokuwa umepotoka, Bwana aliweka mabaki ya waaminifu wake. Mwishoni mwa ukame wa miaka mitatu kama adhabu kwa dhambi katika ufalme wa kaskazini ([1 Fal 17:1; 18:1](#)) na baada ya ushindi dhidi ya makuhani wa Baali katika Mlima Karmeli, Eliya alikwenda Mlima Sinai, akikimbia kwa ajili ya maisha yake kutoka kwa Yezebeli (mlango [19](#)). Huko alilalamika kwamba Israeli ilikuwa imejitoa kabisa kwa ibada ya uongo na kwamba yeye pekee ndiye aliyebaki mwaminifu. Mungu alijibu kwa kumwagiza amtawaze Yehu kama mfalme na Elisha kama mrithi wake wa kinabii. Yehu na Elisha wangeangamiza wapotovu, wakati Mungu akihifadhi kwa ajili yake wale 7,000 ambao hawakupiga magoti kwa Baali. Mabaki ya waaminifu yangeepushwa na maangamizi.

Manabii kabla ya uhamisho walisisitiza udogo wa mabaki ambayo yangesalia baada ya uharibifu chini ya Ashuru na Babuloni. Amosi alionya juu ya hukumu kubwa ambayo ingehatarisha hata mabaki yenyewe. Mungu angeharibu ufalme wa wenye dhambi, ingawa si kabisa. Isaya pia anazungumzia udogo wa mabaki. Israeli imeachwa kama kibanda katika shamba la mizabibu, kibanda katika shamba la tikit maji, ikiepuka kwa shida hatima ya Sodoma na Gomora ([Is 1:8–9](#)). Imeachwa kama nguzo juu ya kilima ([30:17](#)), kama kisiki cha mti uliokatwa ([6:13](#)). Wakati mvunaji anakusanya mavuno yake, Israeli ni masalio yanayoachwa, zeituni chache zinazobaki juu ya mti ([17:4–6](#)). Lakini kutoka kwenye kisiki cha mti huo uliokatwa kutaibuka uhai mpya ([6:11–13](#)). Wale watakaosalia Yerusalemu watakuwa watakatifu, na Bwana ataleta chipukizi jipya kutoka kwenye kisiki cha Yese, mtumishi mwenye haki (Tawi) ambaye ataleta mabaki ya watu wa Mungu kutoka mataifa mengi ([4:2–3; 11:1–16](#)). Baada ya Mungu kuondoa uovu wa watu, Yerusalemu itajulikana kama mji wa Uadilifu ([1:21–26](#)).

Wakati wa Uhamisho

Kutoka kwenye mtazamo wake miongoni mwa waliohamishwa kando ya Mto Kebari ([Ez 1:1](#)), Ezekieli alikuwa na wasiwasi kuhusu mabaki ya

baadaye na ahadi za urejesho. Katika maono (mlango wa [9](#)), aliona Mwandishi akipita katika mji wa Yerusalemu akiweka alama kwenye vipaji vya wale wote walioumia kwa dhambi zilizofanywa katika mji huo. Nyuma ya mwandishi alikuja kundi la wapiganaji wakiua wote ambao hawakuwa na alama kwenye vipaji vyao. Kwa kuogopa maangamizi ya watu wote, Ezekieli alilia, “Ee Bwana, je, utaharibu mabaki yote ya Israeli?” Mara baada ya hapo, aliona wingu la utukufu—uwepo wa Mungu unaoonekana katikati ya watu wake—likiinuka na kuondoka kutoka hekalu (mlango wa [10](#)). Ezekieli alitabiri hukumu juu ya viongozi wa Israeli, na Pelatia (ambaye jina lake linamaanisha “kukimbia”) alikufa, jambo lililomfanya Ezekieli kuuliza tena, “Ee Bwana, je, utaharibu mabaki yote ya Israeli?” ([11:13](#)). Bwana atawakusanya watu wake na kuwarejesha katika nchi yao kama watu safi wasio na sanamu. Ingawa dhambi zao zilikuwa kubwa, bado kutakuwa na rehema na urejesho kwa taifa lililosafishwa. Wingu la utukufu ambalo Ezekieli aliona likiondoka kutoka hekalu litarudi kwenye hekalu jipya (mlango wa [43](#)). Watu hawatapotea tena kutoka kwa Mungu ([14:11](#)) bali watafurahia agano jipya na la milele ([16:60–62](#)). Ezekieli alikumbuka dhana ya mabaki kama ilivyotumika kwa jamii ya nyikani baada ya Kutoka: wengi wataondoka katika nchi ya utumwa, na waasi watakufa njiani, wasioingia Israeli ([20:35–38](#)). Mungu atawakusanya kundi lake, na watakuwa na “mchungaji mmoja, mtumishi wangu Daudi” ([34:20–24](#)). Mungu ataondoa mioyo yao ya mawe, kuwapa mioyo ya nyama, na kuweka Roho wake ndani yao ([36:24–27](#)). Ingawa Israeli inaonekana imekufa na haiwezi kuishi tena, bado Mungu atasema na mifupa hii mikavu na kuifanya iishi ([37:1–14](#)).

Kipro

Kisiwa kilichopo kaskazini mashariki mwa Bahari ya Mediterania. Kipro iko kilomita 80.5 (maili 50) kusini mwa Uturuki (Asia Ndogo), kilomita 112.6 (maili 70) magharibi mwa Syria, na kilomita 394.2 (maili 245) kaskazini mwa Misri. Kisiwa kina urefu wa takriban kilomita 177 (maili 110) na upana wa kilomita 80.5 (maili 50). Bonde lenye rutuba la Mesaoria linagawanya safu mbili za milima, ambazo ni safu za Kyrenia na Troodas Massif. Ukanda mwembamba wa ardhi wenye urefu wa kilomita 64.3 (maili 40) na upana wa kilomita 8 (maili 5) unajitokeza kutoka sehemu ya kaskazini mashariki ya kisiwa.

Kipro ina bandari nyingi za asili. Katika nyakati za kale, bandari hizi zilikuwa sehemu za kimkakati za kuunganisha njia za baharini kutoka Asia Ndogo, Syria, Palestina, na Misri. Migodi ya shaba ya Kipro sasa imepungua kwa kiasi kikubwa, lakini kihistoria ilitoa mchango mkubwa kwa uchumi wa kisiwa hicho.

Historia ya Kipro

Idadi ya watu na umuhimu wa kiuchumi wa Kipro viliongezeka wakati wa Enzi ya Shaba mwishoni mwa milenia ya nne hadi ya pili Kabla ya Kristo (KK). Kisiwa hicho kilitajwa kwanza kama Alashiya, kulingana na hati za kale za Ebla kutoka karne ya 24 KK. Hati kutoka Mari katika karne ya 18 KK, pamoja na kutoka Ugarit na Tel el-Amarna katika karne ya 14 KK, pia zinakitambua kwa jina hilo. Elishah inaonekana kuwa jina la Agano la Kale kwa kisiwa hicho. Jina hilo linaweza kuwa tafsiri ya Kiebrania ya Alashiya (linganisha [Ezra 27:7](#)).

Mitandao ya biashara na Syria, Palestina, na Misri ilifanya kisiwa hicho kijulikane kwa usafirishaji wa bidhaa kama shaba, mafuta, mbao, na vyombo vya udongo. Mabaki ya vyombo vya udongo vya Alashiya yamepatikana katika maeneo ya Misri, Palestina, na Syria. Maandishi ya kale kutoka Ebla, Mari, na Amarna yanarekodi maelezo ya biashara kuhusu biashara za shaba za thamani. Mwishoni mwa Enzi ya Shaba, Wagiriki kutoka Mycenia na Akaya walianza kuhamia Kipro. Makoloni ya Kigiriki ya Salami na Pafo yaliundwa kati ya mwaka wa 1270 hadi 1190 KK.

Katika karne ya tisa na ya nane KK, Wafinisia walikaa na kudai utawala juu ya Kipro. Mfalme Hiram II wa Tiro alitawala Kipro, kulingana na maandiko yaliyopatikana kwenye Mlima Sinoas. Alikuwa mfalme kutoka mwaka wa 741 hadi 738 KK. Kition, karibu na Larnaka ya kisasa, ilikuwa makazi ya Wafinisia ambao wakaazi wao waliitwa kwa jina hilo. Waebrania waliita kisiwa chote kwa jina hilo ([Hesabu 24:24](#), Toleo la Mfalme Yakobo “Chittim”). Maandishi ya Kiebrania hatimaye yalirejelea nchi yoyote ya baharini kwa jina hili ([Yeremia 2:10](#); [Danieli 11:30](#); [1 Maccabees 1:1](#)). Isaya alitangaza kwamba ripoti za uharibifu wa Tiro zingethibitishwa kutoka bandari za (Kipro) ([Isaya 23:1, 12](#)).

Ashuru, nguvu inayoinuka katika Mashariki ya Karibu wakati wa karne ya nane na ya saba KK, ilifanya Kipro kuwa mojawapo ya watoza ushuru wake. Jiwe la Mfalme Sargoni II, ambaye alitawala kutoka 721 hadi 705 KK, ni mnara wa mawe unaorekodi pesa na zawadi zilizopokelewa na

wafalme saba wa Kipro. Mfalme Esar-hadoni alihifadhi rekodi kwenye kitu cha udongo kilichoumbwa kama prism. Alitawala karibu mwaka wa 670 KK. Prism hiyo inaorodhesha wafalme kumi waliotawala miji tofauti katika Kipro. Wakati wa uvamizi wa Waashuru, Kipro iliitwa Iadnan. Baada ya Dola ya Waashuru kumalizika, Kipro ilitawaliwa na Amasis, ambaye alitawala Misri kutoka mwaka wa 569 hadi 527 KK. Baadaye, Kipro ilitawaliwa na Mfalme Cambyses II wa Uajemi, ambaye alitawala kutoka mwaka wa 529 hadi 522 KK.

Aleksanda Mkuu alilishinda jeshi la Kiajemi huko Issus mnamo mwaka wa 333 KK. Baada ya hapo, Kipro ilituma meli 120 kusaidia kuunga mkono kuzingira kwake dhidi ya Tiro. Waptolemaio wa Misri (sehemu ya Dola la Kigiriki) walipata umiliki wa kisiwa hicho baada ya kifo cha Aleksanda mnamo mwaka wa 323 KK. Misri ilidumisha udhibiti wa Kipro kutoka mwaka wa 294 hadi 258 KK. Kipindi hiki kilileta amani na ustawi wa kiasi kwa kisiwa hicho. Jina Kipro, linalomaanisha shaba kwa Kigiriki, lilipewa kisiwa hicho.

Kipro ilijumuishwa na Warumi mnamo mwaka wa 58 KK. Cicero aliteuliwa kuwa gavana wa Kipro mnamo mwaka wa 52 KK. Mnamo 22 KK, Warumi walifanya Kipro kuwa jimbo la seneta; Sergio Paulo alichaguliwa kuwa prokonsuli wake mnamo mwaka wa 46 Baada ya Kristo (BK). Baadaye, Hadrian alikandamiza uasi mkali wa Kiyahudi mnamo mwaka wa 117, baada ya hapo aliwafukuza Wayahudi wote kutoka kisiwa hicho.

Kiporo katika Agano Jipya

Kwenye Agano Jipya, Kipro inatajwa kwanza kama mahali alipozaliwa Barnaba ([Matendo 4:36](#)). Baadaye, waumini wa Kiyahudi walitafuta hifadhi Kipro kutokana na mateso huko Yerusalemu kwa sababu ya Stefano ([11:19-20](#)). Paulo na Barnaba waliondoka Seleukia, wakivuka hadi Kipro kabla ya kuelekea Asia Ndogo (karibu mwaka wa 47 BK) katika safari ya kwanza ya umisionari ya Paulo.

Walipotua Salami, walisafiri kuvuka kisiwa hadi mji wa bandari wa magharibi wa Pafo. Hapa walikutana na Bar-Yesu, nabii wa uongo, na kumshawishi liwali wa Kirumi, Sergio Paulo. Kutoka Pafo, Paulo na Barnaba walielekea Asia Ndogo, wakatia nanga Perge huko Pamfilia ([13:4-13](#)).

Paulo alipita Kipro katika safari yake ya pili ya umisionari. Barnaba pamoja na Yohana Marko walitembelea tena kisiwa hicho ([15:39](#)). Katika

safari ya mwisho ya Paulo kwenda Yerusalemu, Kipro ilikuwa alama ya urambazaji wakati wa kuvuka kutoka Patara hadi Tiro ([21:3](#)). Katika safari ya kwenda Rumi, meli ya Paulo ilielekea chini ya kivuli cha Kipro ili kuepuka upepo mkali ([27:4](#)).

Kirene, Wakirene

Mji ulioko kwenye pwani ya Afrika Kaskazini unajulikana kama mji mkuu wa Cyrenaica. Ulianzishwa katika karne ya saba KK na Wagiriki ambao walikuwa hasa wakulima. Herodotus, mwanahistoria kutoka karne ya tano KK, alibainisha kuwa Mkirene ilikuwa ya kipekee kwa sababu ilikuwa na misimu mitatu ya mavuno, ikisababisha vuli ndefu na endelevu ya miezi minane: "nchi ya Mkirene, sehemu ya juu zaidi ya Walubi ambayo inakaliwa na Wanomadi, ina sifa ya ajabu ya misimu mitatu tofauti ya mavuno... ikiwafanya watu wenye bahati wa Mkirene, vuli inayoendelea ya miezi minane mfululizo" (4.199).

Aleksanda Mkuu aliteka Kirene mwaka wa 331 KK, na baadaye ikawa sehemu ya Dola la Kirumi. Wakati wa kipindi cha Agano Jipya, mji huo ulikuwa na idadi kubwa ya Wayahudi kutoka Aleksandria. Mmoja wa Wayahudi hao, Simoni wa Kirene, alikuwa Yerusalemu wakati wa Pasaka alipolazimishwa kubeba msalaba wa Yesu ([Mathayo 27:32](#)). Katika Pentekoste, Petro alihubiri kwa Wayahudi kutoka Kirene huko Yerusalemu ([Matendo 2:10](#)). Stefano alishambuliwa na Wayahudi kutoka kwenye sinagogi lililojumuisha watu kutoka Kirene ([Matendo 6:9](#)). Baadhi ya Wayahudi hawa wa Kirene baadaye waligeuka kuwa Wakristo na wakawa wahubiri ([Matendo 11:20](#)), wakisafiri hadi Antiokia, ambapo Lukio wa Kirene alikuwa mwalimu maarufu wa Kikristo ([Matendo 13:1](#)).

Kitabu cha Ezekieli

Kitabu cha unabii cha Agano la Kale, kilichoandikwa wakati wa uhamisho wa Babeli.

Hakikisho

• **Mwandishi**

• **Tarehe na Historia**

• **Maudhui**

Mwandishi

Ezekieli alikuwa mwana wa Buzi (1:3), mwanachama wa familia ya kikuhani. Haijulikani kama alihudumu katika hekalu kama kuhani, lakini hiyo ndiyo ilikuwa mafunzo yake. Maandishi yake yanaonyesha kwamba alielewa kanuni za dhabihu, taratibu, na matarajio ya watu kwa kuhani. Katika uhamisho, Ezekieli kuhani alizungumza neno la Mungu kuhusu mustakabali wa hekalu kwa wenzake waliohamishwa. Wakiwa wamekaa Tel-abibu, kwenye mfereji wa Kebari, maelfu ya waliohamishwa walijikimu kwa maisha duni. Walitumaini kurudi haraka Yuda na mabadiliko ya hali bora katika hali ya kimataifa. Tumaini lao lilichochewa na mahubiri yenye nguvu ya manabii wa uongo, waliofananishwa na mbweha kati ya magofu (13:4). Walikuwa wakisema kwa unyenyekevu, "Bwana anasema . . . ," lakini walikuwa wamejituma wenyewe (mstari wa 6). Walidanganya watu kwa ujumbe wa amani wakati ambapo hukumu ya Mungu ilikuwa karibu kumwagwa juu ya watu wake (mstari wa 10). Walikuwa wamewaongoza watu kutokuamini unabii kiasi kwamba mithali ilisambaa miongoni mwa watu kwamba "siku zinakuwa ndefu, na kila maono hayana maana" (12:22). Muda mrefu ulikuwa umepita tangu maono ya hukumu ya Mungu yalipotolewa kwa watu, na hakuna kitu kilichoweza kufasiriwa kama utimilifu wa maono hayo. Ezekieli aliitwa kuhudumia jamii yake kwa matendo ya mfano, maono, na ujumbe wa maneno ili kuwashawishi watu kwamba hukumu ya Mungu ilikuwa karibu (mstari wa 23).

Tarehe na Historia

Huduma ya nabii Ezekieli inaweza kueleweka vyema zaidi kwa kuzingatia mazingira ya wakati wake. Ikiwa, kama Baba wa kanisa Origen alivyodhani, rejeleo lisilo wazi "katika mwaka wa thelathini" (1:1) linaashiria umri wa nabii wakati wa maono yake ya kwanza, Ezekieli alizaliwa wakati wa utawala wa Mfalme Yosia wa Yuda (c. 640–609 KK). Yosia alikuwa mjukuu wa Mfalme Manase, ambaye matendo yake ya kufuru yalileta hukumu ya Mungu juu ya ufalme wa Yuda (2 Fal 21:10–15).

Ingawa hali ya kisiasa ya Yuda ilikuwa hatarini, Yosia aliongoza taifa katika mageuzi makubwa yaliyotokana na kupatikana kwa "Kitabu cha Sheria" (2 Fal 22) katika mwaka ambao Ezekieli alizaliwa (takriban mwaka wa 621 KK). Uabudu sanamu uliondolewa na watu wakamrudia Mungu, lakini hukumu ya Mungu juu ya Yuda haikuweza

kubadilishwa (23:26–27). Yosia alikosea kwa kujaribu kufanya Yuda kuwa ufalme ambao mataifa mengine yalipaswa kuzingatia. Alitishiwa wakati Farao wa Misri Neko alipita Yuda akielekea kusaidea ufalme wa Ashuru uliodhoofika. Yosia alisafiri kukutana na majeshi ya Misri, lakini vikosi vyake havikuweza kushindana na Wamisri, na alikufa vitani (mstari wa 29). Misri ilichukua udhibiti wa Yuda, na Farao Neko akamweka Yehoyakimu madarakani juu ya Yerusalemu. Udhibiti wa Misri haukudumu kwa muda mrefu, hata hivyo, kwani mnamo mwaka wa 605 KK Misri na Ashuru walishindwa na mfalme wa Babeli Nebukadneza huko Karkemishi. Wababeli kisha wakasukuma Kusini hadi Yerusalemu, na uhamisho wa kwanza wa viongozi wa Yuda (miongoni mwao nabii Danieli) ulifanyika.

Yehoyakimu aliruhusiwa kuendelea kutawala Yuda kama mfalme mtawala chini ya Nebukadneza. Hata hivyo, mahusiano yake na Misri yalileta ghadhabu ya mfalme dhidi yake. Kabla ya Wababeli kushughulikia hali ya Yuda, Yehoyakimu alikufa na mwanawe Yekonia akatawazwa. Wakati majeshi ya Babeli yalipofika kwenye mlango wa Yerusalemu, Yekonia na maelfu ya watu wa tabaka la juu walichukuliwa kwenda Babuloni (2 Fal 24:10–17). Miongoni mwa wale waliohamishwa alikuwa Ezekieli, ambaye wakati huo alikuwa na umri wa miaka 25.

Ingawa kitabu kinasema vinginevyo, wasomi wengi wanaamini kwamba Ezekieli aliishi na kufundisha huko Yuda wakati wa kuzingirwa na kuanguka kwa Yerusalemu (586 KK). Wanahitimisha hili kutokana na ufahamu wa Ezekieli kuhusu ibada ya sanamu katika hekalu na maelezo yake ya kina kuhusu siku za mwisho za Yerusalemu (Ez 8:11). Wengine wanaamini kwamba Ezekieli alihudumia jamii ya Wayahudi waliohamishwa na waliokuwa wakiishi Yuda. Tafsiri yoyote haifanyi haki kamili kwa madai ya kitabu chenyewe. Ezekieli aliohamishwa mwaka wa 597 KK. Aliitwa kuleta neno la Mungu kwa waliohamishwa huko Tel-abibu; alipewa maono ya vitendo vya kutisha katika uwanja wa hekalu; na alikuwa na ufahamu wa Yerusalemu na Yuda kutokana na kuishi huko na kutoka kwa ripoti za mambo ya Yerusalemu zilizowafikia waliohamishwa kupitia wajumbe. Yeremia, mwenzake wa Ezekieli, alikuwa akitabiri huko Yerusalemu, lakini hakuna ushahidi kwamba Yeremia na Ezekieli walijua huduma za kila mmoja. Ikiwa Ezekieli alileta neno la Mungu kwa Yerusalemu wakati wa kuzingirwa, baadhi ya marejeo kwa Yeremia yanaweza kuonekana katika maandiko yake. Ikiwa Yeremia aliungwa mkono na

huduma ya Ezekieli huko Yerusalemu, labda angejumuisha neno chanya kwa mwenzake katika kitabu chake. Kitabu cha Ezekieli kinasema wazi kwamba Ezekieli aliishi na kuhubiri uhamishoni (tazama [1:1-3](#); [11:24-25](#)).

Maudhui

Unabii wa Ezekieli umeelezwa kwa urahisi kwa mada na mpangilio wa wakati. Mpangilio wa wakati wa kipindi hicho unaruhusu mgawanyiko kabla na baada ya 586 KK (kuanguka kwa Yerusalemu). Sura ya [1-24](#) zinashughulikia huduma ya Ezekieli kabla ya 586, ilhali sura ya [33-48](#) zinawakilisha huduma yake baada ya 586. Sura ya [25-32](#) (maneno dhidi ya mataifa ya kigeni) hufanya kama mpito kati ya mgawanyiko miwili mikuu ya kitabu hicho.

Muhtasari wa kitabu kulingana na mada hugawanyika katika sehemu nne: wito wa Ezekieli ([1:1-3:21](#)); unabii wa hukumu dhidi ya Israeli ([3:22-24:27](#)); maonyo dhidi ya mataifa ([25:1-32:32](#)); na tangazo la matumaini ([33:1-48:35](#)).

Wito wa Ezekieli ([1:1-3:21](#))

Wito wa nabii kwa namna moja ulikuwa sawa na ule wa Isaya na Yeremia. Isaya alipokea utume wake kupitia maono ya utukufu wa Mungu katika hekalu ([Is 6](#)). Yeremia aliitwa bila kutarajia akiwa kijana, na alipokea ishara zilizoonyesha wazi asili ya utume wake ([Yer 1:11-15](#)). Wito wa Ezekieli uliunganisha vipengele hivyo viwili. Ufunuo wa utukufu wa Mungu kwa nabii ulifichua asili ya utume wa nabii. Wito wa Ezekieli ulijumuisha maelezo kamili ya utukufu wa Mungu. Isaya alieleza kwa kifupi kwamba aliona Bwana akiwa ameketi kwenye kiti cha enzi katika hekalu, na alijikita kwenye maserafi waliowakilisha na kutukuza utukufu wa Mungu. Ezekieli alifafanua zaidi kuhusu ufunuo wa utukufu wa Bwana pamoja na malaika wanaohudumu waliomtangulia Bwana kama sehemu ya msafara wake wa kifalme. Maono ya utukufu wa Mungu, ingawa ni magumu kuelewa, ni ufunguo wa kitabu cha Ezekieli.

Ezekieli, akiwa kuhani, alihangaika kuhusu mustakabali wa hekalu. Mahali hapo patakatifu palikuwa pamewekwa wakfu na Mungu kama nyumba yake miongoni mwa watu wake. Utukufu, uwepo, na utakatifu wa Mungu vilidhihirishwa katika hekalu (tazama [1 Fal 8:10-11](#)). Katika uhamisho, Ezekieli hakuweza kuwatumikia watu wake kama kuhani, kwani walikuwa mbali na Yerusalemu, mji ambao Mungu alikuwa ameuchagua. Kinyume na matarajio yote, Bwana

alijifunua kwa Ezekieli katika nchi ya Babuloni. Katika kumwita Ezekieli kwenye huduma ya unabii, Mungu alimhakikishia mtumishi wake kwamba hakuwa amewaacha watu wake, ingawa walikuwa wamefukuzwa kutoka Nchi ya Ahadi.

Maono ya nabii yalianza na dhoruba. Wakati wingu kubwa lilipokaribia kutoka kaskazini, Ezekieli aliona mwangaza ukizunguka wingu, viumbe wanne, na magurudumu manne. Mchanganyiko wa viumbe na magurudumu unapendekeza kwamba Bwana alionekana katika gari la farasi. Gari la Mungu ni uwakilishi wa kawaida katika Agano la Kale wa kuja kwake katika hukumu (tazama [Is 66:15-16](#)). Magurudumu ndani ya magurudumu na nafasi ya viumbe wanne wenye uhai yanaweza kuashiria udhibiti kamili wa Mungu juu ya dunia nzima, hivyo angeweza kuhamisha "gari lake la hukumu" katika mwelekeo wowote. Inawezekana pia kwamba viumbe wenye uhai na nyuso zao nne, na magurudumu yaliyojaa macho, yanaweza kuwa alama tofauti zinazoonyesha kwamba Mungu anaona yote yanayotokea na hivyo anajua hali ya mateso ya waliohamishwa. Katika maono hayo, umakini wa nabii ulielekezwa kwenye kiti cha enzi juu ya vichwa vya viumbe. Kwenye kiti cha enzi kulikuwa na "mwonekano wa mfano wa utukufu wa Bwana" ([1:28](#)). Katika maono yake ya Mungu kuja katika hukumu, Ezekieli alipokea wito wake kwa huduma ya unabii: "Mwana wa Adamu, nakutuma kwa watu wa Israeli, kwa taifa la waasi ambao wameasi dhidi yangu" ([2:3](#), rsv). Wakati wa saa ya giza ya historia ya Israeli, Ezekieli alipaswa kutabiri, kukemea wenzake waliohamishwa ([3:11](#)), na kuwa na jukumu kama mlinzi juu ya nyumba ya Israeli ([3:17](#); rej. [33:1-9](#)). Alama ya misheni yake ilikuwa gombo lililojaa Maombolezo na ole ([2:9-10](#)), ambalo lilipoliwa likawa tamu kama asali ([3:1-3](#)). Ingawa misheni hiyo ilikuwa ngumu, uwepo wa Mungu na utimilifu wa hakika wa unabii ulifanya kazi ya Ezekieli kuwa tamu. Faraja hiyo ilikusudiwa kuondoa hofu yoyote ya Waisraeli waasi ([2:6-7](#)). Badala ya kufurahia misheni yake, hata hivyo, Ezekieli alikata tamaa.

Wiki moja baadaye, neno la Bwana lilimjia Ezekieli kumkumbusha jukumu lake muhimu kama mlinzi ([3:16-17](#)). Ezekieli alibeba jukumu kwa Israeli kama taifa, si kwa watu binafsi pekee. Ushuhuda wake kwa Israeli ulikuwa na lengo la wazi la kuleta toba ya kitaifa (mstari wa [18-19](#)).

Ezekieli alifungiwa nyumbani kwake na Mungu ([3:24-25](#)). Huduma ya nyumbani ilipaswa kufanywa na Waisraeli wale tu waliotafuta mapenzi ya Mungu, kwa maana Bwana alikuwa

amewaacha wale waliokuwa wakiendelea katika uasi wao. Neno la kinabii halingewasaidia waasi (mstari wa 26). Kanuni ya huduma ya Ezekieli inapatikana katika 3:27: “Kila mara nitakapokupa ujumbe, nitafungua ulimi wako na kukuruhusu kuzungumza. Kisha utawaambia, ‘Hivi ndivyo Bwana Mwenyezi asemavyo!’ Baadhi yao watasikiliza, lakini baadhi watakupuuza, kwa maana wao ni waasi” (nlt; rej. Mt 11:15; 13:43).

Unabii wa Hukumu Dhidi ya Israeli (3:22–24:27)

Alama ina nafasi muhimu katika maandishi ya Ezekieli. Asili yake ya kikuhani na maandalizi yake pengine vilimwezesha kupokea na kuwasilisha neno la Mungu kupitia Matendo na hotuba za kiishara. Sura ya 4 na 5 zina Matendo manne ya kiishara: (1) Kuzingirwa kwa Yerusalemu kunawasilishwa kwenye tofali (Ez 4:1–3); (2) Uovu wa Israeli unawakilishwa na Ezekieli kulala ubavuni mwake (mstari wa 4–8); (3) Huzuni na hofu ya Yerusalemu katika siku za mwisho za kuzingirwa zinawakilishwa na chakula na kinywaji cha Ezekieli (mstari wa 9–17); (4) Hatima ya Yerusalemu inawakilishwa na nywele za nabii kukatwa (5:1–4).

Maagizo ya Ezekieli yalielezwa zaidi na maelezo ya Mungu kuhusu uasi wa Israeli (5:6–7) na hukumu yake juu ya Israeli (vv 8–12). Hukumu itaendelea hadi Waisraeli wakubali kwamba katika uaminifu wa agano, Bwana wao amewaleta hukumu ya haki (mstari wa 13).

Mungu alielekeza hukumu yake kwanza dhidi ya watu na mji wa Yerusalemu. Kisha, milima ya Israeli (sura ya 6) na nchi (sura ya 7) zilifuata. Ghadhabu ya Mungu ilijumuisha miji na maeneo ya kidini katika nchi ya vilima ya Yuda, bila kutoa ulinzi kwa watu (6:3–6). Machukizo yaliyofanywa kote nchini yalisababisha hukumu ya Mungu kuanguka juu ya nchi pamoja na watu (7:2–3, 10–11, 23). Hata hivyo, kwa kuwa Mungu ni mwenye haki, aliwahukumu watu kulingana na njia zao za maisha, akitamani kwamba wangemkubali tena kama Mungu wao (7:27).

Nabii kisha (sura ya 8–11) alilenga machukizo yaliyofanyika Yerusalemu, hasa ibada ya sanamu katika nyua za hekalu, ambayo ilisababisha hukumu iliyoelezwa katika sura ya 1–7. Sanamu ilikuwa imewekwa katika ua wa ndani (8:3–5). Kando ya ukuta wa ua, wazee wa mji walikuwa wakitoa heshima kwa sanamu zilizozunguka ua huo (mstari wa 11–12). Karibu na hekalu, wanawake walikuwa wakilia kwa mungu Tamuzi

(mstari wa 14), na wanaume walikuwa wakisujudu jua (mstari wa 16). Katika maandalizi ya hukumu ya mwisho juu ya nchi, nabii aliweka alama ya Marko kwenye vipaji vya uso vya Waisraeli wachache waaminifu ili waweze kuokoka (9:4–6). Kisha (sura ya 10), utukufu wa Mungu, ambao ulikuwa umejaa hekalu tangu wakati wa Solomoni, uliondoka polepole: “Kisha utukufu wa Bwana ulipaa kutoka mjini na kusimama juu ya mlima kuelekea mashariki” (11:23, nlt). Watu, sasa bila ulinzi wa kimungu, walikabidhiwa kwa Wababeli (mstari wa 9).

Ujumbe wa maangamizi kwa Yerusalemu una vipengele vinne vya tumaini: urejesho wa watu (11:17), urejesho wa ardhi (mstari wa 17), utakaso wa watu (mstari wa 18), na ushirika mpya kati ya Mungu na watu wake (mstari wa 19–20). Nabii anaendelea mada hizi nne katika sura ya 33–48.

Maono ya sura ya 10 na sura ya 11 yalionyesha wazi kwamba Mungu alipoondoa uwepo wake kutoka Yerusalemu, uhamisho ulikuwa unakaribia. Wale ambao tayari walikuwa Babuloni hawakuamini kwamba uharibifu mkubwa wa Yerusalemu ungetokea au kwamba watu wote wangehamishwa na nchi kuwa ukiwa.

Ezekieli alithibitisha ukweli wa neno la Mungu kuhusu hukumu kwa kufunga mizigo yake na kuwaonyesha mizigo hiyo wale waliohamishwa. Kwanza, aliweka mizigo katika ua nje ya nyumba yake ndogo. Kisha, alitoka kwa kutoboa ukuta. Hatimaye, nabii alitembea katika makazi akiwa na mizigo yake waziwazi. Waangalizi wenye shaka hawakumuelewa Ezekieli na labda walidhani alikuwa mwendawazimu. Waumini waliomwona walielewa. Vitendo vyake vya ajabu vilionyesha jinsi wasaidizi wa mfalme wangepanya kila wawezalo kumsaidia Mfalme Sedekia kutoroka kabla ya kuanguka kwa Yerusalemu. kitabu cha [Wafalme wa Pili 25](#) kinaeleza jinsi mfalme na askari wake walivyoondoka Yerusalemu kuelekea nyika, wakakamatwa na Wababeli huko Yeriko na kupelekwa mbele ya Nebukadneza huko Ribla. Kama mfunzwa, Sedekia alishuhudia mauaji ya wanawe; kisha macho yake yalitobolewa, na alipelekwa uhamishoni na Wayahudi wengine (rej. Ez 12:13). Maelezo ya nabii yalihitimishwa na neno la faraja. Kwa sababu ya agano lake na Abrahamu, Mungu aliahidi kutowaangamiza watu kabisa. Mabaki waliopona upanga, njaa, na tauni wangeishi kusimulia hadithi ya hukumu ya Mungu (sura ya 15–16).

Ezekieli alionyesha hali ya taifa kwa kula kana kwamba amejaa hofu, akionyesha mshtuko

mkubwa ambao wakaazi wote wa Yuda wangeupitia hivi karibuni.

Matendo ya mfano, kama kufunga mizigo yake na kula, yalisisitiza ukweli wa neno la Mungu. Watu walihitaji kukabiliana na asili ya Mungu wao: Yeye ni mkuu, na anapozungumza, maneno yake yana nguvu na hutimia. Hivyo, uharibifu wa nchi na uhamisho wa watu ulikuwa utimilifu wa neno la Mungu kupitia manabii. Hukumu hiyo ilikuwa na lengo la kuzalisha utambuzi wa Bwana, toba, na kurudi kwa Mungu. Baadhi ya watu wa Yuda walitilia shaka ufanisi wa unabii wa Mungu, wakisema, "Wakati unapita, ukimfanya nabii kuwa mwongo" (12:22). Wengine walidhani neno la Mungu lingetimia katika siku za usoni (27). Mtazamo uliotawala wa kutoamini neno la Mungu ulikuwa umechochewa na mahubiri maarufu ya manabii wa uongo (mstari wa 13). Hawakuwahi kuagizwa na Bwana, waliwadanganya watu wa Mungu kwa kusema uongo na kuwapotosha kwa ujumbe wa amani (mstari wa 8-10). Uovu, uongo, na udanganyifu vilihimizwa miongoni mwa watu na manabii hao wa uongo (mstari wa 22). Ukubwa wa dhambi zao na jukumu lao kubwa kwa kuanguka kwa Yuda lingelingana na hukumu nzito ya Bwana. Hata hivyo, Mungu angewaokoa watu wake kutoka kwa uovu huo na atatayarisha taifa la haki ambalo atadumisha agano lake nalo (mstari wa 23).

Uhakika wa hukumu umeunganishwa na ukweli wa neno la Mungu. Kazi ngumu ya Ezekieli ya kuthibitisha maangamizi ya Yerusalemu kwa wasikilizaji wakaidi ilizidishwa na ibada ya sanamu ya watu. Namna yao yote ya maisha ilikanusha uwepo wa Mungu. Walijihusisha na ibada ya sanamu katika ibada zao, na walikuwa wameweka sanamu mioyoni mwao (14:3). Kabla ya agano na Mungu kurejeshwa, walihitaji kutakaswa kutoka kwa ibada yao ya sanamu. Hata hivyo, toba haikuhakikisha kinga kutoka kwa hukumu. Upanga, njaa, wanyama wakali, na tauni vingeharibu idadi ya watu (mstari wa 21). Baada ya kutekeleza hukumu yake, Mungu angewarudisha wale walionusurika ambao walimgeukia kwa rehema. Mungu hakika angekamilisha yote aliyokusudia kwa ajili ya mema ya watu wake (mstari wa 23).

Kwenye sura ya 15-17, Ezekieli anatumia mifano mitatu kuelezea uasi, kutokuwa na faida kwa sasa, na hukumu ya Israeli. Yerusalemu na Yuda wanalinganishwa na kipande cha kuni iliyochomeka, mwanamke mzinzi, na mzabibu.

Sura ya 15 inachunguza kesi ya Yerusalemu. Yerusalemu inafananishwa na kipande cha kuni ambacho pande zake zote mbili zimechomwa moto, hivyo kuni haina thamani. Kama kipande chote cha kuni kinachomwa badala ya kuokolewa, ndivyo Yerusalemu itakavyopitia maangamizi kamili (15:7-8).

Sura ya 16 inatoa kesi ya Mungu dhidi ya Yerusalemu kutoka mtazamo tofauti, ikisisitiza jinsi alivyowatunza Yerusalemu hapo zamani. Mwanzo wa historia yake unafananishwa na kuzaliwa kwa mtoto wa kike aliyeachwa na mama yake (16:3-5). Mungu alimchukua mtoto huyo, akamwosha na kumvisha (vv 6-7). Alifanya agano naye (mstari wa 8), akimfanya kuwa mali yake mwenyewe. Alimpa kwa ukarimu vitu vyote vizuri vya maisha (mstari wa 9-13). Katika kilele cha maendeleo yake, umaarufu wa Yerusalemu ulienea kwa mataifa (mstari wa 14). Kujitegemea kwake kulimfanya kuwa malaya wa kiroho alipokubali desturi za kidini na namna ya maisha ya mataifa (mstari wa 15-34). Miji ya Sodoma (Gn 19) na Samaria (2 Kgs 17:6), inayojulikana kwa uasherati wao, inaitwa dada za Yerusalemu (Ez 16:46). Walikuwa wamehukumiwa na Mungu, lakini ufisadi wa miji hiyo ulikuwa mdogo ikilinganishwa na uasherati wa Yerusalemu (mstari wa 48-51). Hivyo, Yerusalemu pia ingekuwa na uhakika wa kuanguka na kuwa ukiwa. Hata hivyo, Ezekieli anatabiri matokeo ya mwisho ya hukumu; Yerusalemu itarejeshwa kwa baraka za agano (mstari wa 62-63) baada ya toba yake.

Mfano wa tatu (sura ya 17) unalenga juu ya ukuu wa Mungu katika maendeleo ya kisiasa. Ashuru haikuwa tena nguvu ya kuzingatiwa. Babuloni na Misri zote zilikuwa na utawala, ingawa usawa wa nguvu ulikuwa ukielemea upande wa Babuloni. Upanuzi wao wa nguvu unafananishwa na tai. Nebukadneza, aliyeonyeshwa kama "tai mkubwa mwenye mabawa mapana yaliyojaa manyoya ya rangi nyingi," alichukua udhibiti wa mambo ya Yuda kwa kumwondoa Yekonia, "tawi la juu la mti wa mwerezi," kutoka ofisini na kumhamisha pamoja na viongozi vijana wa serikali ya Yuda (17:3-4). Ezekieli alikuwa miongoni mwao. Nebukadneza aliwaruhusu Wayahudi kudhibiti mambo yao wenyewe chini ya Sedekia lakini alitarajia wawe chini ya Babuloni na si kwa nguvu nyingine yoyote. Hata hivyo, Yuda (ikifananishwa na mzabibu) ilijaribu kujiunga na Farao Hofra wa Misri, "tai mwingine mkubwa mwenye mabawa mapana na manyoya mengi" (mstari wa 2), dhidi ya Nebukadneza. Upumbavu wa Sedekia wa kugeukia Misri ungemfanya Nebukadneza kung'oa mzabibu

kwa mizizi yake na kuufanya ushindwe (mstari wa [9-10](#)). Katika kueleza mfano, Mungu aliwaambia waliohamishwa kwamba kuanguka kwa Yuda kulikuwa matokeo ya kutokuwa mwaminifu kwa Mfalme Nebukadneza, ambaye Yuda ilimwajibikia kwa agano (sura ya [13-18](#)). Kutokuwa mwaminifu kwa Yuda hivyo kulienea katika mahusiano yake yote: ya kidini, kitamaduni, na kisiasa. Baada ya uhamisho, Mungu aliahidi kuwarudisha watu wake kwenye nchi yao chini ya Masihi, "chipukizi laini" (mstari wa [22](#)). Utawala wa kimasihhi unaashiriwa na kijiti kijana, ambacho kitakapopandwa katika nchi kitakuwa mwerezi mkubwa, ukitoa kivuli na ulinzi kwa ndege. Sura ya [17](#) ni uthibitisho wa kuvutia wa ukuu wa Mungu katika mambo ya kibinadamu ("Miti yote itajua kwamba ni mimi, Bwana, ninayekata mti mrefu na kusaidia mti mfupi kukua mrefu. Ni mimi ninayefanya mti wa kijani ushindwe na kutoa uhai mpya kwa mti uliokufa"—[17:24](#), nlt).

Sura [18-22](#) zina maneno ya Ezekieli kwa Yuda, viongozi wake, na waliohamishwa. Kwanza, anatangaza kiwango cha Mungu cha Uadilifu: "Mtu atendaye dhambi ndiye atakayekufa" ([18:4](#), nlt). Watu wanamshtaki Mungu kwa kutokuwa na haki, wakiadini wako chini ya hukumu ya Mungu kwa dhambi za mababu zao (mstari wa [25-29](#)). Ingawa Amri Kumi zinasema kwamba Mungu anaweza kuadhibu "dhambi za wazazi wao hadi kizazi cha tatu na cha nne" ([Kut 20:5](#), nlt), nabii anatetea haki ya Mungu, akiwaambia watu kwamba hawajaadhibiwa tu kwa dhambi za mababu zao. Kila mtu lazima awajibike moja kwa moja kwa Mungu; mwenye dhambi atakufa katika uovu, na mwenye haki ataishi kwa Uadilifu. Maisha ya uaminifu kwa sheria ya maadili na ya kiraia ya Mungu yatatuzwa ([Ez 18:5-9](#)). Hata kama baba ya mtu alikuwa mwenye dhambi, dhambi za baba hazihamishiki (mstari wa [14-18](#)). Mungu yuko tayari kumsamehe mwenye dhambi yeyote atakayetubu (mstari wa [27](#)). Utetezi wa nabii wa haki ya Mungu unakuwa mwito wa toba. Wenye dhambi katika Yuda na waliohamishwa walionywa kuhusu matokeo ya uovu wao, na walihimiza kumrudia Mungu wao na kiwango chake cha haki na makosa (mstari wa [31-32](#)).

Sura [19](#) ina mifano miwili katika mfumo wa maombolezo. Mfano wa kwanza unaonyesha simba jike na watoto wake wawili. Simba jike ni Hamutali, mke wa Mfalme Yosia ([2 Fal 23:31](#)), ambaye alizaa wana wawili: Yehoahazi na Sedekia. Yehoahazi anatajwa katika [Ezekieli 19:3-4](#) kama mtoto wa simba aliyekua na kuchukuliwa Misri (na Farao Neko mwaka 608 KK; tazama [2 Fal 23:31-34](#)).

Sedekia alirithi kiti cha enzi miaka kumi baadaye. Katika maombolezo, nabii anamwakilisha Sedekia kwa ubunifu kama mtoto wa simba ambaye hatimaye anachukuliwa Babuloni kama mtawala mwasi ([Ez 19:7-9](#)). Mfano wa pili hubadilisha taswira kuwa mzabibu, unaowakilisha Israeli (mstari wa [10](#)). Katika siku zake za mwanzo, Mungu alibariki Israeli na watawala wenye nguvu, lakini sasa mzabibu ulikuwa unanyauka wakati Sedekia alipoongoza Yuda kwa kutowajibika hadi siku zake za mwisho. Maombolezo ya Ezekieli yanasisitiza ukosefu wa mgombea mzuri kwa kiti cha enzi na ukosefu wa uhai katika mzabibu (mstari wa [13-14](#)).

Kwenye sura ya [20](#), nabii anahitimisha hoja ya Mungu dhidi ya watu wake. Anapitia historia ya zamani ya Israeli, akianza na Ufunuo wa Mungu mwenyewe huko Misri ([20:5-6](#)). Alijichagulia taifa lenye ukaidi, lililoshikamana na ibada ya sanamu (mstari wa [8](#)) na lililo na mwelekeo wa kuasi (mstari wa [13, 21](#)). Israeli ilitaka kuwa moja ya mataifa makubwa (mstari wa [32](#)) badala ya kuwa watu waliotakaswa (mstari wa [12](#)). Kutokana na ugumu wake wa kiroho, Israeli imetawanyika kuishi miongoni mwa mataifa (mstari wa [35](#)). Hata hivyo, Mungu alikuwa na agano la dhati na Israeli, lililofanywa kwa kiapo kwa mababu Abrahamu, Isaka, na Yakobo. Kwa msingi wa agano hilo, Mungu atawafikia kwa huruma wale wanaotubu njia zao za dhambi (mstari wa [37-44](#)). Katika hukumu na urejesho wa Israeli, mataifa yataona utakatifu wa Mungu, ambao hauvumili kutokuwa waaminifu katika Israeli (mstari wa [41](#)).

Unabii wa Ezekieli unabadilisha kati ya hukumu ya Mungu juu ya dhambi za Israeli na urejesho wa Israeli, ukivuka daraja kati ya zamani na siku zijazo za Israeli. Kwa kuzingatia mashaka ya watu kuhusu hukumu inayokuja juu ya Yerusalemu, anasisitiza umuhimu wa hukumu na hitaji la toba. Hata hivyo, urejesho wa baadaye wa mabaki unatajwa hapa na pale kama sehemu ya ujumbe wake wa hukumu. Baada ya kutangaza kuanguka kwa Yerusalemu, nabii unabadilisha kutoka ujumbe wa hukumu hadi ujumbe wa matumaini.

Nabii anarudi kwenye tangazo la hukumu katika unabii nne ([20:45-21:32](#)). Anazungumza dhidi ya eneo la Jangwa la Negebu ([20:45-49](#)), Yerusalemu na nchi ya Israeli ([21:2-17, 20-27](#)), na dhidi ya Waamoni (mstari wa [28-32](#)). Mungu aliruhusu upanga wa Nebukadneza kuwa chombo chake cha hukumu juu ya Wayahudi (mstari wa [19](#)). Angehakikisha hukumu juu ya Waamoni. Wayahudi wangerudisha utukufu wao wa awali,

lakini kumbukumbu ya Waamoni ingepotea (mstari wa [27:32](#)). Unabii dhidi ya Waamoni unatarajia maandiko makubwa zaidi juu ya majirani wengine wa Israeli: Moabu, Edomu, Filistia, Tiro, Sidoni, na Misri (mstari wa [25-29](#)).

Sura ya [22-24](#) zina mfululizo mpya wa mashtaka dhidi ya Yerusalemu. Uongozi wa kidini na kiraia wa Yerusalemu (manabii, makuhani, na wakuu) ni waovu, na watu wamefuata mfano wao ([22:25-30](#)). Mfano wa dada wawili, Ohola na Oholiba, ni tofauti ya mfano wa Yerusalemu mzinzi (sura ya [23](#); rej. sura ya [16](#)). Tofauti ni kwamba kulinganisha kati ya Yerusalemu, ambaye hivi karibuni atafukuzwa, na Samaria, tayari katika uhamisho, ni wazi zaidi katika mfano wa Ohola na Oholiba. Katika sura ya [16](#), Yerusalemu ilishtakiwa kwa dhambi kubwa zaidi kuliko Sodoma na Samaria, lakini iliahidiwa urejesho. Ni asili ya uzinzi tu ya dada wawili na hukumu ya Mungu juu yao inasisitizwa katika sura ya [23](#), bila neno la urejesho. Mfano huu ni utangulizi mzuri wa ule wa sufuria inayochemka (sura [24](#)), ambapo Yerusalemu inafananishwa na sufuria yenye kutu inayochemsha maji. Watu wa Yerusalemu, waliofananishwa na vipande vya nyama katika chungu kinachochemka, watafia mjini. Mfano huo ulitangazwa siku ya kuanza kwa mzingiro wa Nebukadneza wa Yerusalemu. Hivyo, waliohamishwa walionywa kimungu kuhusu nia ya Mungu ya kuharibu hekalu ([24:21](#)) na walijiandaa kwa wajumbe walioletwa habari mbaya za kuanguka kwa Yerusalemu.

Manabii na mifano hiyo inahitimisha sehemu ya kwanza ya kitabu. Ezekieli ameweka wazi kesi ya Mungu dhidi ya nyumba ya Yuda yenye uasi kwa njia mbalimbali. Methali zake zimefananishwa na Yuda kama kipande cha kuni kilichoungua, mzabibu uliong'olewa, mtoto aliyekua kuwa mzinzi, na Oholiba, mwanamke mzinzi. Amejibu hoja dhidi ya utimilifu wa neno la Mungu na dhidi ya haki ya Mungu. Amewahakikishia waliohamishwa kwamba Mungu hatamwacha mwenye haki na kwamba mustakabali wa Israeli unaanza na mabaki ya wenye haki. Uandishi wa Ezekieli umesogea kutoka hukumu hadi urejesho, huku saa ikileta Yuda karibu na wakati wa kuanguka kwake.

Unabii Dhidi ya Mataifa ([25:1-32:32](#))

Waamoni, Moabu, na Edomu walikuwa majirani wa Israeli upande wa mashariki. Kwa kuwa walikuwa na uhusiano wa kikabila na Israeli, hawakushambuliwa na Waisraeli walipokuwa wakielekea Nchi ya Ahadi. Waamoni na Moabu

walikuwa wazao wa Lutu, mpwa wa Abrahamu, na Waedomu walitokana na Esau, kaka wa Yakobo. Ingawa Mungu alikataza vita nao, uhusiano kati ya Israeli na majirani zake wa mashariki ulikuwa na mvutano kila wakati. Israeli ilivamiwa na Waamoni kwa muda, na Israeli haikuwahi kufanikiwa kudhibiti uhusiano wa kibiashara wa ushindani na Waedomu. Mataifa hayo jirani yaliungana na uvamizi wa Babeli dhidi ya Yerusalemu na walifurahia Yerusalemu ilipoanguka na hekalu lilipoharibiwa ([Ez 25:3-12](#)). Walikuwa tayari kuchukua na kupora miji ya Yuda, na kuchochea matatizo wakati Yerusalemu ilikuwa na dhiki. Kwa hiyo, Ezekieli anasema, hukumu ya Mungu pia itaenea kwa Waamoni, Moabu, na Edomu (mstari wa [4-14](#)).

Wafilisti walikuwa maadui wa Israeli upande wa kusini magharibi. Katika kipindi cha Waamuzi na wakati wa ufalme ulioundana, Wafilisti walikuwa wametawala sehemu kubwa ya eneo la Israeli. Mfalme Daudi alifanikiwa kupunguza tishio la Wafilisti kwa kuwazuia katika eneo lao wenyewe. Hata hivyo, katika siku za Ezekieli bado walionekana kama maadui wa "milele" wa Israeli ([25:15](#)), labda kutokana na msaada wa Wafilisti katika uvamizi wa Babeli wa Yuda.

Mji wa Tiro ulikuwa umepokea ripoti za kuanguka kwa Yerusalemu na ulikuwa tayari kutumia fursa hiyo kwa manufaa yake mwenyewe ([26:2](#)). Nafasi ya kibiashara ya Tiro haikuwa na kifani; meli zake zilivuka bahari kubadilishana bidhaa na nchi nyingi za mbali ([Ez 27](#)). Hata hivyo, Tiro hivi karibuni ingevunjwa na Wababeli, utajiri wake ungeisha, na meli zake zingeharibiwa pamoja na mauaji ya mabaharia wake ([27:26](#)).

Katika sura [28](#), mkuu wa Tiro ametajwa, lakini sura ya [12](#) inamtaja "mfalme" wa Tiro. Watafsiri hawakubaliani kama ni mtu mmoja au wawili. Wale wanaotofautisha kati ya hao wawili wanaelewa mkuu wa Tiro kuwa mtawala wa mji huo, lakini wanamchukulia "mfalme" wa Tiro kumwakilisha Shetani ([28:13-15](#)). Bustani ya Edeni na utukufu wake wote ni mazingira yanayofaa kwa utukufu wa awali wa Shetani wa kimbinguni kabla ya kuanguka kwake. Hata hivyo, hakuna sababu ndani ya muktadha kutofautisha kati ya mkuu na mfalme wa Tiro. Kila mmoja anasemekana kujitukuza mwenyewe, na wote walichukua mamlaka juu ya watu kana kwamba walikuwa miungu na walifurahia utukufu na ufalme wote unaomilikiwa na Mungu. Na wote mkuu na mfalme wanaanguka kutoka nafasi yao ya juu. Sehemu hii ni mfano mzuri wa uwezo wa kifasihi wa Ezekieli. Anachora

picha ya utukufu wa Bustani ya Edeni, akifanya upya mada ile ile anapochora utukufu na kuanguka kwa mfalme wa Tiro. Ezekieli anamwasilisha kama Kerubu, kulingana na imani ya eneo hilo kwamba mfalme alikuwa mungu. Alivaa mavazi bora zaidi, na aina tisa za mawe ya thamani (mstari wa [13](#)). Ingawa Mungu alimwinua kwenye kiti cha enzi cha kifalme (mstari wa [13-14](#)), moyo wa mfalme uligeukia mali na ufisadi wa kidini na kisheria (mstari wa [16-18](#)). Kwa namna fulani mfalme (mkuu) anawakilisha watu wa Tiro. Wote walikuwa na hatia ya ufisadi, ukosefu wa haki, na vurugu. Ikiwa Mungu aliwahukumu watu wake wa agano kwa upotovu wao wa haki na kwa dhambi zao, hukumu yake bila shaka ingekuwa pia juu ya mji wa Tiro (mstari wa [18-19](#)). Wakati Wababeli walipoandamana kuelekea Tiro, walijenga kwa bidii daraja kutoka bara hadi mji huo. Wakati huo huo meli za Tiro zilizojaa bidhaa na hazina zilielekea baharini kwenye Mediterania, hivyo kwamba wakati majeshi ya Nebukadneza yalipovunja hatimaye kuta, nyara kidogo zingeweza kuchukuliwa ([29:18](#)).

Mji wa Sidoni pia ulifurahia uharibifu wa Yerusalemu. Sidoni ulikuwa mji wa bandari katika Msirofoinike, kaskazini mwa Tiro. Kupitia tauni na vita, wakaazi wa Sidoni wangejifunza kuhusu haki ya Mungu wa Israeli.

Mataifa sita (Waamoni, Moabu, Edomu, Filistia, Tiro, na Sidoni) yaliidharau Israeli wakati wa kuanguka kwa Yerusalemu. Kwa sababu Mungu alikuwa ameweka utakatifu wake katika hekalu la Yerusalemu na kwa watu wake, uharibifu wa hekalu na uhamisho wa watu ulionekana kwa mataifa kama ishara kwamba Mungu wa Israeli hakuwa na nguvu. Hawakuelewa kwamba hatima ya Israeli ilitokana na kutovumilia kwa Mungu dhambi za watu wake. Utakatifu wa Mungu ulidai adhabu ya dhambi, na pia ulidai kutetewa kwa jina lake ([28:22-23](#)). Mungu bado alikuwa na wasiwasi kwa watu wake, ili Israeli ijue kwamba alikuwa ameondoa dharau ya majirani zao (mstari wa [24](#)). Katika urejesho wa Israeli, Bwana angezidi kuonyesha utakatifu wake mbele ya mataifa. Israeli ingepokea tena ardhi, mashamba ya mizabibu, na nyumba, na ingeweza kufurahia wingi wa Bwana kwa amani (mstari wa [25-26](#)).

Misri iliwaaminisha watu wa Israeli na Yuda kwamba kwa msaada wake, Waashuru na Wababeli wasingeweza kushinda Palestina. Mnamo mwaka wa 722 KK, majeshi ya Waashuru yaliteka mji mkuu wa kaskazini, Samaria, na mnamo mwaka wa 586 KK, Wababeli waliteka

Yerusalemu, huku Misri ikibaki kimya. Wamisri walitaka kudhibiti Palestina kwa sababu za kiuchumi, lakini si kwa gharama ya ustawi wao wenyewe. Misri pia ingepoteza uongozi wake chini ya hukumu ya Mungu ([29:9-16](#)). Ikiwa ingetegemea nguvu za kigeni, Misri isingekuwa tena kikwazo kwa Israeli. Kwanza, Babeli iliruhusiwa kuvunja nguvu za Misri ([23:1-32:21](#)); baadaye, Waajemi, Wagiriki, na Warumi wangejumuisha Misri kama jimbo. Kuanguka kwa Misri kulifuatana na kuanguka kwa falme kadhaa kubwa na ndogo: Ashuru ([32:22-23](#)), Elamu (mstari wa [24-25](#)), Mesheki na Tubali (mstari wa [26-28](#)), Edomu (mstari wa [29](#)), na Sidoni (mstari wa [30](#)).

Tangazo la Tumaini ([33:1-48:35](#))

Baada ya maono ya hukumu ya Mungu juu ya mataifa yanayozunguka, Ezekieli anarudi kwenye tumaini la baadaye la Israeli. Katika sehemu kuu ya kwanza ya kitabu chake, alishughulikia sababu za uhamisho wa Yuda na uharibifu wa hekalu, akirejelea mara nyingi mustakabali wa Israeli. Hata hivyo, mpangilio wa nabii wa nyenzo zake ulijumuisha, kati ya unabii wa hukumu na urejesho wa Israeli, maneno ya hukumu ya Mungu juu ya majirani wa Israeli ambao walikuwa wamehimiza na kufurahia kuanguka kwake. Katika historia yake yote, Israeli ilikuwa imewaruhusu mataifa ya kigeni kuathiri dini yake, utamaduni, na mfumo wa serikali. Kupunguzwa kwa nguvu zao kulimaanisha Israeli, iliyorejeshwa kwenye Nchi ya Ahadi, ingekuwa huru zaidi kwa uaminifu kwa Mungu. Kabla ya kuchukua mada ya urejesho, Ezekieli anapitia msisitizo wa sura ya [1-24](#): (1) Aliitwa kuwa mlinzi wa Israeli ([33:1-9](#); rej. [1:1-3:21](#)). (2) Israeli ilikuwa imetenda dhambi dhidi ya Bwana na ilibidi ipokee hukumu ya haki ([33:10](#)). (3) Yerusalemu ilipaswa kuchukuliwa na Wababeli (mstari wa [21](#)). (4) Toba ya Israeli ni muhimu kwa urejesho (mstari wa [11-16](#)).

Hadi sasa, huduma yake haikufanikiwa. Watu waliohamishwa ambao walisikia ujumbe wake walimshukuru sana kwa uwezo wa kiufasaha na kifasihi wa Ezekieli ([33:32](#)). Walimkubali kwa urahisi Ezekieli kama mlinzi aliyewaonya kuhusu maafa yanayokuja Yerusalemu, na huenda walikubali kwamba dhambi zao zilikuwa sababu ya hukumu ya Mungu juu ya Israeli na Yerusalemu. Hata hivyo, walikuwa wa polepole kutumia neno la kinabii katika maisha yao wenyewe. Mungu alikuwa tayari kusamehe dhambi zao ikiwa wangetubu, kumkubali, na kuonyesha roho yao iliyofanywa upya kwa kutekeleza sheria ya Mungu

(mstari wa [32](#)). Sasa kwamba habari za Yerusalemu zilikuwa zimeripotiwa kwa watu waliohamishwa (mstari wa [21](#)), umuhimu wa watu kuchukua hatua kwa uwajibikaji ulikuwa wa haraka zaidi. Bwana alikuwa ameonyesha kwamba Ezekieli alikuwa nabii wa kweli (mstari wa [33](#)).

Mafanikio ya huduma ya Ezekieli hayakupimwa kwa idadi. Alitangaza kwa uaminifu neno la Mungu kupitia maneno, ishara, na mifano. Waliokuwa uhamishoni walikuwa wamefuata matumaini ya uongo yaliyotangazwa na “wachungaji” wa uongo ambao walijinufaisha kwa gharama ya kundi ([34:2-3](#)). Hawakuwajali wale waliohitaji (mstari wa [4](#)), na waliruhusu kundi kutawanyika (mstari wa [5-6](#)). Mungu anaahidi watu wake kwamba atakuwa mchungaji mwaminifu, kuwaleta pamoja kondoo, kuwalisha, na kuwajali ([34:11-15](#); rej. [Ps 23](#)). Mungu pia atatofautisha kati ya kondoo na mbuzi, ili kugundua mioyo ya wale walio sawa naye, ili kondoo wa kweli waweze kurejeshwa kwenye kundi la Mungu ([Ez 34:20-22](#)). Ahadi ya Mungu ilijumuisha urejesho wa ardhi na urejesho wa nasaba ya Daudi iliyoteuliwa na Mungu (mstari wa [24](#)). Ushirika mpya kati ya Bwana na Israeli chini ya mtawala wa kimsihi utatiwa muhuri na agano jipya, “agano la Amani.” Agano hilo liliwahakikishia watu baraka za Mungu juu ya kazi yao, likiwaleta mavuno tele (mstari wa [26-27](#)). Watu hawatalazimika kupigana dhidi ya asili katika shughuli zao (mstari wa [25-28](#)). Hawatalazimika kupambana na watu wengine ambao wanaweza kujaribu kushiriki baraka zao kwa nguvu (mstari wa [27-29](#)). Maono ya kinabii yalionyesha matukio ya urejesho wa Israeli baada ya uhamisho, kuja kwa Yesu Masihi (rej. [In 10](#)), na urejesho kamili wa dunia iliyolaaniwa na dhambi.

Sura ya [34](#) ni ufunguo wa ujumbe wa urejesho. Mambo muhimu ni pamoja na utekelezaji wa mstari unaorudiwa mara kwa mara “Watakuwa watu wangu kweli, nami nitakuwa Mungu wao” ([11:20](#); taz. [34:30](#); [36:28](#)). Vipengele muhimu zaidi vya mada ya urejesho ni pamoja na: (1) urejesho wa neema ya Mungu kwa watu wake katika agano la baraka ([36:20-36](#); [37:23-26](#); [39:25](#)); (2) urejesho wa Mungu wa taifa la Israeli kwenye ardhi ([36:1-15, 24](#); [37:14-23](#); [39:27](#)); (3) agano jipya la Mungu, akiwapa watu wake Roho wake ([36:25-27](#); [37:14](#); [39:29](#)), na baraka zake juu ya watu wake ([36:8-12, 29-38](#); [39:9-10, 26](#)), akiwahakikishia ushindi dhidi ya maadui wao ([35:1-15](#); [36:36](#); [37:28](#); [38:1-39:24](#)); (4) kuteuliwa kwa mfalme wa Kidaudi, Masihi, juu ya watu wake ([37:24-25](#)); na (5) hekalu la Mungu kurejeshwa miongoni mwa watu wake ([37:26-27](#)).

Watu wa Mungu

Kukataliwa kwa waliohamishwa hakukudumu milele. Kulingana na agano la Abrahamu, Bwana aliahidi kubariki mabaki ya waaminifu na kuwafanya kuwa watu wapya. Taswira ya bonde la mifupa mikavu inafaa sana. Mifupa mikavu inawakilisha watu wa Mungu bila tumaini ([37:11](#)). Ezekieli anawatangazia habari njema kwamba Mungu atawafufua na kuwaponya (mstari wa [12](#)). Kusudi la Bwana kwa watu wake ni kwamba mataifa yote yaheshimu jina lake takatifu kupitia watu wake ([39:7, 25-27](#)).

Ardhi

Ahadi pia inajumuisha ardhi, ambayo awali ilipewa Abrahamu na kizazi chake. Agano la Abrahamu lilikuwa na kipengele cha kimsihi, kwa maana kupitia familia ya Abrahamu wanaoishi katika Nchi ya Ahadi, mataifa yote yangepokea baraka za Mungu ([Mwa 12:3](#)). Katika maono, Ezekieli aliona mipaka na kuelezea mgawanyo wa ardhi ([Eze 47-48](#)). Mji wa kifalme wa Yerusalemu ni ishara kuu ya uwepo wa Mungu miongoni mwa watu wake; jina lake litakuwa “Bwana yupo Hapo” ([48:8-35](#)).

Agano Mpya

Agano la Abrahamu limefanywa upya, likiwa ni agano la neema linaloonyesha uhusiano uliorejeshwa. “Agano la Amani” linaelezea vyema asili na manufaa yake. Watu waliokosa utulivu wa Mungu wameahidiwa pumziko kutokana na kutafuta kwao, maadui zao, na kazi yao. Mabadiliko katika uhusiano yanasisitizwa zaidi na Mungu kwa kutuma Roho wake, ambaye ataongeza kipimo kipya kwa mtindo wa maisha wa watu wake. Utii kwa Mungu hautazuiliwa tena, kwa kuwa Roho wa Mungu anawasaidia watu wake kutimiza mapenzi yake. Moyo mpya, unaodhibitiwa na Roho wa Mungu, unapeanwa kwa watu wa Bwana ([36:26-27](#)). Uwepo wa Roho pia unaashiria maisha mapya kwa watu ([37:14](#); tazama [Yn 3:8, 16](#); [Matendo 2:38](#); [Rum 8:2-4, 15](#)).

Wakristo

Tumaini la Agano la Kale kuhusu mfalme wa kimesih limetimia katika ujumbe wa Ezekieli. Utawala wake utadumu milele ([Ez 37:25](#)), juu ya watu wote wa Mungu ambao wana mioyo mipya (mstari wa [15-25](#)).

Hekalu

Kama kuhani, Ezekieli alibaki na shauku kubwa kuhusu hekalu, ukuhani, kanuni za dhabihu, na sikukuu. Sehemu kubwa ya mgawanyiko wa

mwisho wa unabii inaelezea ibada iliyofufuliwa ya hekalu ([40:1-46:24](#)). Maono yake ya utukufu wa Mungu, ambayo ni muhimu sana katika ujumbe wa hukumu ya Mungu juu ya Yerusalemu (sura ya [1, 10-11](#)), sasa yanawahakikishia mabaki kwamba Mungu hakuwaacha watu wake ([43:2-5](#)). Atakaa kati yao, kwani hekalu ni ishara ya uwepo wa Mungu ([37:27](#)). Baadhi ya wafasiri wanaamini kwamba hekalu, pamoja na taratibu zake kama zilivyoielezwa katika [Ezekieli 40-46](#), litarejeshwa katika enzi ya masihi kabla ya hukumu ya mwisho. Wengine wanaamini ahadi kuhusu hekalu zinatoa jibu la kimaana chanya kwa wasiwasi mkubwa wa Ezekieli: kama Mungu atarudi kuwa na watu wake ([48:35](#); tazama [Yn 2:21](#); [Ufu 21:22](#)).

Kuna ufafanuzi mbalimbali wa sura ya [34-48](#). Kama mlinzi wa Israeli, Ezekieli alikuwa na ujumbe kwa jamii ya Kiyahudi iliyokuwa uhamishoni. Kwa hivyo, utimilifu wa unabii huo ulianza na amri ya Koresi I (538 KK) iliyowaruhusu Wayahudi kurudi katika nchi yao ([Ezr 1:1-3](#)). Kuna shule mbili pinzani za ufafanuzi kuhusu jinsi unabii huo unavyotimizwa zaidi ya urejesho wa Israeli kwenye nchi. Wale wanaofafanua Israeli kama taifa tu wanaona kurudi kwa Wayahudi wa kisasa katika nchi ya Israeli kama mwendelezo wa ahadi ya kinabii ya Mungu. Wanaamini kuwa mpango wa Mungu kwa Israeli unatimilika pamoja na, na zaidi ya, mpango wake kwa kanisa la Kikristo. Utimilifu wa unabii huo utaanzishwa na kuja kwa mfalme wa kimsihi, ambaye atawapa Wayahudi amani ya kidunia. Ibada ya hekalu ([Ez 40-48](#)) itarejeshwa kwa namna fulani wakati wa kipindi cha ufalme wa masihi. Kanisa litafurahia sehemu ndogo katika matukio yote yanayozunguka Wayahudi. Ahadi za maono ya Ezekieli hivyo zimepunguzwa kwa taifa la Israeli na lazima zitimizwe kabla ya kuja kwa mbingu mpya na dunia mpya.

Wafafanuzi wengine wanaamini kwamba Ezekieli aliandika kwa manufaa ya kizazi cha kiroho cha Abrahamu ambao wanaamini, kama Abrahamu alivyofanya, katika ahadi za Mungu ([Mwa 15:6](#); rej. [Rum 4:11-13](#); [Gal 3:6-9, 29](#)). Wote walio na imani kama Abrahamu, iwe Wayahudi au Mataifa, wanachukuliwa kama uzao wa Abrahamu ([Gal 3:28-29](#)). Ujumbe wa Ezekieli hivyo unajumuisha kazi yote ya neema ya Mungu miongoni mwa Wakristo Mataifa, ambao wamekuwa wapokeaji wa ahadi na manufaa ya Mungu. Inawezekana, kwa msingi wa [1 Petro 1:10-11](#), kutafsiri lugha ya Ezekieli kama maelezo ya kinabii ya jinsi neema ya Mungu ingekuwa kwa wote wanaopatana na Mungu kupitia imani katika injili.

Tazama pia Diaspora ya Wayahudi; Ezekieli (Mtu); Unabii.

Kitabu cha Hesabu

Kitabu cha nne cha Biblia ya Kiingereza kinaitwa *Numeri*, jina ambalo ni tafsiri ya Kiingereza ya jina la Kilatini la Vulgate. Kitabu hiki kinaitwa hivyo kwa sababu kuna orodha kadhaa za aina mbalimbali zilizoandikwa ndani yake. Hasa, kuna majeshi mawili katika sura ya [1](#) na [26](#), mpangilio wa kambi za kikabila na maandamano katika sura ya [2](#), na sensa za Walawi katika sura ya [3](#) na [4](#).

Hakikisho

- Mwandishi
- Historia
- Lengo
- Maudhui
- Mafunzo ya Teolojia

Mwandishi

Swali la uandishi wa kitabu cha Hesabu ni sehemu ya swali kubwa zaidi la uandishi wa Torati. Kabla ya kuibuka kwa nadharia za juu za maandishi katika karne ya 19, uandishi wa Torati na Mose ulikuwa karibu kukubalika na Wayahudi na Wakristo wote. Hii ni jadi iliyoheshimiwa kwa muda mrefu inayoungwa mkono na Torati yenyewe (mfano, [Kut 17:14](#); [24:4](#); [34:27](#); [Hes 33:2](#); [Kumb 31:9, 24](#)), sehemu nyingine za Agano la Kale (mfano, [Yos 23:6](#); [Amu 3:4](#); [Mal 4:4](#)), pamoja na mafundisho ya Yesu (mfano, [Yn 5:46-47](#)), na sehemu nyingine za Agano Jipya (mfano, [Matendo 28:23](#); [Rum 10:19](#); [1 Kor 9:9](#)). Ingawa tofauti katika Torati zilikuwa zinatambuliwa kwa upana na wazi, bado Mose, mtoa sheria wa karne ya 15 Kabla ya Kristo (KK), alithibitishwa kama mwandishi mkuu wa fasihi ya Torati.

Historia

Rasi ya Sinai

Historia ya Hesabu inaanzia hasa katika eneo la kijiografia la Rasi ya Sinai katikati ya milenia ya pili KK.

Rasi ya Sinai ina umbo la pembetatu yenye ncha chini na msingi wake uko kaskazini. Ina urefu wa takriban maili 240 (kilomita 386.2) kutoka kaskazini hadi kusini na upana wa maili 175

(kilomita 281.6) kwenye msingi wa kaskazini, na eneo la takriban maili za mraba 22,000 (kilomita za mraba 56,980). Imepakana na Bahari ya Mediterania upande wa kaskazini na mpaka wa kusini wa Kanaani, upande wa magharibi na Maziwa ya Chumvi (bitter Lakes) na Ghuba ya Suez, na upande wa mashariki ya Araba na Ghuba ya Aqaba. Kuanzia kaskazini kwenye pwani ya Mediterania na kuelekea kusini, kwa takriban maili 15 (kilomita 24.1), udongo ni wa mchanga. Kusini mwa tambarare hii ya pwani kuna uwanda wa juu (Et-Tih) wa changarawe na chokaa (takriban futi 2,500, au mita 762, juu ya usawa wa bahari), unaoenea kusini ndani ya rasi kwa takriban maili 150 (kilomita 241.4). Juu ya uwanda huu kuna mlima wa granite wenye vilele hadi futi 8,000 (mita 2,438.4) juu ya usawa wa bahari. Katika eneo hili lenye milima kwenye kilele cha pembetatu ya rasi, Jebel Musa (futi 7,363, au mita 2,244.2, juu), eneo la jadi ambapo Waisraeli walipiga kambi kabla ya Mlima Sinai na Mose alipokea sheria, linainuka juu ya tambarare.

Rasi yenyewe inajumuisha maeneo matano ya nyika. Kaskazini na mara moja mashariki ya nchi ya Gosheni ni nyika ya Shuri yenye upana wa takriban maili 40 au kilomita 64.4, ambayo inaendelea kupita Mto wa Misri (Wadi el-Arish) hadi eneo la Kadeshi na kaskazini mashariki hadi Beer-Sheba. Mashariki ya eneo hili ni Jangwa la Zin, linaloenea mashariki kutoka nyika ya Shuri hadi ncha ya kusini ya Araba. Kadeshi iko kwenye mpaka wake wa kusini (Nm 20:1; 33:36). Kusini mwa nyika ya Shuri ni nyika ya Ehamu, na mashariki ya nyika hii katika eneo la mashariki-kati la Sinai ni nyika kubwa ya Parani (Kumb 1:19). Kadeshi iko kwenye mpaka wa kaskazini wa eneo hili (Hes 13:26). Katika eneo hili, Waisraeli walitumia miaka 38 kati ya miaka yao 40 ya kutangatanga. Kusini magharibi mwa nyika ya Parani, kwenye miteremko ya magharibi ya rasi, si mbali na milima ya graniti inayosimama kwenye ncha ya kusini ya pembetatu, ni Jangwa la Dhambi.

Ingawa eneo hilo kwa ujumla ni ukiwa na kame, siyo lisiloweza kupitika au lisiloweza kuhimili wasafiri. Visima na chemchemi zipo pande zote za magharibi na mashariki kwa umbali wa kuridhisha kutoka kwa kila moja. Kiwango cha maji kiko karibu na usawa wa ardhi, hii inarahisisha kazi ya uchimbaji wa visima (Hes 20:17; 21:16-18). Miamba ya chokaa pia ina uwezo wa kuhifadhi kiasi kikubwa cha maji (20:11). Uoto wa asili ni adimu isipokuwa karibu na mito ya kudumu zaidi ambapo mimea na mitende ya tendele hustawi. Msimu wa mvua wakati wa baridi ni takriban siku 20. Kware

(11:31-32) wanajulikana kuhamahama katika rasi kuelekea Ulaya wakati wa masika.

Watu wa Israeli Wanakabiliwa

Waamaleki na Wakanaani (14:25, 43-45; 24:20)

Waamaleki walikuwa wazao wa Amaleki, mwana wa Elifazi na mjukuu wa Esau (Mwa 36:12, 16). Walikuwa watu wa kuhamahama kwa ujumla. Katika Rasi ya Sinai, walikuwa wa kwanza kupigana vita dhidi ya Israeli huko Refidimu (rej. Hes 24:20), labda Wadi Refayid kusini magharibi mwa Sinai (Kut 17:8-16), kabla ya Israeli kufika Horebu. Mwaka mmoja baadaye, Waamaleki walikaa katika vilima na mabonde kaskazini mwa Kadeshi. Wakiwa pamoja na Wakanaani, wakaaji wa Palestina, walizuia jitihada za Israeli kuvamia nchi ya ahadi kutoka Kusini (Hes 14:45). Nia ya Israeli ya kupigana vita inaonekana kuwa ilivunjika kabisa kwa miaka iliyofuata.

Waedomu (20:14-21; 21:4, 10-11)

Edomu, au Seiri (24:18), ni eneo la Kusini mwa Bahari ya Chumvi lililokaliwa na wazao wa Esau. Eneo hili linaanzia kwenye mpaka wake wa kaskazini katika Wadi Zered (21:12), ambalo linatiririka hadi Bahari ya Chumvi kwenye ncha yake ya kusini, umbali wa maili 100 (kilomita 160.9) Kusini hadi Ghuba ya Aqaba. Linakalia pande zote mbili za Bahari ya Chumvi, huku Kadeshi ikiwa kwenye ukingo wa mpaka wake wa magharibi (20:16), likiwa na eneo la ardhi takriban maili za mraba 4,000 (kilomita za mraba 10,360). Ni eneo lenye milima mikali na vilele vinavyofikia futi 3,500 (mita 1,066.8). "Barabara ya mfalme," njia ya kale ya biashara kutoka Dameski kupitia Transjordan hadi Ghuba ya Aqaba, ilipitia kwenye eneo hili na miji mikuu, Bosra na Leman. Ingawa Edomu haikuwa na rutuba, ilikuwa na maeneo yanayoweza kulimwa (20:17-19).

Wakati wa safari ya Israeli kuelekea eneo la Transjordan, Edomu ilikataa kuruhusu Israeli kusafiri moja kwa moja mashariki kutoka Kadeshi kupitia eneo lake, na hivyo ililazimisha Israeli kuhamia kusini mashariki na kupanda Bahari ya Chumvi (21:4, 11). Licha ya uhasama huu dhidi ya watu wa Mungu, Israeli ilikatazwa kushambulia (Kumb 2:2-8) au kuwachukia Waedomu (23:7), na hivyo Edomu iliepuka kuangamizwa wakati wa ushindi wa nchi hiyo. Eneo hilo lilitakwa baadaye na Daudi (2 Sm 8:13-14) kulingana na unabii wa Balaamu (Nm 24:18).

Aradi (21:1-3)

Aradi ilikuwa makazi katika Kusini mwa Kanaani, eneo la Negebu. Mfalme wake, baada ya kupigana dhidi ya Waisraeli na kuchukua baadhi ya mateka, baadaye alishindwa huko Horma.

Wamoabi ([21:11-15](#); [22:1-24:25](#))

Moabu, inayokaliwa na wazao wa Loti ([Mwa 19:37](#)), ni eneo lililoko mashariki mwa Bahari ya Chumvi, hasa kati ya Wadi Arnoni ([Hes 21:13](#)) na Wadi Zered, na lina ukubwa wa takriban maili za mraba 1,400 (kilomita za mraba 3,626).

Katika kipindi cha mwisho cha Enzi ya Shaba ya Kati, Wamoabu walikuwa wamejaa kwenye uwanda wao mkuu na walikuwa wameenea vizuri kuelekea kaskazini mwa Arnoni hadi mwisho wa kaskazini wa Bahari ya Chumvi ([21:20](#)). Wakati wa matukio yaliyoandikwa katika Hesabu, hata hivyo, Waamori walikuwa wanamiliki eneo kutoka Arnoni hadi kaskazini mwa Wadi Yaboki (mstari wa [13, 21-24](#)), baada ya kuchukua ardhi hii kutoka kwa Moabu awali (mstari wa [26-30](#)). Ufalme wa Moabu ulikuwa umeandaliwa vizuri, ukiwa na kilimo na mifugo, majengo mazuri, vyombo vya udongo vya kipekee, na ngome imara kuzunguka mipaka yake. Mungu wao alikuwa Kemoshi (mstari wa [29](#)).

Balaki, mfalme wa Moabu wakati wa kipindi cha ushindi, akiwa na ushirikiano na Midiani, alimwajiri Balaamu ili alaani Israeli (sura ya [22-24](#)). Wakati hili liliposhindikana, nguvu hizo mbili za kipagani zilijaribu kuharibu Israeli kwa kuwavutia watu wa Mungu katika ibada ya Kemoshi na ibada ya sanamu ([25:1-2](#)). Katika vita vilivyofuata, Israeli ilishinda Midiani ([31:1-18](#)), lakini kwa amri ya Mungu ([Kumb 2:9-13](#)) iliwahurumia Moabu. Hata hivyo, kama Balaamu alivyotabiri awali ([Nm 24:17](#)), Daudi katika karne ya 11 alipigana na kushinda Moabu ([2 Sm 8:2, 13-14](#)).

Waamori ([21:21-35](#))

Waamori, watu ambao walikuwa wamekalia eneo la kaskazini la Wamoabi ([Hes 21:25-30](#)), walikuwa wazao wa Kanaani ([Mwa 10:16](#)) ambao walikuwa wametawanyika katika nchi ya milima pande zote mbili za Mto Yordani. Heshboni ilikuwa mji mkuu wao. Wote Sihoni wa Heshboni na Ogu wa Bashani walikuwa wafalme wa Waamori ([Kum 3:8](#)).

Kuhusu Bashani ([Hes 21:33-35](#); taz. [Kumb 1:4; 3:1-12](#)), ni eneo lenye malisho yenye rutuba ([Hes 32:1-5](#)) mashariki mwa Bahari ya Kinnereth (Galilaya), ambalo mpaka wake wa kaskazini ulienea hadi Mlima Hermoni na mpaka wake wa

kusini, ingawa kawaida ni Mto Yarmuk, katika enzi za Mose ulikuwa Wadi Yaboki ([Jos 12:4-5](#)). Eneo lake la ardhi lilikuwa na ukubwa wa takriban maili za mraba 5,000 (kilomita za mraba 12,950). Miji yake mikuu ilikuwa Ashtarothi, Edrei, na Golani. Baada ya ushindi wa ardhi hiyo, eneo hili lilipewa nusu-kabila la Manase, huku Gadi wakikalia kusini mwa Gileadi, na Reubeni eneo la kusini hadi Wadi Arnoni.

Wamidiani ([25:16-18](#); [31:1-54](#))

Wamidiani, wazao wa Abrahamu kupitia suria Ketura ([Mwa 25:2](#)), walikuwa wakaaji wa jangwa katika Transjordan kutoka Moabu hadi eneo la Kusini la Edomu. Wazee wa Moabu na Midiani walishirikiana kumwajiri Balaamu ili alaani Israeli ([Hes 22:4-7](#)). Baadaye, juhudi hiyo iliposhindwa, Wamidiani, pamoja na Moabu, waliwaongoza Waisraeli katika ibada ya sanamu na uasherati ([25:1-6, 14-15](#)). Kozbi, mwanamke wa Kimidiani ambaye aliuawa kwa uovu wake ([25:8](#)), alikuwa binti wa Zuri, mmoja wa wafalme watano wa Midiani waliofanya muungano na mfalme wa Waamori Sihoni ([Yos 13:21](#)) ambao baadaye waliuawa katika vita takatifu vya Israeli dhidi ya Midiani ([Hes 31:8](#)). Vita hivi na Midiani vilionekana kuvunja mgongo wa upinzani wowote uliobaki wa Waamori, kwa kuwa [Yoshua 13:15-23](#) inaonyesha wazi kwamba matokeo yake kabila la Reubeni lilimiliki eneo hili.

Lengo

Kitabu cha Hesabu knatumika kwa madhumuni mawili. Kwanza, kama kitabu cha kihistoria, kinaeleza safari ya Israeli kutoka Mlima Sinai hadi Uwanda wa Moabu katika maandalizi ya ushindi wa Kanaani—kipindi hicho cha karibu miaka 40 kilichotumika katika Jangwa la Sinai na Transjordan (1447-1407 KK). Wakati wa kusimulia kushindwa mara nyingi kwa Israeli na matendo mengi ya uaminifu ya Mungu, inaonyesha Mose, kiongozi wa Israeli, katika ukuu wake wote na udhaifu wake wote. Orodha mbili za jeshi (sura ya [2](#) na [26](#)) zinatambulisha "matendo" ya mchezo mkuu wa historia yake: ya kwanza katika maandalizi ya kuingia katika nchi, ambayo ilishindwa kutokana na kutoamini kwa Israeli; ya pili, baada ya kifo cha kizazi chote kilichoondoka Misri, katika maandalizi ya uvamizi wenye mafanikio wa Kanaani chini ya uongozi wa Yoshua.

Pili, kulingana na imani ya jumla ya Paulo kwamba "chochote kilichoandikwa katika siku za zamani kiliandikwa kwa ajili ya mafundisho yetu, ili kwa uvumilivu na kwa faraja ya maandiko tuweze kuwa

na tumaini" ([Rum 15:4](#), rsv), na kwa kuzingatia mafundisho yake maalum kwamba "mambo haya [yaliyowapata Waisraeli katika nyika] yaliwatokea kama onyo, lakini yaliandikwa kwa ajili ya mafundisho yetu, ambao mwisho wa zama umekuja" ([1 Kor 10:11](#), rsv), Hesabu inatumika kwa madhumuni ya mafundisho, mfano, na maonyo (rej. mstari wa [12](#)). Matukio ya kihistoria yanawekewa ukweli wa kiroho na Mungu, hivyo kuwa masomo ya mfano kwa Mkristo.

Maudhui

Sura ya Kwanza

Bwana alimwamuru Mose kuandikisha ([Hes 1:18](#)) wanaume walioweza kwenda vitani (mstari wa [2-3](#)). Jumla ya idadi ya askari katika Israeli ilikuwa 603,550 (mstari wa [46](#)). Walawi hawakuhesabiwa katika orodha hii (mstari wa [47-54](#)), kwani walitengwa kwa ajili ya huduma maalum inayohusiana na hema.

Sura ya 2

Bwana alimwagiza Mose kuhusu mpangilio wa makabila wakati wa kupiga kambi na wakati wa safari. Hema ikiwa katikati ya kambi, Yuda, Isakari, na Zabuloni, jumla yao ikiwa 186,400 (mstari wa [9](#)), walipaswa kupiga kambi upande wa mashariki; Reubeni, Simeoni, na Gadi, jumla yao ikiwa 151,450 (mstari wa [16](#)), walipaswa kupiga kambi upande wa kusini; Efraimu, Manase, na Benyamini, jumla yao ikiwa 108,100 (mstari wa [24](#)), walipaswa kupiga kambi upande wa magharibi; na Dani, Asheri, na Naftali, jumla yao ikiwa 157,600 (mstari wa [31](#)), walipaswa kupiga kambi upande wa kaskazini.

Kwenye maandamano, kundi la mashariki la Yuda (mstari wa [9](#)) lilipaswa kuanza kwanza, likifuatiwa na kundi la kusini la Reubeni (mstari wa [16](#)). Walawi pamoja na hema walipaswa kufuata (m [17](#)). Kisha kundi la magharibi la Efraimu (m [24](#)) lilipaswa kufuata Walawi, na kundi la kaskazini la Dani (m [31](#)) likiwa nyuma kabisa. Hii inamaanisha kwamba Walawi walizungukwa na makundi mawili, mbele na nyuma.

Sura ya 3

Aroni, mjukuu wa Walawi kupitia Kohathi ([Kut 6:16-20](#)), na wazao wake waliteuliwa kutumikia kama makuhani katika hema ([Hes 3:2-3](#)). Wazao wengine wa Walawi, kutoka familia za Gershoni, Kohathi, na Merari, walipaswa kutumikia ukoo wa Aroni katika hema (m [5-10](#)). Wagershoni

walikuwa na jukumu la kusimamia vifuniko vya hema, mapazia, na skrini (m [25-26](#)); Wakoathi walikuwa na jukumu la kusimamia "samani" katika hema (m [31](#)); na Wamerari walikuwa na jukumu la kusimamia fremu, mipira, na misingi ya hema (m [36-37](#)).

Mungu alimwagiza Mose kuhesabu familia tatu za Walawi. Wazao wa Gershoni, ambao jumla yao ilikuwa 7,500 (m [22](#)), walipaswa kupiga kambi upande wa magharibi, kati ya kundi la magharibi la makabila na hema. Wazao wa Kohathi, ambao jumla yao ilikuwa 8,600 (m [28](#)), walipaswa kupiga kambi upande wa kusini, kati ya kundi la kusini la makabila na hema. Wazao wa Merari, ambao jumla yao ilikuwa 6,200 (m [34](#)), walipaswa kupiga kambi upande wa kaskazini, kati ya kundi la kaskazini la makabila na hema. Mose na familia ya Haruni walipaswa kupiga kambi upande wa mashariki, kati ya kundi la mashariki la makabila na hema (m [38](#)). Wakiwa kambini na katika safari, hema lilikuwa katikati ya Israeli.

Sensa ya wazaliwa wa kwanza wa Israeli ilionyesha kuwa kulikuwa na watoto wa kiume 273 zaidi kuliko Walawi (m [40-46](#)). Kwa kuwa Walawi walikuwa fidia kwa wanaume wa Israeli kwa msingi wa mmoja kwa mmoja, watoto wa kiume 273 wa ziada walipaswa kukombolewa kwa fedha ya upatanisho (m [46-51](#)).

Sura ya 4

Mungu alimwagiza Mose kwamba ni Walawi pekee wenye umri wa kati ya miaka 30 na 50 waliopaswa kuhudumu kwenye hema. Sensa ilionyesha kwamba kulikuwa na Kohathi 2,750 (m [36](#)), Gershoni 2,630 (m [40](#)), na Merari 3,200 (m [44](#)), na kufanya jumla ya 8,580 (m [48](#)) waliokuwa na sifa ya kuhudumia makuhani wa Aroni.

Mungu aliwaagiza makuhani wa Kiaroni kwamba, wakati hema ilikuwa ikivunjwa kwa ajili ya safari, walipaswa kufunika samani zote za hema kabla ya Wakoha hata kuziangalia (m [20](#)) ili Wakoha wasife kwa kuzitazama au kuzishika (m [15,20](#)).

Sura ya 5

Kwa madhumuni ya sherehe, Mungu aliamuru kwamba wenye ukoma, wale wenye kutokwa na uchafu mwilini, na wale waliogusa wafu, lazima wawekwe nje ya kambi hadi watakapokuwa safi (m [1-4](#)). Zaidi ya hayo, Mungu aliagiza wale wanaofanya marejesho kwa kosa, ikiwa mtu aliyekosewa hayupo tena hai, watoe bei ya marejesho kwa kuhani (m [5-10](#)).

Hatimaye, ikiwa mwanamke alishukiwa na mume wake kwa uzinzi lakini hakukuwa na ushahidi wa hilo, mwanamke huyo alipaswa kupitia jaribio la maji ili kumwondolea mume wake mashaka. Kuhani alipaswa kumpa maji matakatifu yenye vumbi kutoka sakafuni mwa hema ili anywe. Ikiwa alikuwa na hatia, maji hayo kwa maelekezo ya kimungu yangemsababishia maumivu, kufanya tumbo lake livimbe, na paja lake kupotea (m [11-31](#)).

Sura ya [6](#)

Sheria zinazohusu Mnadhiri zilitolewa baadaye. Mnadhiri alikuwa mtu aliyedhamiria kuweka nadhiri ya kujitenga kabisa kwa Bwana. Ili kuonyesha kujitenga huku, Mnadhiri hakupaswa kunywa kinywaji chochote kinacholevya, alipaswa kuacha nywele zake zikue ndefu, na asiguse maiti yoyote (m [3-6](#)). Iwapo angejitia unajisi, alipaswa kufuata sheria zilizowekwa kwa ajili ya utakaso wa kiibada (m [9-12](#)). Wakati nadhiri yake ilipomalizika, alipaswa kufuata sheria zilizowekwa kwa ajili ya kumaliza nadhiri yake (m [13-21](#)). Hatimaye, Mungu alielekeza ukuhani wa Kiharuni kuhusu baraka walizopaswa kutamka juu ya mwabudu wa Israeli (m [22-27](#)).

Sura ya [7](#)

Viongozi wa Israeli walileta magari sita na maksai kumi na wawili kwa ajili ya matumizi katika uhamishaji wa hema ([7:3](#)). Mose alitoa magari mawili na maksai wanne kwa Wagershoni (m [7](#)), na magari manne na maksai wanane kwa Wamerari (m [8](#)). (Wakohathi walipaswa kubeba "samani" za hema mabegani mwao, m [9](#).) Kwa siku kumi na mbili mfululizo, ili kutakasa madhabahu baada ya kupakwa mafuta (m [10.88](#)), viongozi wa kikabila, kwa mpangilio wa maandamano (re. sura ya [2](#)), walileta sadaka zinazofanana. Mungu alionyesha furaha yake kwa ishara hii kwa kuzungumza na Mose kutoka kwenye kiti cha rehema (m [89](#)).

Sura ya [8](#)

Mungu aliwapa makuhani wa ukoo wa Aroni jukumu la kuwasha kinara cha taa chenye matawi saba (m [1-4](#)). Kwa kufuata maagizo ya kimungu, Mose na Aroni waliwatakaswa Walawi kwa ajili ya huduma ya hema kupitia sherehe ya utakaso (m [5-22](#)).

Sura ya [9:1-10:10](#)

Kwa manufaa ya mwabudu ambaye hakuwa safi kiibada au alikuwa safarini wakati wa Pasaka,

Mungu aliruhusu kuadhimisha Pasaka mwezi mmoja baadaye (m [6-12](#); tazama pia sura ya [27](#)).

Mungu alitoa maagizo ya mwisho kwa watu kabla ya kuondoka Sinai. Walitakiwa kujiandaa kwa ajili ya kuanza safari walipoona wingu likipanda kutoka kwenye hema, na walitakiwa kusimama mahali ambapo wingu lilikaa chini ([9:15-23](#)). Watu walitakiwa kukusanyika kwenye hema wakati tarumbeta mbili za fedha zilipopigwa; viongozi pekee ndio walitakiwa kuja wakati moja ilipopigwa; na kwa mlio wa kengele ya kijeshi, makundi mbalimbali ya makabila yalitakiwa kujiandaa kwa safari ya haraka ([10:1-10](#)).

Sura ya [10:11-14:45](#)

Sehemu inayofuata inasimulia safari kutoka Sinai hadi Kadeshi, kipindi cha takriban mwezi mmoja na nusu hadi miwili (taz. [10:11](#); [13:20](#)). Karibu mara moja watu walianza kulalamika walipopita katika nyika mbaya ya Parani ([Kumb 1:19](#)), wakimkasirisha Bwana huko Tabera ([Hes 11:1-3](#)) na Kibroth-hataava ([Hes 11:4-35](#); [Zab 78:26-31](#); [106:13-15](#)). Miriamu na Aroni walipinga haki ya pekee ya Mose kuzungumza kwa niaba ya Mungu kwa watu, jambo ambalo lilisababisha Miriamu kuadhibiwa kwa ukoma wa muda (bila shaka kiongozi wa uchochezi huo). Kupitia maombezi ya Mose, wawili hao walisamehewa ([Hes 12](#)). Kutokana na tukio hili, hata hivyo, ilitokea maelezo ya ajabu ya uhusiano wa Mose na Mungu kama njia ya kipekee ya Ufunuo (m [6-8](#)).

Kutoka Parani (Kadeshi), Mose alituma wapelelezi kuchunguza nchi (sura ya [13](#)). [Kumbukumbu la Torati 1:22](#) inapendekeza kwamba mpango wa kupeleleza nchi ulitoka kwa watu, na Mose (kwa amri ya Mungu) alikubali. Baada ya siku 40, walirudi. Ni Kalebu na Yoshua pekee waliowahimiza watu kuendelea na ushindi; wapelelezi wengine 10 walizungumza juu ya maadui waliokuwa na nguvu sana kwao kushinda. Watu, wakiwa wamevunjika moyo sana, walijaribu kumpiga mawe Kalebu na Yoshua ([Hes 14:10](#)), na walizuiwa kufanya hivyo tu kwa kuonekana ghafla kwa wingu la utukufu kwenye hema. Mungu aliapa kwa hasira yake ([Hes 14:21](#); rej. [Heb 3:7-4:10](#)) kwamba, isipokuwa Kalebu na Yoshua, hakuna wa kizazi hicho atakayeingia katika nchi ya ahadi ([Hes 14:21-35](#)). Kisha akawapiga wale wapelelezi 10 wasioamini (m [37](#)). Kwa kiburi, na licha ya amri ya Mungu kinyume chake ([Dt 1:42](#)), Waisraeli walijaribu kuingia katika nchi, wakimwacha Mose na Sanduku la Agano kambini. Walikabiliwa na Waamaleki na Wakanaani.

Waisraeli walibaki katika eneo hili kwa ujumla, na familia za kikabila zilitawanyika juu ya nyika, wakiishi karibu na chemchemi na oasisi ([Kumb 1:46](#)). [Hesabu 15:1-21:20](#) inahusisha simulizi la miaka 38 ya kutangatanga nyikani. Muda mwingi wa kipindi hiki pengine ulitumika karibu na Kadeshi ([Kumb 1:46](#)).

Sura ya 15

Sheria zaidi za kikuhani zilitolewa ([Hes 15:1-21](#)). Pia, utaratibu wa kufuatwa wakati Mwisraeli alipotenda dhambi kwa makusudi na kwa kiburi ulielezwa kwa maneno ya kutengwa: hakukuwa na upatanisho kwa mtazamo kama huo (m [22-31](#)). Mvunja sabato aliuaa (m [32-36](#)), labda kama mfano wa sheria zilizotangulia. Hatimaye, ili kuwasaidia kutii sheria za Mungu, Waisraeli waliagizwa kufunga vitambaa vya samawati kwenye mavazi yao ya nje kama vikumbusho (m [37-41](#)).

Sura ya 16

Kora alimkosoa ukuhani mkuu wa Aroni, na Dathan, Abiramu, na On walipinga uongozi wa Mose (m [1-14](#)). Mungu, kwa neno la Mose, alifungua ardhi na kuwameza wale waliokosa ([Hes 16:32](#); rej. [Kumb 9:6](#); [Ps 106:16-18](#)). Kora anatajwa katika Agano Jipya ([Yuda 1:11](#)) kama mfano wa mtu mwenye uasi na malalamiko.

[Hesabu 26:11](#) inasema kwamba watoto wadogo wa Kora hawakupotea pamoja naye. Inawezekana walikuwa mababu wa “wana wa Kora,” wanamuziki watakatifu wa hekalu ambao waliandika Zaburi 12 za Kora ([Zab 42-49](#), [84-85](#), [87-88](#)).

Sura ya 17

Mungu aliwaagiza viongozi wa kila kabila kuleta fimbo, jumla ya 12, na kuandika majina ya makabila juu yake (na jina la Aroni kwenye fimbo ya Walawi), kisha kuzihifadhi katika hema. Siku iliyofuata, fimbo ya Aroni ilikuwa imechipua maua na lozi zilizoiva, hivyo kuthibitisha hadhi maalum ya ukuhani mkuu wa Aroni.

Sura ya 18-19

Sheria zaidi za kikuhani zilitolewa. Katika [18:1-7](#), jukumu kamili la huduma ya kikuhani lilipewa makuhani wa Kiaroni—matokeo ya kawaida sana ya sura iliyotangulia. Walawi walipaswa kusaidia utaratibu wa Kiaroni (m [6](#)). Kwa kuwa kabila la Walawi halikupokea urithi wa ardhi, walipaswa

kuungwa mkono kutoka kwa sadaka za watu (m [8-20](#)).

Kwenye [19:1-22](#), maagizo kuhusu uchafu wa kiibada yalitolewa. Wakati Mwisraeli alipokuwa mchafu kiibada kwa kugusana na kifo (m [11-16](#)), Mungu alihitaji atakaswe kutoka dhambini mwake (m [9-17](#)) kwa kunyunyiziwa maji maalum yaliyotayarishwa juu yake.

Sura ya 20

Wakati Waisraeli walipokuwa tena Kadeshi kwenye mpaka wa kusini wa Jangwa la Zin katika mwezi wa kwanza wa mwaka wa 40 wa kutangatanga, Miriamu alikufa na kuzikwa (m [1](#)). Kulingana na orodha ya kambi katika sura ya [33](#), kambi 18 huenda zilitokea kwa Waisraeli tangu taifa lilipokuwa mara ya mwisho kwenye eneo hili (rej. [33:18-36](#)).

Kwa wakati huu, taifa lililalamika tena kwa sababu kulikuwa na maji kidogo ([20:2](#)). Mose, kwa maagizo ya Mungu, alitoa maji kutoka kwenye mwamba (m [8-11](#)), lakini kwa sababu ya kosa kubwa lililofanywa na Mose na Aroni katika tukio hili, Mungu alitangaza kwamba hawataruhusiwa kuwaongoza Israeli katika ushindi wa nchi (m [12-23-24](#)).

Sura inahitimishwa na Edomu akikataa Waisraeli kupita katika eneo lake (m [14-21](#)) na Aroni akifariki kwenye Mlima Hor kwenye mpaka wa Edomu (m [22-29](#)) katika mwezi wa tano wa mwaka wa 40 ([33:38](#)). Eleazari, mwana wa Aroni, alichukua nafasi ya kuhani mkuu.

Sura ya 21

Baada ya ushindi wa haraka dhidi ya Aradi (m [1-3](#)), Waisraeli walianza safari kuelekea Kusini wakizunguka Edomu. Wakiwa na shauku na Mungu na Mose, watu walionyesha kutoridhika kwao na jinsi Mungu alivyowapa mana. Bwana alituma nyoka wenye sumu kambini, na kusababisha vifo vya wengi. Hata hivyo, kwa amri ya Mungu, Mose alitengeneza nyoka wa shaba na kuuweka juu ya mlingoti. Wote waliotazama nyoka wa shaba walipona (m [4-10](#)). Nyoka wa shaba ulihifadhiwa lakini baadaye uliharibiwa na Hezekia, kwani ishara hiyo ilikuwa imegeuka kuwa sanamu wakati wake ([2 Fal 18:4](#)). Baadaye, Yesu alifananisha wenye dhambi hawa waovu wanaotazama nyoka wa shaba na kuokolewa na watu wanaomtazama yeye kwa imani na kuokolewa ([Yn 3:14-15](#)).

Walipoondoka mahali hapo pa hatima, Waisraeli walisafiri ndani juu ya Arabah, wakavuka Wadi

Zered kwa mzunguko wa mashariki kuzunguka Moabu, hatimaye wakavuka Arnoni kuingia katika eneo la Waamori. Waliposafiri kaskazini, walipiga kambi huko Pisga ([Hes 21:10-20](#)).

Katika hatua hii, uvamizi wa Transjordan unaanza. Haraka, Waisraeli walimshinda Sihoni wa Heshboni (m [21-31](#)) na Ogu wa Bashani (m [33-35](#)) na wakakaa katika Uwanja wa Moabu ([22:1](#)). Kambi hii ilikuwa eneo la shughuli zilizobaki za Hesabu, Kumbukumbu la Torati, na [Yoshua 1-3](#). Kwa kweli, mtu anaweza kusema kwamba safari za nyikani sasa zilikuwa zimekwisha.

Hapa ndipo mahali pa kujumlisha hali ya kiroho ya Israeli katika upepo wa ushindi wa Kanaani. Hesabu inaonyesha wazi kwamba kizazi chote kilichoondoka Misri, isipokuwa Yoshua na Kaleb, kilipaswa kufa nyikani kwa sababu ya uasi wao (taz. [Am 5:25](#)), kutoamini, na kushindwa kwa ujumla kutunza agano na Mungu. Hakuna kizazi cha watoto wa kiume waliozaliwa nyikani kilichokuwa kimepashwa tohara ([Jos 5:2-9](#)). [Zaburi 90](#) inasisitiza Israeli kama mpokeaji wa ghadhabu ya Mungu nyikani. Ni katika hali hii ya kiroho ya kusikitisha kwamba Israeli walifika kwenye Uwanja wa Moabu.

Sura ya [22-24](#)

Balaki, mfalme wa Moabu, akiwa na hofu kutokana na uwepo wa Israeli, alishirikiana na Midiani kumwajiri Balaamu, nabii wa uongo, ili alaani Israeli. Kwa ajili ya faida, Balaamu alikubali ([2 Pt 2:15](#); [Yuda 1:11](#)), lakini Mungu alimzuia na badala yake akamsababisha kubariki Israeli katika matamko yake manne ya kinabii ([Hes 23:7-10, 18-24](#); [24:3-9, 15-19](#)) na kutabiri uharibifu wa Moabu, Edomu, Amaleki ([24:20](#)), Wakenite ([24:21](#)), na Ashuru ([24:24](#)). Baada ya hayo, Balaki na Balaamu walitengana. Balaamu, kwa kushirikiana na Midiani, alikubali kushauri Israeli kufanya ibada ya sanamu na uasherati ([31:16](#)). Kwa hiyo, ingawa Balaki alishindwa kumgeuza Bwana dhidi ya Israeli, Balaamu alifanikiwa (sura ya [25](#)).

Sura ya [25](#)

Waisraeli walitenda dhambi dhidi ya Mungu kwa matendo ya sanamu na uasherati na watu wa Moabu (m [1-3](#)). Katika kutekeleza amri ya Mungu ya kuwaangamiza Waisraeli waliopotoka, Finehasi alimuua Zimri na Kozbi, ambaye alikuwa binti wa mmoja wa wafalme watano wa Midiani (m [4-14](#)). Tukio hili lilimpa Mungu fursa ya kutangaza vita takatifu dhidi ya Midiani (m [16-18](#); cf. ch [31](#)).

Sura ya [26](#)

Bwana alimuamuru Mose kuchukua hesabu ya wanaume wa kizazi cha pili ambao walikuwa na uwezo wa kupigana dhidi ya maadui wa Israeli. Jumla ya idadi ilifikia 601,730 (m [51](#)), upungufu wa wanaume 1,820 kutoka hesabu ya kwanza. Pamoja na jeshi dogo kuliko kizazi cha kwanza, Israeli ilishinda Kanaani, ikionyesha wazi kwamba Israeli ingeweza kujiepusha na miaka ya kutangatanga kama taifa lingetii Mungu miaka 38 kabla ya Kadeshi. Walawi walifikia jumla ya wanaume 23,000 wenye umri wa mwezi mmoja na kuendelea (m [57-62](#)).

Sura ya [27](#)

Kufuatia ombi la binti za Selofehadi (rej. [26:33](#)) kwamba wapewe haki ya kurithi mali za baba yao kwa kuwa hakuwa na wana, Bwana alikubali kwamba wanaweza, na akatumia fursa hiyo kutoa sheria zaidi za urithi (m [1-11](#)).

Alipokumbushwa kwamba angekufa hivi karibuni huko Abarimu, Mose alimwomba Mungu amchague mrithi wake. Mungu alimchagua Yoshua, na Mose akamtawaza (m [12-23](#)).

Sura ya [28-30](#)

Sheria zaidi za kikuhani kuhusu sadaka kwa hafla mbalimbali zilitolewa. Mungu pia alimwagiza Mose kuwajulisha watu kuhusu nadhiri. Wakati mwanamume alifanya nadhiri, ilikuwa isiyoweza kuvunjwa ([30:2](#)), lakini ikiwa mwanamuke alifanya nadhiri, mwanamume (baba au mume) anayehusika naye angeweza kuibatilisha ikiwa alihisi kuwa ilikuwa ya haraka (m [1-16](#)).

Sura ya [31](#)

Akaunti ya vita takatifu vilivyotangazwa dhidi ya Midiani katika [25:16-18](#) inatolewa. Pamoja na Finehasi akiandamana na wapiganaji 12,000, Waisraeli walishinda Midiani, wakimuua Balaamu pamoja na wafalme watano na wanaume wengi wa Midiani ([31:1-8](#)). Wanawake na watoto wa Midiani walichukuliwa mateka, lakini Mose aliamuru watoto wote wa kiume na wanawake wasio bikira wauawe (m [9-18](#)). Mtu asifikirie kwamba vita hivi vilimaanisha mwisho wa Midiani kabisa, kwani baadaye Midiani ilijidhihirisha kuwa adui mkubwa wa Israeli wakati wa Waamuzi ([Waam 6](#)).

Baada ya vita, mashujaa waliagizwa kujitakasa wao wenyewe, mavazi yao, na nyara za vita kabla ya kuingia kambini ([Hes 31:19-24](#)). Zaidi ya hayo, waliamriwa kugawanya nyara nusu na kutoa

asilimia moja ya tano ya asilimia moja ya nusu yao kwa kuhani mkuu kama "sadaka ya Bwana." Nusu nyingine iligawanywa miongoni mwa watu waliobaki kambini, baada ya Walawi kupokea mchango wa asilimia mbili (m [25-31](#)).

Mistari ya [32-47](#) inaeleza kuhusu ugawaji wa nyara katika sehemu mbili na kiasi kilichotolewa kutoka kila sehemu kwa Eleazari na Walawi. Ingawa baadhi ya watu wanasema kuwa hesabu hiyo ni kubwa sana kuwa ya kweli, hakuna ushahidi unaopinga takwimu zilizorekodiwa.

Tunamshukuru Mungu kwa sababu hakuna Mwisraeli aliyepoteza maisha vitani (m [49](#)) na kwa kufanya upatanisho kwa ajili yao wenyewe (m [50](#)), maafisa wa jeshi walileta sadaka maalum ya vito vya dhahabu kwa Mose na Eleazari, ambayo iliwekwa katika hema kama kumbukumbu (m [48-54](#)).

Sura ya [32](#)

Kulingana na ombi lao na kwa sharti kwamba watawasaidia makabila mengine kushinda Kanaani, Reubeni, Gadi, na nusu ya kabila la Manase walipewa eneo la Transjordan. Mose alimwomba Bwana kwa bidii abadilishe mawazo yake kuhusu kutomruhusu kuingia katika nchi ya ahadi ([Kumb 3:23-27](#)). Hata hivyo, Mungu hakumruhusu.

Sura ya [33-34](#)

Kulingana na amri ya Mungu, Mose aliandika kumbukumbu ya safari ya Waisraeli kutoka Misri hadi Uwanja wa Moabu. Hapa kuna ushahidi wa kibiblia kuhusu uandishi wa kitabu cha Hesabu na Mose.

Mipaka ya Nchi ya Ahadi sasa ilielezwa. Mpaka wa kusini ungeanzia kwenye ncha ya kusini ya Bahari ya Chumvi, kusini ya Kadesh hadi Mto wa Misri (Wadi el-Arish), na kuendelea hadi Bahari ya Mediterania ([34:3-5](#)). Mpaka wa magharibi ungekuwa ufukwe wa Bahari ya Mediterania yenyewe (m [6](#)). Mpaka wa kaskazini, ambao haukutimizwa hadi nyakati za Daudi na Solomon ([2 Sm 8:3-12](#); [1 Kgs 8:65](#)), ulipaswa kuenea kutoka Bahari ya Mediterania mashariki hadi Hamathi, kwenye kichwa cha Mto Orontes ([Nm 34:7-9](#)). Mpaka wa mashariki ulipaswa kuwa karibu na mstari wima, na Bonde la Yordani likikimbia kaskazini hadi mpaka wa kaskazini (m [10-12](#)). Makabila tisa na nusu yalipaswa kugawana eneo hili miongoni mwao (m [13-15](#)).

Kisha Bwana akachagua wanaume ambao walipaswa kubeba jukumu la kugawanya ardhi ya Kanaani kati ya makabila ya magharibi baada ya ushindi (m [16-29](#)).

Sura ya [35](#)

Mungu aliagiza Israeli kutoa miji 48 kote katika nchi pande zote mbili za Yordani kwa Walawi kama milki ya kudumu (m [1-8](#)), kwa kuwa kabila hilo halikujumuishwa katika mgao wa ardhi kwa makabila mengine. Idadi ya miji ambayo kila kabila lilipaswa kutoa iliamuliwa na ukubwa wake (m [8](#)). Miji sita ya Walawi, mitatu kila upande wa Yordani, ilituliwa kuwa "miji ya kimbilio" kwa muuaji (m [6](#); rej. [Jos 20](#)).

Sheria inayohusu muuaji inafuata (m [9-34](#)). Ikiwa muuaji alifanya mauaji kwa makusudi, mkombozi wa jamaa alikuwa na haki ya kutekeleza jukumu lake kama mnyongaji (m [16-21](#)). Hata hivyo, ikiwa mauaji yalitokea kwa bahati mbaya, muuaji alipaswa kukimbilia mji wa kimbilio kwa ajili ya kesi. Ikiwa alikutwa hana hatia ya mauaji, alilazimika kubaki ndani ya mji wa kimbilio hadi kifo cha kuhani mkuu. Ikiwa aliondoka mjini kabla ya hapo, mkombozi wa jamaa aliruhusiwa kumwua (m [22-34](#)).

Sura ya [36](#)

Kulingana na sheria ya awali iliyoanzishwa katika sura ya [27](#), viongozi kutoka Manase waliuliza ikiwa mrithi mwanamke anapaswa kuruhusiwa kuolewa nje ya kabila lake, na uhamisho wa mali kutoka kabila moja hadi jingine ambao ungefuata. Mungu alielekeza kwamba mrithi mwanamke atalazimika kuolewa ndani ya kabila lake (m [1-12](#)).

Mstari wa mwisho wa kitabu unarejelea sheria zote zilizotolewa katika Uwanda wa Moabu ([26:1-36:12](#); taz. [Lv 27:34](#)).

Mafundisho ya Teolojia

Katika kitabu cha Hesabu, Mungu anafunuliwa kama Mungu Mwaminifu asiye badilika wa agano ([Hes 23:19](#)). Uaminifu huu kwa agano lake ulitaka awaongoze na kuwatunza watu wake na kuwaadhibu kwa dhambi zao dhidi yake. Hata hivyo, hakuna kizuizi kilichokuwa kikubwa kiasi cha kuzuia mpango wa Mungu wa kuwaleta watu wake kwenye nchi ya ahadi ([11:23](#)).

Kwa hasira yake kali dhidi ya dhambi ya Israeli na sheria nyingi za kikuhani, Mungu anaonyesha utakatifu wake wa ajabu. Sheria hizo zinafundisha wazi kwamba mtu anayemkaribia Mungu lazima

awe safi. Hata kuangalia utakatifu wa Mungu kwa macho yasiyo safi kulimaanisha kifo ([4:20](#)).

Ukuu wake katika maisha yote unaonekana kutokana na umakini anaouonyesha hata katika mambo madogo kabisa ya maisha. Maneno "Na Bwana akamwambia Mose" yanatokea zaidi ya mara 50, na maneno yanayofuata katika kila kesi yanahusu aina mbalimbali za mambo.

Kama Mungu wa agano, tabia ya Mungu ya "kristolojia" pia inaonekana. Baraka na uaminifu wa Mungu zinaakisi dhana ya kristolojia. Hatimaye, uongozi wa kinabii wa Mose ([Matendo 7:37-38](#)) na huduma ya maombezi (kwa mfano, [Hes 11:2; 12:13; 14:19](#)), katika ukuhani wa Haruni (kwa mfano, sura ya [16](#)), katika dhabihu za wanyama (rej. [19:9](#); [Heb 9:13](#)), na katika alama (mana, maji, nyoka wa shaba) zinatabiri Kristo wa baadaye.

Katika majibu ya Israeli kwa Mungu, watu wanaonyesha dhambi na kutokuwa na imani kwa binadamu wote. Safari za Israeli zinaonyesha matokeo ya kutoamini. Adhabu za Israeli zinathibitisha msembo wa [Hesabu 32:23](#): "Lakini ikiwa hamtashika neno lenu, basi mtakuwa mmetenda dhambi dhidi ya Bwana, na mnaweza kuwa na uhakika kwamba dhambi yenu itawapata" (nlt). Kitabu cha Hesabu kinafundisha kwa nguvu kwamba usalama na baraka hupatikana tu kwa kumtumaini Bwana. Ni yeye pekee anayeweza kuwaleta wanaume na wanawake mahali pa pumziko ([Waebrania 4:9](#)).

Tazama pia Kitabu cha Kumbukumbu la Torati; Kitabu cha Kutoka; Kitabu cha Mwanzo; Kitabu cha Mambo ya Walawi; Mose; kutembea nyikani.

Kitabu cha Matendo ya Mitume, Kitabu cha

Kitabu cha Matendo ni sehemu ya Agano Jipya. Kinaeleza hadithi ya kanisa la mwanzo. Katika Agano Jipya, Matendo huja baada ya Injili nne na kabla ya Barua. Kinaendeleza hadithi iliyoanza katika Injili ya Luka.

Mapitisho

- Mwandishi
- Tarehe, Asili, Kituo
- Historia na Yaliyomo
- Kusudi

Mwandishi

Kitabu cha Matendo hakielezi wazi ni nani mwandishi wake. Wataalamu wengi wanaamini Luka aliandika kitabu cha Matendo. Mapokeo ya kanisa la awali kutoka karne ya pili yanasema kwamba mwandamani na mfanyakazi mwenzake wa mtume Paulo aliandika Matendo (pamoja na Injili ya Tatu). [Wakolosai 4:14](#) anamtaja kama "Luka, tabibu mpendwa." Anatajwa miongoni mwa wafanyakazi wenzake wa Paulo ([Wakolosai 4:10-17](#); tazama pia [2 Timotheo 4:11](#); [Filemoni 1:24](#)).

Msaada mkubwa kwa desturi kwamba mwandishi wa Matendo alikuwa rafiki wa Paulo unatoka katika nusu ya pili ya kitabu. Sehemu za Matendo zinazozungumzia huduma ya Paulo zimeandikwa kwa kutumia "sisi" na "sisi." Hii inapendekeza mwandishi alikuwa hapo wakati matukio haya yalipotokea:

1. "Usiku, Paulo aliona maono ya mtu wa Makedonia amesimama na kumwomba, "Njoo Makedonia utusaidie." Mara tu Paulo alipoona maono hayo, tulijiandaa kuondoka kwenda Makedonia, tukihitimisha kwamba Mungu ametuita kuhubiri injili kwao." ([Matendo 16:9-10](#)).
2. "Wanaume hawa walitangulia mbele na kutusubiri huko Troa...tulisafiri kutoka Filipi, na baada ya siku tano tukajiunga nao tena huko Troa, ambako tulikaa siku saba." ([Matendo 20:5-6](#)).
3. "Wakati ilipoamuliwa kwamba tungeelekea Italia kwa meli" ([Matendo 27:1](#)).

Sehemu hizi za "sisi" zinapiga kama simulizi ya safari au shajara iliyoandikwa na shahidi aliyejiunga na Paulo katika safari zake ([Matendo 16:9-18; 20:5-21:18; 27:1-28:16](#)):

- Kutoka Troa hadi Filipi wakati wa safari ya pili ya umisionari ya Paulo
- Kutoka Filipi hadi Mileto wakati wa safari ya tatu ya umisionari ya Paulo
- Kutoka Miletus hadi Yerusalemu
- Kutoka Kaisaria hadi Rumi

Mtindo wa uandishi na msamiati wa sehemu hizi ni sawa na sehemu nyingine za kitabu. Kwa hivyo,

inawezekana kwamba mwandishi wa sehemu za safari pia ndiye mwandishi wa sehemu nyingine za kitabu.

Mambo mawili yanaonyesha kwa nguvu kwamba Luka alikuwa mgeuzi asiye Myahudi katika Ukristo:

1. Mtindo wa uandishi wenye ujuzi na matumizi makini ya Kiyunani katika kitabu.
2. Kwamba inahusu mtu anayeitwa Theofilo (ambaye huenda alikuwa afisa muhimu wa Kirumi).

Matumizi yake ya mara kwa mara ya Agano la Kale la Kiyunani yanaweza kumaanisha kwamba alikuwa mtu wa mataifa (mtu asiye Myahudi) ambaye aliheshimu imani za Kiyahudi kabla ya kubadilika kuwa Mkristo. Watu kama hawa waliitwa "Wamchao Mungu."

Tarehe, Asili, Kituo

Wasomi wanaendelea kujadili ni lini na wapi kitabu cha Matendo kilichoandikwa. Kitabu chenyewe hakitoi taarifa wazi kuhusu hili. Hata hivyo, Luka anaweka wazi ni kwa nani aliandika kitabu hicho. Katika aya ya kwanza, anamwambia mtu anayeitwa Theofilo. Luka tayari alikuwa ameandika kitabu cha awali kwa Theofilo kuhusu maisha ya Yesu. Kitabu hiki cha awali ndicho tunachokiita sasa Injili ya Luka.

Kwenye utangulizi wa injili hiyo, Luka alieleza waziwazi kwa nini aliandika na kuelekeza akaunti yake kwa "Theofilo mpendwa" ([Luka 1:1-4](#)). Haijulikani Theofilo alikuwa nani. Theofilo maana yake ni "mpendwa wa Mungu" au "mwenye kumpenda Mungu." Watu wengine wanafikiri kwamba Theofilo anaweza kuwakilisha Wakristo kwa ujumla badala ya mtu maalum. Hata hivyo, kumwita "mpendwa" inapendekeza vinginevyo. Cheo hiki kilitumiwa kwa kawaida kuonyesha heshima. Kwa kawaida kilirejelea mtu mwenye nafasi rasmi katika jamii ya Kirumi (sawa na jinsi kilivyotumika kwa Feliksi katika [Matendo 23:26; 24:2](#); na kwa Festo katika [26:25](#)). Luka huenda aliandika kazi yake ya juzuu mbili kwa ajili ya afisa katika jamii ya Kirumi.

Lini Matendo ya Mitume yaliandikwa? Baadhi ya wasomi wanaamini yaliandikwa katika robo ya mwisho ya karne ya kwanza. Kwa kuwa Injili ya Luka iliandikwa kwanza na Luka alitegemea hadithi yake ya Yesu kwa akaunti za mashahidi na vyanzo vingine (pengine ikiwa ni pamoja na Injili ya Marko, ambayo labda iliandikwa katika miaka

ya 60), Matendo ya Mitume kwa ujumla yanafikiwa kuandikwa karibu 85 BK - Baada ya Kristo. Wale wanaounga mkono tarehe hii ya baadaye wanasema kwamba theolojia katika Matendo inaonyesha kanisa la Kikristo ambalo linaingia katika historia na kuzoea wazo kwamba kurudi kwa Yesu kunaweza kuwa mbali. Wazo hili lina mantiki ikizingatiwa msisimko kuhusu kurudi kwa Yesu uliotokana na uasi wa Wayahudi na kuanguka kwa Yerusalemu mnamo 70 BK - Baada ya Kristo. Ingechukua muda kwa msisimko huo kupungua.

Wasomi wengine wanapendekeza kwamba Matendo ya Mitume yaliandikwa karibu na 70 BK - Baada ya Kristo au muda mfupi baada ya hapo. Kuanzia 66 BK - Baada ya Kristo hadi 70 BK - Baada ya Kristo, kulikuwa na uasi wa Kiyahudi ambao ulimalizika na Warumi kuharibu Yerusalemu. Uasi huu uliharibu sifa ya Uyahudi, ambao hadi wakati huo ulikuwa umetambuliwa kisheria na Dola la Kirumi. Kama matokeo, Ukristo, ambao ulikuwa umeonekana kama dhehebu la Kiyahudi, ulianza kuangaliwa kwa mashaka.

Uchunguzi wa karibu wa Matendo unaonyesha kwamba Luka huenda alikuwa akijaribu kuwatetea Wakristo dhidi ya mashtaka ya kuwa maadui wa Rumi. Anaonyesha jinsi maafisa wa Kirumi mara nyingi walitangaza kwamba Wakristo, hasa Paulo, walikuwa hawana hatia ([Matendo 16:39; 18:14-17; 19:37; 23:29; 25:25; 26:32](#)). Luka pia alifanya wazi kwamba Paulo aliruhusiwa kuendelea na misheni yake. Paulo alipata idhini kamili ya maafisa wa Kirumi katikati kabisa ya mji mkuu wa Dola ya Kirumi ([Matendo 28:16-31](#)).

Baadhi ya wasomi wanapendekeza tarehe ya awali zaidi kwa Matendo, karibu na kifungo cha Paulo huko Rumi mwanzoni mwa miaka ya 60. Wana sababu mbili kuu:

1. Matendo yanaisha ghafla, huku Paulo akiendelea kuhubiri Rumi kabla ya kesi yake kuanza. Hii inaweza kumaanisha kwamba Luka alikuwa akiandika wakati huo. Ikiwa Luka tayari alikuwa ameandika kuhusu utetezi wa Paulo mbele ya Kaisari, huenda angeujumuisha. Mwisho wa ghafla unapendekeza kwamba Luka huenda alimaliza akaunti yake kabla ya kesi ya Paulo kumalizika.

2. Kipindi kinachofaa zaidi kwa utetezi wa Luka wa Ukristo dhidi ya mashtaka mbalimbali ni kabla ya kuanza kwa mateso makubwa chini ya Mfalme Nero mnamo 64 BK - Baada ya Kristo . Wakati huu, Ukristo ulikuwa unashukiwa lakini haukuwa umepigwa marufuku. Tarehe ya awali inafaa na wazo kwamba Luka alikuwa na Paulo wakati wa kifungo chake huko Rumi na aliandika historia yake wakati akisubiri kesi ya Paulo. Inawezekana Luka alilenga kuathiri matokeo ya kesi kwa kuwasilisha mtazamo mzuri wa Ukristo na Paulo, akitumaini kumsaidia Paulo kuendelea na misheni yake miongoni mwa watu wa mataifa.

Historia na Yaliyomo

Luka anaandika kuhusu jinsi Ukristo ulivyoenea haraka katika Milki ya Kirumi na Palestina kuanzia 30 hadi 60 Baada ya Kristo (BK). Baadhi ya maelezo mafupi ya kihistoria na kijiografia yatasaidia katika kuelewa historia ya Luka.

Ukristo wa Mapema katika Siria ya Kirumi

[Matendo 1-12](#) inaelezea harakati za awali za Kikristo katika mkoa wa Kirumi wa Siria, ambao ulijumuisha Yudea na Samaria. Katika karne ya kwanza BK, maeneo haya yalitawaliwa kawaida na magavana wa Kirumi (walioitwa wakuu) au wafalme vibaraka. Kifo na ufufuo wa Yesu vilitokea karibu na mwaka wa 30 BK . Wakati huu, Pontio Pilato alikuwa mkuu wa Yudea na Samaria kutoka mwaka wa 26 hadi 36 BK, wakati Galilaya ilitawaliwa na Mfalme Herode Antipa kutoka mwaka wa 4 KK-39 BK. Tiberio alikuwa mfalme wa Dola la Kirumi kutoka mwaka wa 14 hadi 37 BK . [Matendo 1-12](#) inaelezea matukio yaliyotokea kati ya mwaka wa 30 na 44 BK.

Kubadilika kwa Paulo na Huduma za Kwanza

Uongofu wa Sauli labda ulifanyika mnamo 33 BK ([Matendo 9](#)). Baada ya uongofu wa Sauli na kurudi kwake katika mji wake wa Tarsus, kanisa lilipata kipindi cha amani. Katika kipindi hiki, lilikua kwa utulivu ([Matendo 9:31-11:26](#)). Kulingana na [Wagalatia 1:18-21](#) na idadi ya jamii zilizotembelewa katika safari ya pili ya Paulo, Paulo alikuwa hai wakati wa muongo huo na alijihusisha

na misheni yake kwa watu wa mataifa ([Matendo 15:40-41](#)). (Baada ya [Matendo 13:9](#) jina "Sauli" halitumiki tena.)

Mnamo mwaka 41 BK, Klaudio alikua mfalme wa Rumi na kumteua Herode Agripa I kuwa mfalme wa Wayahudi. (Pontio Pilato, msimamizi, alikuwa ameondolewa mapema kutokana na usimamizi mbaya.) Agripa I alikuwa mjukuu wa Herode Mkuu na mke wake Myahudi Mariamne. Kwa sababu ya urithi wake wa Kiyahudi, alikuwa maarufu zaidi kwa raia wake kuliko Herode waliotangulia. Ili kuwa maarufu zaidi na kupata kibali kwa viongozi wa kidini wa Kiyahudi, Agripa I aliongoza wimbi jipya la vurugu dhidi ya kanisa la Yerusalemu. [Matendo 12](#) inaelezea kuuawa kwa Yakobo (ndugu ya Yohana) na kufungwa kwa Petro. Akaunti ya kifo cha Agripa I katika [Matendo 12:20-23](#) pia imeandikwa na mwanahistoria Myahudi Josephus, ambaye anadate tukio hilo kuwa 44 BK.

Tukio jingine muhimu kwa ajili ya kuchumbua hadithi ya kanisa la mwanzo ni mkusanyiko wa msaada wa njaa huko Antiokia kwa Wakristo wa Yudea ([Matendo 11:27-29](#)). Luka anataja kwamba njaa kali ilitokea wakati wa utawala wa Mfalme Klaudio kutoka 41 hadi 54 BK ([Matendo 11:28](#)). Mwanahistoria Myahudi Yosefo, akiandika mwishoni mwa karne ya kwanza, alielezea njaa kali huko Palestina kati ya 44 na 48 BK. [Matendo 12:25](#) inaonyesha kwamba Barnaba na Paulo walikamilisha misheni yao ya kusaidia Wakristo waliokumbwa na njaa huko Yudea baada ya kifo cha Agripa I, ikionyesha kwamba misheni yao ilifanyika karibu 45 BK.

Safari ya Kwanza ya Umishonari ya Paulo

Katika hatua hii katika [Matendo](#), Paulo amezinduliwa rasmi katika misheni yake kwa watu wa mataifa ([Matendo 13:1-3](#)). Milki ya Kirumi ilitoa mazingira kwa kazi yake. Sera ya Milki ya Kirumi ya uvumilivu wa kidini, matumizi ya lugha ya Kigiriki kwa upana, na mtandao mkubwa wa barabara na njia za baharini yote yalirahisisha jitihada za kimisheni za Paulo.

Safari ya kwanza ya kimishonari ya Paulo ilifanyika kutoka 46 hadi 47 BK. Paulo na Barnaba walisafiri kupitia Kupro, jimbo la kisiwa katika kaskazini-mashariki mwa Mediterania, kisha wakaingia Galatia katika Asia Ndogo. Walianzisha makanisa katika miji kadhaa ya kusini mwa Galatia: Antiokia ya Pisidia, Ikoniamu, Listra, na Derbe. Bahari Nyeusi, Bahari ya Aegean, na Bahari ya Mediterania zilipakana na Galatia. Miji hii ilikuwa vituo muhimu vya Kirumi vyenye wakazi mbalimbali, ikiwa ni

pamoja na jamii kubwa za Kiyahudi. Paulo alianza kazi yake ya kimishonari katika masinagogi yao, mara nyingi akikabili upinzani mkubwa ([Matendo 13-14](#)).

Baraza la Yerusalemu na Safari ya Pili ya Umisionari ya Paulo

Majadiliano ya Baraza la Yerusalemu kuhusu tofauti kati ya Wakristo wa Kiyahudi na wa Mataifa yanaweza kuwekwa mwaka wa 48 BK ([sura ya 15](#)). Yalifuatiwa na safari ya pili ya umisionari ya Paulo, ambayo ilimpeleka kupitia eneo ambalo tayari limehubiriwa la asili yake ya Kilikia, Galatia, na kupitia Troa kwenye pwani ya Aegean hadi Makedonia na chini hadi Akaya, Rasi ya Ugiriki ([15:40-18:22](#)). Paulo na wenzake walianzisha makanisa katika miji muhimu ya Makedonia ya Filipi, Thesalonike, na Beroea.

Kukaa kwa Paulo Korintho, ambako kulidumu takriban mwaka mmoja na nusu, kunaweza kuwekwa kwa uhakika fulani kuwa ni 51 hadi 52 BK ([Matendo 18:11](#)). Maandishi yaliyopatikana kati ya magofu ya Delphi, mji ulioko katikati mwa Ugiriki, yanaonyesha kuwa Gallio alikua mkurugenzi wa Akaya mwaka 51. [Matendo 18:12-17](#) inaeleza jinsi Paulo alivyoshitakiwa na Wayahudi wenye uhasama mbele ya Gallio. Hii inapendekeza kwamba wapinzani wa Paulo huko Korintho walitumaini mkurugenzi mpya angeweza kushawishiwa kuunga mkono sababu yao, ambayo inasaidia kuweka tarehe ya kukaa kwa Paulo Korintho mwanzoni mwa kipindi cha Gallio.

Safari ya tatu ya umisionari ya Paulo

Akaunti ya Luka kuhusu kurudi kwa Paulo Palestina na mwanzo wa safari yake ya tatu ya umishonari inazua swali la kihistoria kuhusu wafuasi wa Yohana Mbatizaji ([Matendo 13:13-19:7](#)). [Matendo 18:24-28](#) inamtaja Apolo, Myahudi mwenye maarifa akifundisha kuhusu Yesu katika sinagogi huko Efeso. Hata hivyo, Apolo hakuwa amebatizwa kwa jina la Yesu bali kwa ubatizo wa toba uliofanywa na Yohana Mbatizaji. Baada ya Apolo kwenda Korintho kusaidia kanisa ambalo Paulo alikuwa ameanzisha huko, Paulo alisafiri kwenda Efeso. Huko, alikutana na wanafunzi kadhaa wa Yesu ambao walikuwa wamepokea ubatizo wa toba wa Yohana lakini hawakuwa wamebatizwa kama Wakristo.

Kutajwa kwa Luka kuhusu Apolo na wanafunzi huko Efeso, pamoja na vifungu mbalimbali vya injili, kunapendekeza kwamba harakati iliyoanzishwa na Yohana Mbatizaji haikuisha na

mwanzo wa huduma ya Yesu. Yohana huenda aliendelea kubatiza hadi kifo chake ([Yohana 3:22-24](#)), na wafuasi wake wengi waliendelea na kazi yake baadaye. Apolo na wanafunzi wa Efeso walikuwa sehemu ya huduma hii inayoendelea. Hatimaye, walijifunza kuhusu "njia ya Bwana" ([Matendo 18:25](#)). Ukosefu wao wa maarifa kuhusu ubatizo wa Kikristo au Roho Mtakatifu unaonyesha utofauti katika imani na mazoea ndani ya Ukristo wa mapema ([Matendo 19:2-4](#)).

Kukamatwa na Kesi za Paulo

Safari ya tatu ya umishonari ya Paulo ilianza na huduma ya miaka mitatu huko Efeso ([Matendo 19:1-20:1](#)). Kisha alitembelea makanisa aliyokuwa ameanzisha katika safari yake ya awali ([Matendo 20:2-12](#)). Iliisha na kukamatwa kwake huko Yerusalemu ([Matendo 21](#)). Safari hii ilifanyika katikati ya miaka ya 50 BK, kutoka 53 hadi 57. Kukamatwa kwa Paulo huko Yerusalemu na kesi yake mbele ya gavana wa mkoa Feliksi huko Kaisaria pengine kulifanyika karibu na mwaka 57 BK ([Matendo 23:23-24:23](#)). Baada ya kifungo cha nyumbani cha miaka miwili, kilichoongezwa na Feliksi ili kujipendekeza kwa viongozi wa Kiyahudi, Feliksi alibadilishwa na Porcio Festo, ambaye alikuwa gavana kutoka 59 hadi 60 BK. Josephus alirekodi kwamba Feliksi alirejeshwa kwa sababu ya machafuko ya kiraia kati ya wakaazi wa Kiyahudi na wa mataifa ya Kaisaria na kushughulikia kwake vibaya hali hiyo.

Msimamizi mpya, Festo, hakuwa na uhakika wa jinsi ya kushughulikia kesi ya Paulo. Viongozi wa Kiyahudi waliona hii kama fursa, wakijua kwamba wasimamizi wapya mara nyingi walitafuta kupata kibali kutoka kwa raia wao ([Matendo 25:1-9](#)). Ili kujilinda, Paulo alikata rufaa kesi yake kwa mahakama ya juu zaidi katika himaya, ambayo ilikuwa chini ya usimamizi wa Kaisari mwenyewe ([Matendo 25:10-12](#)).

Festo alikabiliwa na tatizo. Alihitaji kutuma ripoti ya kina kwa mfalme ikielezea mashtaka dhidi ya Paulo, lakini hakuielewa kikamilifu kesi hiyo ([Matendo 25:25-27](#)). Alitafuta ushauri kutoka kwa Herode Agripa II, ambaye alikuwa amekuja Kaisaria kukutana na gavana mpya ([Matendo 25:13](#)). Agripa II, mwana wa Herode Agripa I na Myahudi kwa jina, alitawala sehemu za Palestina kuanzia 50 hadi 100 BK na alikuwa na mamlaka ya kuteua makuhani wakuu wa Kiyahudi. Ujuzi wake wa sheria na mila za Kiyahudi ulimfanya afae kuelewa mashtaka dhidi ya Paulo. Baada ya Paulo kuonekana mbele ya Festus na Agripa,

walihitimisha kuwa Paulo alikuwa hana hatia ([Matendo 26:1-29; 26:31](#)). Hata hivyo, rufaa ya Paulo kwenda Rumi ilibidi kuheshimiwa, na mchakato wa kisheria ulipaswa kufuatwa ([Matendo 26:32](#)).

Uhuru wa jamaa wa Paulo katika miaka miwili iliyofuata ulikuwa wa kipekee lakini si wa kawaida kwa raia wa Kirumi waliokata rufaa kwa mfalme ([Matendo 28:30](#)). Hakuna ushahidi unaopendekeza kwamba Paulo aliuawa mwishoni mwa simulizi la Luka (karibu 61 hadi 62 BK). Mateso makubwa ya Wakristo chini ya Nero, ambayo yalianza baada ya moto mkubwa wa Rumi mnamo 64 BK, yalikuwa bado miaka michache mbele. Festo na Agripa walionekana kutupilia mbali kesi ya Paulo, kutokana na hukumu yao nzuri. Paulo pengine aliuawa baadaye, wakati wa mateso makubwa ya Wakristo. Mlolongo huu unalingana na mapokeo yaliyotajwa na Eusebius, mwanahistoria wa kanisa wa karne ya nne, kwamba Paulo aliendelea na huduma yake na hatimaye akauawa shahidi (aliuawa kwa imani zake) chini ya Nero.

Kusudi

Kwenye utangulizi wa injili yake, Luka anamwambia Theofilo (na hadhira anayowakilisha) kwamba alilenga kutoa maelezo wazi na sahihi ya mwanzo wa harakati ya Kikristo kupitia huduma ya Yesu wa Nazareti ([Luka 1:1-4](#)). Matendo yanaendelea na simulizi hili, likifuatilia hadithi kutoka Palestina hadi Rumi ([Matendo 1:1-8](#)).

Kutetea Ukristo

Katika Matendo, Luka anajaribu kutetea Ukristo dhidi ya dhana potofu na mashtaka ya uongo. Moja ya masuala makubwa ilikuwa ni kutoelewa Ukristo kama dhehebu tu ndani ya Uyahudi. Luka anapinga hili kwa kuonyesha upeo wa ulimwengu wa Ukristo. Kwa mfano, anaonyesha kwamba Yesu ni Mwokozi wa ulimwengu ([Luka 2:29-32](#)). Pia anaonyesha kwamba Ukristo si dhehebu la Kiyahudi kwa njia kadhaa:

- Utetezi wa Stefano ([Matendo 7](#))
- Uzoefu wa Petero na Kornelio ([Matendo 10](#))
- Hotuba ya Paulo huko Athene ([Matendo 17](#))

Tatizo lingine lilikuwa ni uhusiano wa Ukristo na ibada mbalimbali za siri za Kirumi na ushirikina.

Luka anashughulikia hili kwa kuonyesha migogoro ya awali na watu kama Simoni mchawi ([Matendo 8](#)) na Paulo na Barnaba kukataa kuabudiwa huko Listra ([Matendo 14](#)). Pia anasisitiza kwamba Ukristo si ibada ya siri yenye taratibu za siri bali ni imani iliyo na mizizi katika matukio ya kihistoria, na Yesu akiishi waziwazi Palestina ([Matendo 2; 10; 13](#)).

Lengo kuu la Luka lilikuwa kutetea Ukristo dhidi ya shtaka kwamba ulitishia utulivu wa Dola la Kirumi. Kwa kuwa Yesu alisulubiwa kwa madai ya uasi, na harakati za Kikristo mara nyingi zilichochea ghasia, wasiwasi huo ulikuwa wa kueleweka. Luka anashughulikia haya kwa kuonyesha kesi ya Yesu kama isiyo ya haki na mbaya, huku maafisa wa Kirumi kama Pilato na Herode Antipa wakikosa kuona hatia yoyote kwa Yesu ([Luka 23:13-16; Matendo 13:28](#)). Katika kitabu cha Matendo, Luka anaonyesha maafisa wa Kirumi wakiwatendea Wakristo kwa upendeleo:

- Proconsul Sergius Paulus huko Kupro alimkaribisha Paulo na Barnaba ([Matendo 13:7-12](#)).
- Hakimku mkuu wa Filipi aliomba msamaha kwa vitendo vya kinyume cha sheria dhidi ya Paulo na Sila ([Matendo 16:37-39](#)).
- Gallio huko Akaya alitupilia mbali mashtaka dhidi ya Paulo ([Matendo 18:12-16](#)).
- Hakimku huko Efeso aliingilia kati kwa niaba ya Paulo ([Matendo 19:35-39](#)).
- Tribuni huko Yerusalemu alimwokoia Paulo kutoka kwa umati na kutambua kuwa hakuwa na hatia ([Matendo 23:26-29](#)).
- Felix, mrithi wake Festo, na Herode Agripa II wote walikiri: "Mtu huyu hajafanya lolote linalostahili kifo au kifungo" ([Matendo 26:3](#)).
- Huko Rumi, walinzi wa kifalme walimruhusu Paulo kushiriki injili ([Matendo 8:30-31](#)).

Mifano hii inaonyesha kwamba machafuko yanayozunguka Ukristo yalitokana zaidi na upinzani wa Kiyahudi kuliko tishio lolote lililotokana na harakati yenyewe.

Roho Mtakatifu katika Kitabu cha Matendo

Luka pia anaangazia mada kuu za theolojia, kama vile simulizi kuu la ukombozi linaloanzia katika historia ya Israeli kupitia huduma ya Yesu hadi kwenye misheni ya kanisa kwa mataifa yote ([Luka 1-2](#)). Anasisitiza jukumu la Roho Mtakatifu. Luke anamwasilisha Yesu kama aliyewezeshwa na Roho Mtakatifu ([Luka 3:22; 4:1, 14, 18](#)). Anawasilisha kanisa la awali kama lililoongozwa na Roho Mtakatifu ([Matendo 1:8; 2:1-8](#)). Uwepo wa Roho Mtakatifu unaonyeshwa kuipa kanisa nguvu kwa ajili ya ushuhuda, jamii, huduma, na misheni.

Kwenye maandiko ya Luka, uwepo wa Roho wa Mungu unaonyeshwa kuwa muhimu kwa nguvu, uadilifu, na uvumilivu wa kanisa. Uwepo huu wa kimungu ulikuwa muhimu kwa vipengele kadhaa muhimu vya maisha na utume wa kanisa:

- Roho Mtakatifu aliruhusu ushuhuda wa uaminifu ([Matendo 1:8](#)).
- Roho Mtakatifu aliumba jamii ya kweli ([Matendo 2:44-47; 4:32-37](#)).
- Roho Mtakatifu alizalisha ujasiri na ushujaa ([Matendo 2-5](#)).
- Roho Mtakatifu aliwapa waumini nguvu kwa ajili ya huduma ([Matendo 6](#)).
- Roho Mtakatifu alishinda upendeleo ([Matendo 8](#)).
- Roho Mtakatifu alivunja kuta ([Matendo 10-11](#)).
- Roho Mtakatifu aliwatuma waumini kwenye misheni ([Matendo 13](#)).

Kufufuka kwa Yesu katika Kitabu cha Matendo

Luka anafanya ufufuo wa Yesu kuwa mada kuu katika simulizi lake, akilitumia kama msingi wa imani ya Kikristo. Kwa Luka, kama ilivyo kwa Paulo, ufufuo ni msingi wa imani ya Kikristo ([1 Wakorintho 15:12-21](#)). Unathibitisha madai ya Yesu na utume wake, ukithibitisha mamlaka yake ya kimungu na ukweli wa mafundisho yake.

Msisitizo wa Luka juu ya ufufuo unaonekana tangu mwanzo wa Matendo. Anaonyesha kwamba kigezo kikuu cha kuchagua mbadala wa Yuda Iskariote kilikuwa kwamba mgombea lazima awe shahidi wa ufufuo. Katika kitabu cha Matendo, ufufuo ni mada

inayojirudia katika tangazo la kanisa. Hii ni kweli kutoka kwa mahubiri ya Petro ya Pentekoste na utetezi mbele ya Sanhedrini (baraza la viongozi wa kidini wa Kiyahudi) hadi hotuba za Paulo mbele ya Feliksi na Agripa ([Matendo 2:22-24, 36; 3:14-15; 5:30-31; 10:39-42](#)).

Muundo

Kitabu cha Matendo kinagawanyika kwa asili katika sehemu mbili, sura [1-12](#), na [13-28](#).

1. [Matendo 1-12](#) yanaelezea "matendo ya Petro":

- Petro anaongoza uteuzi wa Mathia kama mbadala wa Yuda Iskariote ([Matendo 1](#)).
- Petro anatoa mahubiri kwenye Pentekoste, akianza kanisa ([Matendo 2](#)).
- Petro anatafsiri uponyaji wa mtu kilema kama ishara ya jukumu la Yesu kama Masihi ([Matendo 3](#)).
- Petro anatetea mafundisho ya mitume mbele ya baraza la Kiyahudi ([Matendo 4](#)).
- Petro na mitume wanashiriki katika uponyaji na wanakabiliwa na upinzani kutoka kwa Baraza ([Matendo 5](#)).
- Petro anakabiliwa na Simon mchawi, akikataa majaribio ya kuuza zawadi za kiroho ([Matendo 8](#)).
- Maono ya Petro na uongofu wa Kornelio yanaashiria ufunguzi wa injili kwa watu wa mataifa ([Matendo 10-11](#)).
- Petro anafungwa na Herode Agripa I na kwa miujiza anaachiliwa na malaika ([Matendo 12](#)).

1. [Matendo 13-28](#) yanaelezea "matendo ya Paulo":

- Paulo na Barnaba wanaenda kwenye safari yao ya kwanza ya umishonari, ambayo inajumuisha kazi yao huko Kupro na Galatia ya kusini.
- Baraza la Yerusalemu linajadili suala la tohara kwa watu wa mataifa.
- Paulo anaendelea na safari yake ya pili ya umisionari, ambayo inajumuisha kazi muhimu huko Filipi, Thesalonike, na Korintho.
- Paulo anaendelea na safari yake ya tatu ya umishonari, ambayo inajumuisha kukaa kwa muda mrefu huko Efeso na kusafiri zaidi kupitia Asia Ndogo na Ugiriki.
- Paulo anakamatwa huko Yerusalemu ([Matendo 21-22](#)).
- Paulo amefungwa huko Kaisaria na kujaribiwa mbele ya mamlaka za Kirumi ([Matendo 23-26](#)).
- Paulo anasafiri kwenda Rumi, anapata ajali ya meli, na kuanza huduma yake ya mwisho akiwa chini ya kifungo cha nyumbani ([Matendo 27-28](#)).

Muundo wa Kimaudhui

Vitendo vinaweza pia kupangwa kwa mada, kuanzia na kauli ya Yesu katika [Matendo 1:8](#): "Lakini mtapokea nguvu wakati Roho Mtakatifu atakapowashukia, nanyi mtakuwa mashahidi Wangu katika Yerusalemu, na katika Uyahudi wote na Samaria, na hadi mwisho wa dunia."

1. Shahidi wa Uyahudi akilenga Yerusalemu na kaskazini kuelekea Galilaya ([Matendo 1-7](#)).
2. Shahidi kwa Samaria inayoongozwa na Filipo, Petro, na Yohana ([Matendo 8:1-9:31](#)).

3. Shahidi kwa ulimwengu wa Mataifa kupitia Petro lakini hasa kupitia Paulo ([Matendo 9:32-12:25](#); [Matendo 13-28](#)).

Tazama pia Luka (Mtu); Paulo, Mtume; Simoni Petro; Theofilo #1; Mukadha wa Biblia (Agano Jipya).

Kitabu cha Mwanzo

Kitabu cha kwanza katika Biblia.

Hakikisho

- [Jina](#)
- [Mwandishi](#)
- [Tarehe](#)
- [Lengo](#)
- [Muundo](#)
- [Maudhui](#)

Jina

Jina Mwanzo linatokana na tafsiri ya neno la Kigiriki linalomaanisha "asili" au "mwanzo" katika Kiingereza. Jina hili lilipewa kitabu katika tafsiri ya Kigiriki ya Maandiko ya Kiebrania, inayojulikana kama Septuagint. Mwanzo linaakisi maudhui ya kitabu na jina la Kiebrania kwa ajili yake, ambalo linatokana na neno lake la kwanza, bere'shith, "hapo mwanzo."

Mwandishi

Uandishi wa Mwanzo unahusiana kwa karibu na uandishi wa Torati yote (yaani, "vitabu vitano," vitabu vitano vya kwanza vya Biblia, ambavyo kwa Kiebrania vinaitwa Torati). Ni wazi kwamba Biblia inamchukulia Mose kama mwandishi wa kibinadamu wa vitabu hivi. Mara kadhaa Bwana alimwamuru Mose kuandika mambo mbalimbali: "katika kitabu" ([Kut 17:14](#)) "andika maneno haya" ([34:27](#)). Torati inaripoti kwamba "Mose aliandika maneno yote ya Bwana" ([24:4](#)); aliandika ratiba ya safari za Kutoka ([Hes 33:2](#)); "Mose aliandika sheria hii" ([Kumb 31:9](#)). (Hapa si hakika kwamba vitabu vyote vitano vinamaanishwa, lakini lazima inahusu angalau sehemu kubwa ya Kumbukumbu la Torati.) Katika [Kutoka 24:7](#) inasemekana kwamba Mose alisoma Kitabu cha agano, ambacho lazima alikuwa amekamilisha tu.

Sehemu iliyobaki ya Agano ya la Kale (AK) inathibitisha uandishi wa Torati na Musa. Daudi alirejelea "sheria ya Musa" ([1 Fal 2:3](#)). Wakati wa Yosia, "Kitabu cha Sheria ya Bwana . . . kilichotolewa kupitia Mose" kilipatikana katika hekalu ([2 Nya 34:14](#), nlt). Kila siku Ezra alisoma kutoka "Kitabu cha Sheria ya Mungu" ([Nehe 8:18](#), nlt).

Kwenye Agano Jipya, Yesu anarejelea "kitabu cha Mose" ([Marko 12:26](#); [Luka 20:37](#)) na mara nyingine anataja amri au kauli za Mose ([Mt 8:4](#); [19:8](#); [Marko 7:10](#); tazama [Luka 16:31](#); [24:44](#)). Wayahudi pia walinukuu kutoka Torati kama ilivyotoka kwa Mose, na Yesu hakuwapinga.

Kuhusu Mwanzo, inaweza kusemwa kwamba Mose alikuwa na nafasi na uwezo wa kuandika kitabu hicho. Angeweza kuandika wakati wa miaka yake huko Misri au alipokuwa uhamishoni na Wakeni. Kama kiongozi anayejulikana wa Waisraeli, angekuwa na ufikiaji wa, au labda hata ulinzi wa, rekodi ambazo Yakobo alileta kutoka Kanaani. Alikuwa "amefundishwa katika hekima yote ya Wamisri" ([Matendo 7:22](#)) na pengine angeweza kuandika katika lugha kadhaa na kwa maandiko kadhaa (hieroglyphic, cuneiform, Kiebrania cha Kale). Ingawa Mose alifaa sana kwa kazi ya kuandika, lazima tukumbuke kwamba hakuwa akiandika tu utunzi wa kibinadamu bali alikuwa akiandika chini ya uvuvio wa Mungu ([2 Pet 1:21](#)). Tunaweza kwa ujasiri kuhitimisha kwamba Mose alikuwa mwandishi wa kibinadamu wa Mwanzo.

Mtazamo wa kiliberali kuhusu uandishi wa Mwanzo ni kwamba kitabu hiki ni mchanganyiko wa uhariri—mtazamo uliowekwa mbele kwanza na daktari wa Ufaransa, Jean Astruc, ambaye alipendekeza kwamba majina tofauti ya Mungu yalionyesha nyaraka au vyanzo tofauti vya uandishi wa kitabu hicho. Wakosoaji wa Kijerumani walipanua mtazamo wa matumizi ya nyaraka katika uandishi wa Mwanzo na kuiboresha kuwa nadharia ya Graf-Wellhausen-Kuenen, au Nadharia ya Nyaraka, ambayo pia inaweza kuitwa nadharia ya JEDP ya uandishi wa kitabu hicho. Mtazamo huu unashikilia kwamba kulikuwa na nyaraka nne za msingi: (1) J, ambayo inatumia jina YHWH (Yehova au Yahweh) kwa Mungu, inatoka karne ya tisa KK na inatoka Yuda; (2) E inatumia jina Elohim, inatoka karne ya nane, na inatoka ufalme wa kaskazini; (3) D ni Kumbukumbu la Torati na inasemekana inatoka wakati wa Yosia, karibu 621 KK; na (4) P ni kipengele cha kikuhani, kinachohusika na masuala ya ukuhani na ibada, kinachodhaniwa kuwa cha karne ya tano KK au

baadaye. Wengine wanaweza kuweka tarehe sehemu za Mwanzo kuwa za kipindi cha Hellenistic. Kulingana na nadharia hii, nyaraka mbalimbali zilichanganywa pamoja na wahariri, hivyo kulikuwa na JE, JED, na kadhalika.

Sayansi ya akiolojia ilikanusha madai mengi ya kupita kiasi ya wakosoaji hawa, na kazi ya W. F. Albright na wafuasi wake ilichangia sana kurejesha imani katika historia ya Mwanzo. Katika miongo kadhaa iliyopita, simulizi za wazee wa ukoo na simulizi ya Yosefu zimekumbwa tena na mashambulizi makali, lakini maoni haya ni ya kupita kiasi, na ushahidi mwingi uliotolewa na Albright na wasomi wa awali kama R. D. Wilson, W. H. Green, na wengine bado una uhalali.

Tarehe

Tarehe ya kitabu pia ni suala la mjadala. Hata kati ya wale wanaokubali uandishi wa Mose, kuna mjadala kuhusu wakati ambao Musa aliishi. Kulingana na data za kibiblia, Musa alipaswa kuishi katika karne ya 15 KK (linganisha. [Waamuzi 11:26](#); [1 Fal 6:1](#)), lakini wasomi wengi wanapendelea tarehe ya karne ya 13. Kama ilivyoelezwa hapo juu, mtazamo wa kiliberali kuhusu tarehe ya Mwanzo ungekuwa kutoka karne ya tisa hadi ya tano KK, na uhariri wa mwisho ukifanyika karibu na karne ya tano au labda hata baadaye.

Lengo

Mwanzo inaelezea asili ya mambo mengi: ulimwengu, dunia, mimea, wanyama, na wanadamu. Inatoa mwanzo wa taasisi za kibinadamu, taaluma, na ufundi. Inaelezea asili ya dhambi na kifo, na inaonyesha kazi ya hila ya Shetani katika maisha ya binadamu. Zaidi ya yote, Mwanzo inahusisha mwanzo wa historia ya ukombozi na tangazo la Mkombozi aliyetarajiwa kuja ([Mwa 3:15](#)). Inataja wazazi wa awali katika ukoo wa Masihi na mwanzo wa watu wa Kiebrania ambao kupitia wao Biblia na Mwokozi walikuja. Mwanzo pia inatoa historia ya kuchagua ya watu na matukio kama inavyoonekana kutoka kwa mtazamo wa makusudi ya Mungu.

Muundo wa Kazi

Kitabu kimegawanywa katika sehemu 11 zenye urefu tofauti, kila moja ikitenganishwa na msembo "hizi ndizo vizazi [wazao, historia] ya" ([2:4](#); [5:1](#); [6:9](#); [10:1](#); [11:10, 27](#); [25:12, 19](#); [36:1](#); [37:2](#)). Ni mara tatu tu ambapo fomula hii inalingana na aya ya kwanza ya sura. Kwa kawaida huitwa kichwa au maandishi ya juu, msembo huu hutumika kama aina

ya kiungo kati ya kile kilichotangulia na kinachofuata.

Maudhui

Uumbaji (1:1-2:25)

Sura hizi mbili zimekuwa uwanja wa vita vya kisayansi na kitheolojia kwa miaka mingi, kwani watafiti na wanafunzi wamejaribu kuchunguza asili ya ulimwengu na uhai. Sehemu kubwa ya ushahidi haiko chini ya uchunguzi wa kisayansi, kwani sayansi kwa ufafanuzi inahitaji kwamba ushahidi uweze kurudiwa kupitia majaribio.

Tamko la [Mwanzo 1:1](#) linabaki kuwa tamko kuu, sahihi zaidi, na lenye usahihi wa juu kuhusu asili: "Hapo mwanzo Mungu aliumba mbingu na dunia." Alifanya hivi *ex nihilo* ("kutoka kwenye si kitu") kwa neno lake ([Waeb11:3](#)); alitamka neno la amri na ikafanyika ([Mwa 1:3, 6, 9, 11, 14, 20; Zab 33:6, 9](#)).

Tarehe ya mwanzo haijulikani. Wanafunzi wa cosmogony ya uniformitarian (wanafunzi wa asili ya ulimwengu wanaoamini kuwa matukio ya kiasili yamefuata muundo wa kawaida; linganisha. [2 Pt 3:3-7](#)) wanakisia kwamba mwanzo wa ulimwengu ulikuwa mabilioni ya miaka iliyopita. Hata hivyo, baadhi ya wanaounga mkono uumbaji wanadai kwamba ulimwengu una maelfu ya miaka tu.

Ili kuzingatia enzi za kijiolojia na uwepo wa wanyama waliopotea, baadhi ya wafasiri wamependekeza kuwepo kwa pengo kati ya [Mwanzo 1:1](#) na [1:2](#), ambapo [Mwanzo 1:2-2:3](#) inawakilisha uumbaji wa pili au mpya. Hata hivyo, hii ni dhana tu. Vilevile, wazo kwamba kila siku inawakilisha enzi za kijiolojia ni dhana tu.

Kama maandiko yanavyosema, kuna uhusiano kati ya siku tatu za kwanza na siku tatu za pili. Siku ya kwanza ilishuhudia uumbaji wa mwanga; siku ya nne, wabeba mwanga waliumbwa. Siku ya pili ilikuwa wakati wa uumbaji wa anga (au "upanuzi"), ambayo iligawanya maji; siku ya tano, ndege na viumbe vya majini viliumbwa. Katika siku ya tatu, Mungu aliumba ardhi kavu na mimea; siku ya sita aliumba wanyama wa nchi na Adamu. Alimwumba Adamu kwa mfano wa Mungu ([Mwa 1:26](#)), "kidogo chini ya Mungu" ([Zab 8:5](#)), na kumpa utawala juu ya dunia. Alifanya kila kitu "kulingana na aina zao," ili kila aina iwe tofauti na ya kipekee. Ukamilifu wa kazi yake unathibitishwa kwa kuwa "Mungu aliona kuwa ilikuwa nzuri" ([Mwa 1:4, 10, 12, 18, 21; "nzuri sana," fungu 31](#)). Siku ya saba ilikuwa wakati wa kusitisha shughuli za uumbaji na ilitumika

kama aina ya siku ya kupumzika kwa wanadamu ([2:1-3](#)).

Utafiti muhimu unachunguza [2:4-25](#) kama nakala mbili zinazokinzana na [Mwanzo 1:1-2:3](#). Kwa wasomi wa kihafidhina, sura ya Pili ni simulizi lilelile kutoka mtazamo tofauti. Sura ya [1](#) inatoa Uumbaji kutoka mtazamo wa mlolongo; sura ya [2](#) inaonyesha umuhimu wa mwanadamu katika kazi ya uumbaji ya Mungu.

Sura [2](#) inatoa maelezo ya uumbaji wa Adamu kutoka "mavumbi ya ardhi" (fungu [7](#)) na mwanamke kutoka ubavu wa Adamu (fungu [21-22](#)). Mwanamke alitengenezwa kuwa "msaidizi wake" (fungu [18-20](#)). Waliumbwa wakiwa watu wazima, wakiwa na kipawa cha kuzungumza na akili kubwa. Adamu alikuwa na uwezo na msamiati wa kutosha kwa ajili ya kuwapa majina aina zote za wanyama (fungu [19](#)).

Eneo la Bustani ya Edeni limeelezwa (fungu [10-14](#)). Mito miwili kati ya minne, Tigris na Eufrati, inaweza kutambulika kwa uhakika. Hivyo, Adamu aliishi katika bustani hii nzuri akifurahia hali ya kutokuwa na hatia.

Historia ya Binadamu kutoka Edeni hadi Babeli (3:1-11:26)

Majira ya Vuli

Upotevu wa Edeni na kuvunjika kwa ushirika na Mungu ni sura ya kusikitisha zaidi katika historia ya binadamu. Nyoka, shetani, alimkaribia Hawa akitumia mbinu ile ile anayotumia kila wakati: kuleta shaka juu ya neno la Mungu ([Mwa 3:1](#)), kukanusha kifo (fungu [4](#)), na kutoa pendekezo la kuwa sawa na Mungu (v [5](#)). Alipata ufikiaji wa mapenzi yake kwa kumdanganya kwa ahadi kwamba tunda lingemfanya awe na hekima kama Mungu alivyo ([Mwa 3:5](#); linganisha. [1 Yoh 2:16](#)). Hawa alidanganywa, lakini alipompa tunda Adamu, alilichukua kwa hiari, akijua alichokuwa akifanya ([Mwa 3:6](#); linganisha. [1 Tim 2:14](#)). Baadaye, alijaribu kumlaumu Mungu kwa kumpa mke aliyempa tunda ([Mwa 3:12](#)). Ushirika na Mungu ulivunjika (fungu [8](#)), lakini Mungu alikuja kumtafuta Adamu na akampata.

Pamoja na dhambi ilikuja hukumu, na Bwana alitoa hukumu ya haki juu ya nyoka, mwanamke, na mwanaume. Dunia pia ilifanywa "kuwa chini ya kukata tamaa" na sasa inalia ikisubiri kufanywa upya ([Rum 8:21-22](#)). Mungu alimpa Adamu tumaini na ahadi ya Mkombozi ([Mwa 3:15](#)), ambaye angeponda kichwa cha nyoka. Adamu na

Hawa walilazimika kutoka kwenye Bustani, na ilifanywa isiweze kufikiwa nao.

Uharaka wa wanadamu unaonyeshwa katika matarajio ya Hawa kwamba mwanawe Kaini alikuwa Mkombozi wa ahadi. Badala yake, Kaini alikuza mtazamo mbaya kuelekea Mungu na akawa na wivu sana kwa mdogo wake kiasi kwamba alimuua. Alipokamatwa na Mungu na kukabiliwa na uhalifu wake, Kaini alionyesha huruma kwa nafsi yake tu na akaenda mashariki kutoka Edeni, ambako alijenga mji (4:1-16). Sura ya 4 inahitimisha na tofauti nyingine: Lameki mwenye kiburi, ambaye alitaka kulipiza kisasi, wakati wengine walianza kuliitia jina la Bwana.

Vizazi vya Adamu

Jedwali hili la ukoo (5:1-32) linafikisha wanadamu hadi wakati wa Noa na Gharika. Urefu wa maisha ya mababu wa kabla ya gharika unaonekana kushangaza sana kwetu, lakini tunapaswa kukumbuka kwamba dunia ilikuwa bado haijakumbwa na uchafuzi na kwamba athari za dhambi kwa jamii ya wanadamu zilikuwa bado hazijaenea sana. Refrain "na akafa" inatukumbusha kuhusu kifo cha mwanadamu. Kwa Henoko, hata hivyo, kulikuwa na kitu bora zaidi: "Alifurahia uhusiano wa karibu na Mungu katika maisha yake yote. Kisha, ghafla, alitoweka kwa sababu Mungu alimchukua" (5:24, nlt).

Gharika

Kwa kuongezeka kwa idadi ya watu, kulikuja mlipuko wa dhambi (6:1-5). Wakati watu walipozidi kuongezeka, ndivyo pia ufisadi wao ulivyoongezeka. Hukumu ya ulimwengu katika aya ya 5 inaonyesha dunia iliyokuwa tayari kwa hukumu. Hata hivyo, Noa "alipata kibali kwa Bwana," kwa kuwa alikuwa mtu mwenye haki na asiye na lawama ambaye alitembea na Mungu (6:8-9).

Bwana alipanga kuangamiza jamii ya wanadamu, lakini aliamua kumwokoza Noa na familia yake. Alipokusudia kugharikisha dunia, Mungu alimwagiza Noa kujenga safina. Noa alielekezwa kuchukua wanyama ndani ya safina, wawili wawili, dume na jike, ili kuhifadhi kila spishi. Wakati kila kitu kilipokuwa tayari, gharika ilikuja: "maji ya chini ya ardhi yalilipuka juu ya dunia, na mvua ikanyesha kwa nguvu kutoka angani" (7:11, nlt). Ilinyesha kwa siku 40 na usiku 40. Milima mirefu zaidi ilifunika, na maisha nje ya safina yakapotea. "Lakini Mungu alimkumbuka Noa" na akatuma upepo ili kuyeyusha maji (8:1). Hatimaye safina ilitua kwenye milima ya Ararati (fungu 4). Noa

alitoa dhabihu kwa Bwana, na Bwana akaamua kwamba hataleta tena uharibifu kama huo juu ya dunia.

Gharika ni mojawapo ya matukio ya Mungu ambayo yamejadiliwa sana. Wengi wamependekezwa kwamba kulikuwa na gharika ya eneo, ambayo iliathiri sehemu tu ya Mesopotamia. Wanaakiolojia wameonyesha tabaka mbalimbali za gharika katika uchimbaji wa vilima vya miji ya Mesopotamia kama ushahidi wa simulizi la gharika na wametaja hadithi mbalimbali za gharika kutoka eneo hilo kama chanzo cha rekodi ya Mwanzo. Ushujaa wa Gilgamesh unatoa hadithi ya kuvutia ya shujaa huyu, ambaye alikwenda kwenye misheni kumtembelea Utnapishtim, Noa wa cuneiform, katika kutafuta uzima wa milele. Hadithi ya gharika iliyosimuliwa na Utnapishtim ina mfanano mwingi na Mwanzo, lakini kuna tofauti kubwa, ambazo zinaonyesha kwamba Biblia inahifadhi simulizi la kweli.

Hesabu ya Mwanzo na marejeleo yake katika AJ (linganisha. 2 Pet 3:6) yanaunga mkono mtazamo kwamba gharika haikuwa tukio dogo katika eneo la Tigris-Eufrati bali ilikuwa janga la kimataifa lisilo na kifani. Wanasayansi Wakristo wa jiolojia wanathibitisha kwamba Gharika ilikuwa na athari kubwa kwa dunia yenyewe. Hadithi za Gharika zinajulikana karibu kila mahali, zikitoa ushahidi kwa hitimisho kwamba Gharika ilifunika dunia nzima. Baada ya Gharika, Mungu alimbariki Noa na wanawe, Hamu, Shemu, na Yafethi. Mungu alifanya agano na Noa, akiahidi kwamba hatawahi tena kutuma Gharika ya kimataifa. Kama ishara ya hili, alianzisha upinde wa mvua.

Noa alikuwa mkulima wa kwanza wa ardhi, na alipanda shamba la mizabibu (9:20). Noa alilewa kutokana na divai aliyoitengeneza na akalala akiwa uchi katika hema lake. Hamu alimwona na akawaambia ndugu zake, ambao walimfunika kwa busara. Hamu na mwanawe Kanaani walilaaniwa, lakini Shemu na Yafethi walibarikiwa.

Historia ya Mataifa

"Hii ni historia ya familia za Shemu, Hamu, na Yafethi, wana watatu wa Noa. Watoto wengi walizaliwa kwao baada ya Gharika" (10:1, nlt). Sura hii inaorodhesha vizazi vya wana watatu wa Noa, kwa mpangilio wa Yafethi (fungu 2-5), Hamu (fungu 6-20), na Shemu (fungu 21-31). Majina mengi ya vizazi vyao yamehifadhiwa katika makabila na mataifa ya dunia.

Mnara wa Babeli

Ujenzi wa Mnara wa Babeli ("Lango la Mungu") unaonyesha upotovu wa Adamu na mwelekeo wake wa kutaka kujitegemea kutoka kwa Mungu. Tamaa ya mwanadamu ya kumwondoa Mungu inafuata mfano mbaya wa alfajiri na ni kanuni ya msingi ya madhehebu mengi. Mungu alizuia mipango ya wajenzi wa Babeli kwa kuchanganya lugha zao, na hivyo mradi ukasimama ([11:1-9](#)). Eneo la mnara huu halijulikani kwa uhakika. Wengine wanaunganisha na Birs Nimrud, si mbali na magofu ya mji wa Babeli. [Mwanzo 11:10-25](#) inaendeleza ukoo wa Shemu na kuufikisha kwa Tera, baba wa Abram.

Historia ya Abrahamu ([11:27-25:10](#)) na Isaka ([21:1-28:5](#))

Abramu alitoka Uru wa Wakaldayo, mji uliostawi. Mji huo ulikuwa na ziggurat ya kuvutia (mhimili ya hekalu), yenye mahekalu mengi, maghala, na makazi. Abram na Sarai, dada yake wa kambo na mke wake, walikwenda na baba yake hadi Harani nchini Siria, ambayo kama Uru ilikuwa kituo cha ibada ya Mungu wa mwezi, Sin (au Annar).

Wito wa Abram

Wito wa Mungu ulimjia Abram ukimwelekeza aache jamaa zake na kuhamia nchi ambayo Bwana angemwonyesha ([12:1](#); linganisha. [Matendo 7:2-3](#)). Abram alitii. Akiwa na umri wa miaka 75, yeye, Sarai, na mpwa wake Lutu waliondoka Harani na kwenda Shekemu, ambapo Bwana alimtokea na kuahidi nchi hiyo kwa wazao wake.

Njaa ilimlazimisha Abram kushuka hadi Misri ([Mwa 12:10-20](#)). Kwa sababu ya uzuri wa Sarai, aliogopa kwamba mtu anaweza kumuua ili kumpata, hivyo akasema yeye ni dada yake. Sarai alichukuliwa katika harem ya Farao. Bwana alipomletea Farao mapigo kwa sababu ya hili, uongo wa Abram ulibainika na Sarai alirudishwa kwake.

Abramu na Lutu

Abramu na Lutu walirejea Kanaani, ambapo ugomvi ulitokea kati ya wachungaji wa Abram na wale wa Lutu. Abram alipendekeza watengane, na akampa Lutu nafasi ya kuchagua eneo. Lutu alichagua Bonde la Yordani lenye maji mengi pamoja na miji ya tambarare, Sodoma na Gomora (sura [13](#)).

Uvamiaji wa Wafalme Wanne kutoka Mashariki

Wafalme wanne waliovamia Barabara ya Mfalme huko Transjordan hawawezi kutambulika kwa uhakika. Wafalme hao walifanikiwa katika

shambulio lao dhidi ya miji mitano ya tambarare, na waliondoka na nyara nyingi pamoja na mateka wengi, akiwemo Lutu. Abram alichukua watumishi 318, waliozaliwa katika nyumba yake, na kuanza kuwafuata. Kwa shambulio la kushtukiza, Abram alifanikiwa kumrudisha Lutu na nyara. Aliporudi, alikutana na Melkizedeki, mfalme wa Yerusalemu, ambaye Abram alimlipa zaka (sura [14](#)).

Agano

Bwana aliahidi Abram mwana kama mrithi, na katika tukio la kuvutia usiku, Mungu alifanya agano na Abram na kumwahidi ardhi kutoka Mto wa Misri (Wadi el Arish) hadi Eufрати (sura [15](#)). Kwa sababu ya utasa wake, Sarai alimpa mjakazi wake wa Misri, Hajiri, kwa Abram. Hajiri alizaa Ishmaeli, babu wa watu wa Arabu. Wakati matatizo yalipozuka kati ya wanawake hao, Sarai alimfukuza Hajiri, jambo ambalo lilikuwa haki yake kulingana na desturi za Mashariki ya Karibu (kama ilivyoonyeshwa na vidonge vya Nuzi). Mungu alionyesha rehema kwa Hajiri na kumwahidi kwamba angekuwa na kizazi kikubwa (sura [16](#)).

Mungu alirudia ahadi yake kwa Abram kuhusu wazao wake na kubadilisha majina ya Abram ("Baba aliyeinuliwa") na Sarai kuwa Abrahamu ("Baba wa wengi") na Sara ("malkia"). Ishara ya agano la tohara ilitolewa kwa Abrahamu (sura [17](#)). Operesheni hii ilikuwa tayari inafanywa miongoni mwa Wamisri kwa karne kadhaa.

Uharibifu wa Miji ya Tambarare

Bwana na malaika wawili walimtokea Abrahamu na kutangaza kuzaliwa kwa mrithi wa ahadi ndani ya mwaka mmoja, pamoja na kutangaza uharibifu unaokaribia wa Sodoma na Gomora, ambapo Abrahamu alifanya mazungumzo na Mungu ([18:22-33](#)). Lutu na familia yake ya karibu waliokolewa kutoka Sodoma, na miji hiyo iliharibiwa na Mungu kwa kiberiti na moto ([19:24-25](#)). Binti wawili wa Lutu, wakitaka kuhifadhi ukoo wao, walimlevya baba yao na kufanya mapenzi naye. Moabu na Waamoni, maadui wa Israeli katika nyakati za baadaye, walikuwa matokeo.

Kwenye [Mwanzo 20:1-18](#), Abrahamu alimweleza Sara kama dada yake tena, na akajikuta kwenye matatizo na Abimeleki, mfalme wa Gerari.

Isaka

Wakati Isaka alipozaliwa ([21:1-3](#)), matatizo yalizuka tena kati ya Sara na Hajiri. Hajiri alifukuzwa mara ya pili, na mara nyingine tena akapewa urafiki na Bwana.

Tofauti ilitokea kati ya Abrahamu na Abimeleki kuhusu kisima, lakini walifanya agano la amani huko Beer-Sheba ([21:25-34](#)).

Mungu alimjaribu Abraham kwa kumwomba amtoe Isaka kuwa dhabihu kwenye Mlima Moria, ambao huenda ni eneo lililile ambalo Daudi alinunua baadaye kutoka kwa Arauna ([2 Sam 24:16-25](#)), mahali ambapo hekalu lilipaswa kusimama. Wakati Abraham alipokuwa karibu kutumia kisu, Mungu alimwita na kumwonyesha kondoo dume aliyenaswa kwenye kichaka. Isaka aliachiliwa na mnyama alitolewa dhabihu badala yake.

Sara alifariki huko Hebroni, na Abrahamu alinunua pango la Makpela kama mahali pa maziko kutoka kwa Efroni Mhiti (sura [23](#)), katika biashara ya kawaida ya Mashariki ya Karibu. Ili kumpata mke kwa Isaka, Abrahamu alimtuma mtumishi wake Eliezeri kurudi eneo la Harani, na Bwana alimwelekeza Eliezeri kwa Rebeka (sura [24](#)).

Sura [25](#) inarekodi ndoa ya Abrahamu na Ketura, ambaye alimzalia watoto kadhaa. Abrahamu alifariki akiwa na umri wa miaka 175 na alizikwa katika pango la Makpela na wanawe wawili, Isaka na Ishmaeli.

Historia ya Yakobo na Esau ([25:19-37:1](#))

Rebeka alizaa mapacha, Esau na Yakobo. Wakati wavulana hao walipokuwa wakubwa, Esau aliuza haki yake ya mzaliwa wa kwanza kwa Yakobo kwa chakula cha mchuzi mwekundu ([25:27-34](#)).

Wakati njaa ilipotokea katika nchi, Isaka alikwenda Gerari, kama Baba yake alivyofanya (sura [20](#)), na akarudia uongo wa Baba yake kwa kumwita mke wake dada yake ([26:1-11](#)). Shida ilizuka na Wafilisti kuhusu visima, lakini Isaka alikuwa mtu wa amani na alichagua kuchimba visima vipya badala ya kupigania vile vya zamani (fungu [17-33](#)).

Katika uzee wa Isaka, wakati macho yake yalipokuwa hayaoni vizuri, Rebeka alishirikiana na Yakobo kumdanganya Isaka ili kumpa Yakobo baraka ya mzaliwa wa kwanza, ambayo ilikuwa haki ya Esau. Baraka hii ya mdomo ilikuwa na uhalali wa kisheria na haikuweza kubatilishwa, kulingana na vidonge vya kale vya Nuzi. Kwa kuogopa maisha ya Yakobo mikononi mwa Esau, Rebeka alipanga kumtuma Yakobo kwenda Harani kutafuta mke kutoka kwa watu wake mwenyewe. Kule Betheli, Mungu alimtokea Yakobo katika ndoto ya ngazi inayopanda hadi mbinguni; Mungu alihuisha na Yakobo ahadi iliyotolewa kwa Abrahamu na Isaka ([28:10-22](#)).

Yakobo alipofika Harani, alikutana na mjomba wake Labani na akaajiriwa naye (sura [29](#)). Malipo yake kwa miaka saba ya kazi yalikuwa ni kumuoa binti mdogo wa Labani, Raheli. Hata hivyo, Labani alimpa Lea badala yake, na hivyo Yakobo alilazimika kufanya kazi miaka mingine saba ili kumpata Raheli. Bwana alimfanikisha Yakobo, lakini mara kwa mara alikumbana na matatizo na Labani. Bwana alimwelekeza Yakobo kurudi Kanaani ([31:3](#)), hivyo akaondoka kwa siri pamoja na wake zake, watoto, na mali zake. Labani aliwafuatilia kwa sababu miungu ya nyumbani kwake ilikuwa imepotea (umiliki wa “miungu” hii ulimfanya mwenye nayo kuwa mrithi wa mali ya mmiliki, kulingana na desturi ya Nuzi). Raheli alikuwa ameichukua lakini aliificha kwa mafanikio kutoka kwa baba yake, na Labani akarudi Harani.

Kwa kuogopa kukutana na Esau walipokuwa wakipita Edomu, Yakobo alituma zawadi kwa kaka yake na kugawanya kundi lake katika kambi mbili kwa usalama. Katika safari hii ya kurudi, Yakobo alikutana na tukio la kushangaza la mieleka na Malaika wa Bwana, na aliachwa na kilema pamoja na jina jipya, Israeli (sura [32](#)).

Mkutano na Esau ulikuwa wa kirafiki, na Yakobo aliendelea hadi Shekemu (sura [33](#)), ambapo wanawe waliwaua wanaume wa Shekemu kwa sababu ya ubakaji wa dada yao Dina (sura [34](#)). Mungu alimwambia Yakobo aende Betheli na kujenga madhabahu kwa Bwana. Sanamu zote za miungu ya kigeni zilifichwa ([35:1-4](#)). Katika Betheli, Mungu alithibitisha tena ahadi yake ya uzao na ardhi (vv [9-15](#)). Raheli alikufa njiani kwenda Bethlehemu, alipokuwa akimzaa Benyamini, mwana wa 12 na wa mwisho wa Yakobo. Isaka alikufa Hebroni akiwa na umri wa miaka 180 na alizikwa kwenye pango la Makpela na Esau na Yakobo.

[Mwanzo 36](#) inarekodi “vizazi vya Esau” (fungu [1](#)). Hapa Esau pia anaitwa Edomu (“Mwekundu”; linganisha [25:30](#)).

Historia ya Yosefu ([37:2-50:26](#))

Yosefu alikuwa mwana kipenzi wa Yakobo, jambo ambalo liliwafanya ndugu zake wamuonee wivu. Hali hii ilizidi kutokana na ndoto za Yosefu za kuwa na mamlaka juu yao. Chuki yao dhidi ya Yosefu ilifikia kilele wakati Yakobo alipompa Yosefu koti zuri. Ndugu zake walipanga kumuua Yosefu, lakini walikubaliana kumuua kwa msafara wa wafanyabiashara, ambao walimpeleka Misri na kumuua kama mtumwa kwa Potifa, kapteni wa walinzi wa Misri ([37:36](#); [39:1](#)).

Sura [38](#) inazungumzia kesi ya kihistoria ya ndoa ya levirate. Yuda alishindwa kumpa binti mkwe wake mjane kwa mwanawe wa tatu. Alimdanganya na kuwa baba wa mapacha naye, na hatimaye alikubali makosa yake. Mwana mkubwa, Peresi, ametajwa katika ukoo wa Luka wa Yesu ([Luka 3:33](#)).

Bwana alimbariki Yosefu, ambaye hivi karibuni alifanywa kuwa mkuu anayesimamia nyumba ya Potifa ([Mwa 39](#)). Kijana Yosefu alivutia macho ya mke wa Potifa, ambaye, baada ya majaribio mengi ya kumshawishi, mwishowe alimshtaki kwa jaribio la ubakaji. Akiwa amehukumiwa kwa shtaka hili, Yosefu alipata kibali gerezeni, ambako alipata fursa ya kutafsiri ndoto za watumishi wawili wa Farao (sura [40](#)). Wakati mfalme alipokuwa na ndoto ambazo wachawi na watu wake wenye hekima hawakuweza kuzitafsiri, Yosefu aliitwa kutoka gerezeni. Yosefu alimwambia Farao kwamba ndoto hizo zilimaanisha miaka saba ya wingi, ikifuatiwa na miaka saba ya njaa. Yosefu kisha alitukuzwa kuwa waziri mkuu, wa pili kwa mfalme tu, na mkuu anayesimamia utawala wa nchi ([41:37-44](#)).

Wakati njaa ilipotokea Palestina, Yakobo aliwatuma wanawe kwenda Misri kununua nafaka. Yosefu aliwatambua ndugu zake lakini hakujitambulisha kwao. Yosefu aliwajaribu kwa kuwatuhumu kuwa wapelelezi ([42:9](#)), kwa kumweka mmoja wa ndugu (Simeoni) mateka (fungu [19](#)), na kwa kudai kwamba ikiwa wangerudi Misri tena, lazima wamlete ndugu yao mdogo pamoja nao ([42:20](#); [43:3](#)). Njaa ilizidi kuwa kali sana Kanaani ([43:1](#)) kiasi kwamba hatimaye Yakobo alikubali Benyamini aende na ndugu zake Misri. Ndugu hao tena waliwekewa mtego na Yosefu, ambaye aliweka kikombe chake cha fedha kwenye gunia la nafaka la Benyamini na kisha akamkamata kama mwizi (sura [44](#)).

Kwa wakati huu, Yosefu alifichua utambulisho wake kwa ndugu zake ([45:4-15](#)), na kulikuwa na furaha kubwa. Yosefu alieleza kwamba ni Mungu aliyemtuma Misri (fungu [7-8](#)) ili kuhifadhi maisha ya familia yote. Yakobo alitumwa ([46:1](#)), na Yosefu alikutana naye katika nchi ya Gosheni ([46:28-29](#)). Waisraeli walipewa ardhi katika eneo la Gosheni, ambako walifanikiwa ([47:27](#)).

Wakati wa ugonjwa wa mwisho wa Yakobo, Yosefu alimleta wanawe wawili, Manase na Efraimu, kwa baba yake ili wapate baraka. Yakobo alimpa baraka kuu mtoto wa pili, Efraimu ([48:13-20](#)). Yakobo alibariki kila mmoja wa wanawe kisha akafa akiwa na umri wa angalau miaka 130. Yosefu alihakikisha mwili wa Yakobo umeandaliwa kwa mazishi

kulingana na desturi za Wamisri ([50:2-3](#)). Baada ya mazishi ya baba yao katika pango la Makpela huko Hebroni, ndugu za Yosefu waliogopa kulipiza kisasi, lakini Yosefu alisema, "Mungu aligeuza kile mlichokusudia kwa ubaya kuwa jema. Alinileta kwenye nafasi ya juu niliyo nayo leo ili niweze kuokoa maisha ya watu wengi" (fungu [20](#), nlt). Yosefu alikufa akiwa na umri wa miaka 110 na alitoa ombi la kinabii kwamba Waisraeli walipotoka Misri wangechukua mifupa yake pamoja nao ([50:25](#); linganisha. [Kut 13:19](#); [Yosh 24:32](#)).

Tazama pia Abrahamu; Adamu (Mtu); Agano; Uumbaji; Hawa; Kuanguka kwa Mwanadamu; Gharika; Isaka; Yakobo #1; Yosefu #1; Mataifa; Noa #1; Kipindi cha Patriarki.

Kitabu cha Ruthu

Hakikisho

- Ni nani aliandika Kitabu cha Ruthu na kiliandikwa lini?
- Kwa Nini Kitabu cha Ruthu Kiliandikwa?
- Kitabu cha Ruthu Kinahusu Nini?
- Ni nini ujumbe wa Kitabu cha Ruthu ?

Nani Aliandika Kitabu cha Ruthu?

Kiliandikwa Lini?

Mwandishi wa kitabu hajulikani. Swali kuhusu nani aliandika kinahusiana na wakati kilipoandikwa. Vitu vichache katika maandishi vinaweza kutusaidia kujibu swali hili.

[Ruthu 4:18-22](#) inatufahamisha kwamba Ruthu alikuwa bibi yake babu wa Mfalme Daudi. Hii inaunga mkono wazo kwamba kitabu hiki huenda kiliandikwa baada ya Daudi kuanza kutawala.

Kutokana na kitabu cha Ruthu kutokubali ndoa za kigeni, inawezekana hakikuandikwa wakati Solomoni alipoanzisha sera yake ya ndoa za kigeni.

Pia, urafiki wa Daudi na Moabu huenda ulimhamasisha mtu katika ufalme wake kuandika kitabu hicho, akieleza sababu za matendo ya Daudi (tazama [1 Samweli 22:3-5](#)). Kwa hiyo, mwandishi huenda alikuwa karibu na Daudi, labda Samweli, Nathani, au Abiathari.

Hadithi inaanza na kifungu: "Katika siku ambazo Waamuzi walitawala." Kipindi cha Waamuzi kilidumu kwa takriban miaka 300. Kilianza na

Othnieli na kumalizika na Samsoni, ingawa Samweli pia alihudumu kama mwamuzi.

Iwapo rekodi ya familia katika [Ruthu 4:18-22](#) imekamiliwa, matukio haya yalitokea wakati wa maisha ya babu mkubwa wa Daudi na wakati wa kuzaliwa kwa babu yake. Tukikadiria kila kizazi kinachukua miaka 35, matukio haya huenda yalitokea mwanzoni mwa karne ya 11 Kabla ya Kristo (KK), au takriban miaka 100 kabla ya kuzaliwa kwa Daudi.

Kwanini Kitabu cha Ruthu Kiliandikwa?

Kusudi la kitabu kinategemea wakati kilipoandikwa. Ikiwa kitabu kiliandikwa muda mfupi baada ya kifo cha Daudi, kuna uwezekano kwamba kililenga kuthibitisha kuwa familia yake (ukoo wa Daudi) ilikuwa familia ya kifalme iliyochaguliwa. Kitabu pia kinaweza kuhalalisha kumjumuisha mwanamke mcha Mungu kutoka Moabu katika taifa la Israeli.

Kitabu cha Ruthu Kinahusu Nini?

Utangulizi ([1:1-5](#))

Kutokana na njaa, Elimeleki, mke wake Naomi, na wana wao wawili, Maloni na Kiliyoni, wanavuka Mto Yordani kwenda Moabu, ambako kuna chakula cha kutosha. Wana wawili wanaoa wanawake wa Moabu lakini baadaye wanakufa, na baba yao pia anakufa. Naomi anabaki mjane akiwa na wakwe zake wawili wa kigeni.

Rudi Bethlehemu ([1:6-22](#))

Naomi anasikia kwamba njaa huko Bethlehemu imeisha na anajiandaa kurudi. Binti zake wa kambo, Orpa na Ruthu, wanajiunga naye kwa sehemu ya safari. Naomi, akiwa na wasiwasi kuhusu changamoto wanazoweza kukutana nazo kama wageni huko Yuda, anawahimiza wabaki katika nchi yao. Wajane hao vijana wote wawili mwanzoni wanakataa, lakini Naomi anaeleza hali hiyo. Hana mimba, kwa hivyo hakuna nafasi ya haraka ya kaka mdogo kutimiza jukumu la levirate (kuoa mjane wa kaka). Pia hakuwa na uwezekano wa kuolewa tena au kupata watoto zaidi. Hata kama hali hizi zingebadilika, kungoja kungekuwa si kweli. Orpa anashawishika na anasema kwaheri kwa mama mkwe wake kwa busu.

Hata hivyo, Ruthu "alishikamana naye" ([Ruthu 1:14](#)). Uaminifu mkubwa wa Ruthu wa kubaki na Naomi umeelezewa kwa kutumia neno lile lile la Kiebrania linaloeleza jinsi mume na mke

wanavyoingana pamoja katika ndoa ([Mwanzo 2:24](#)). Ni kama kuwa na gundi au kushikamana na kitu, na kufanya iwe vigumu kutenganisha. Ruthu alionyesha nia yake ya dhati kwa kutoa ahadi tano ([Ruthu 1:16-17](#)). Ruthu aliacha maisha yake ya zamani ili kupata yale aliyoyathamini zaidi. Aliamua kumfuata Mungu wa Israeli na sheria zake. Rufaa ya Ruthu kwa Mungu wa Israeli ililingana na maombi ya Naomi, na walirudi pamoja.

Kurudi kwa Naomi Bethlehemu kulikuwa kugumu. Alipoondoka Bethlehemu, alikuwa na mume na wana wawili. Aliporudi, wote walikuwa wamefariki. Aliwaomba marafiki zake wamwite "Mara," ambalo linamaanisha uchungu. Hata hivyo, alirejea wakati mzuri, mwanzoni mwa msimu wa mavuno.

Kukusanya Nafaka katika Mashamba ya Boazi ([2:1-23](#))

Mstari wa kwanza wa sura unatoa mazingira kwa kumtambulisha Boazi, jamaa tajiri wa Elimeleki.

Kwenye aya ya pili, Ruthu alijitolea kukusanya nafaka zilizobaki kwa kufuata wafanyakazi waliokuwa wakivuna nafaka kwa zana zao (wafanyakazi hawa waliitwa "wavunaji"). Watu maskini waliruhusiwa kukusanya nafaka zilizobaki na wafanyakazi (watu hawa waliitwa "wakusanyaji"). Wakusanyaji pia waliruhusiwa kukusanya nafaka kutoka pembezoni mwa mashamba. Hii ilikuwa moja ya sheria za Mungu kusaidea watu maskini kupata chakula cha kutosha ([Mambo ya Walawi 19:9-10](#)).

Ruthu alifika kwenye shamba la Boazi. Boazi alipokuja kutembelea, alimuona Ruthu, akauliza kumhusu, na akajua yeye ni nani. Askofu wake alisema alikuwa amefanya kazi kwa bidii mashambani tangu asubuhi na mapema. Boazi, akiwa amevutiwa na uaminifu wake kwa Naomi, alimpa msaada wa ziada kwa upole. Aliruhusiwa kukusanya nafaka nyuma ya kundi kuu la wavunaji. Zaidi ya hayo, vijana walimchotea maji, jambo ambalo halikuwa la kawaida.

Ruthu, akionyesha unyenyekevu mkubwa na heshima, alimuuliza Boazi kwa nini yeye, mgeni, alipata kibali hicho. Boazi alitoa sababu mbili: wema wake kwa mama mkwe wake na ufahamu wake wa kiroho, ambao ulimwongoza kutafuta Mungu wa Israeli, "aambaye chini ya mbawa zake umekimbilia" ([Ruthu 2:12](#)). Kifungu hiki kinaelezea ulinzi wa Mungu, kama ndege anayelinda watoto wake.

Pia alipata nafasi kwenye meza ya wavunaji. Kufuatia maagizo ya Boazi, alirudi mashambani kukusanya nafaka ambayo haikuvunwa. Mwishoni mwa siku, alirudi nyumbani kwa Naomi na kushiriki matukio ya siku hiyo. Naomi alimwambia Ruthu kwamba Boazi alikuwa na haki ya ukombozi (tazama mjadala hapa chini). Ruthu aliendelea kufanya kazi katika mashamba yake hadi msimu wa mavuno ulipomalizika.

Kumtegemea Mkombozi wa Familia (3:1-18)

Naomi alimshauri Ruthu kumkaribia Boazi kama *go'el*, yaani mkombozi wa familia. Mpango wa Naomi unaweza kuonekana wa kushangaza, lakini kuna sababu za kufanya hivyo:

1. Huenda Naomi alidhani Boazi alikuwa jamaa wa karibu zaidi, bila kufahamu kuhusu jamaa mwingine wa karibu zaidi ([Ruthu 3:12](#)). Kulingana na sheria za Waisraeli ([Kumbukumbu la Torati 25:5-19](#)), Boazi alihitajika kumuoa Ruthu ili wapate watoto, kwa kuwa mume wake alikuwa amefariki.
2. Naomi anaonyeshwa kama mwanamke anayemcha Mungu katika kitabu hiki. Ingawa mpango huo unaweza kuonekana wa ajabu, hauendi kinyume na sheria ya Mungu wala kumshangaza mtu mwema kama Boazi. Vinginevyo, Naomi angekuwa ameshindwa kufanikisha kile alichokusudia.

Boazi alijibu matendo ya Ruthu kwa wema na kujali. Alimwambia kwamba yeye si jamaa wa karibu zaidi, lakini aliahidi kushughulikia suala hilo siku inayofuata. Ili kulinda sifa yake, Boazi alimpeleka nyumbani kabla ya mapambazuko. Naomi alitabiri kwamba Boazi angeweza kutatua suala hilo siku hiyo hiyo.

Kukomboa Urithi (4:1-22)

Boazi alikwenda kwenye lango la mji, mahali ambapo masuala ya umma yalijadiliwa. Alitaka kuzungumza kuhusu biashara na jamaa wa karibu zaidi. Wazee kumi wa mji walihudumu kama mashahidi. Suala la kwanza lilihusu mali. Boazi alimuuliza jamaa wa karibu zaidi kama alitaka kununua mali kwa ajili ya Naomi. Kulingana na desturi, kununua ardhi pia kulimaanisha kumuoa Ruthu, mjane wa Moabu ([Ruthu 4:5](#)). Jamaa wa karibu zaidi hakutaka kumuoa Ruthu kwa sababu

ingemaanisha kugawana mali yake na mtoto yeyote waliyekuwa nao. Aliacha haki zake kwa kuvua kiatu chake, ishara ya kuachia haki za ardhi. Hivyo, Boazi akawa mkombozi wa jamaa. Ndoa ya Boazi na Ruthu ilizaa mtoto, ambaye alichukuliwa kuwa mtoto wa Naomi na mrithi chini ya sheria za Israeli.

Ujumbe wa Kitabu cha Ruthu ni upi?

Kwanza, kitabu cha Ruthu kinaonyesha ukoo wa Ruthu unaoongoza kwa Daudi. Ukoo huu unakamilika katika [Mathayo 1](#) na kutimia kwa Yesu.

Somu la Pili ni uzuri wa neema ya Mungu. Hadithi hii inaonyesha jinsi wema wa Mungu unavyowajumuisha wote, hata wale ambao hawakuzaliwa kama Waisraeli. Mgeni, hata mtu kutoka Moabu, anaweza kushiriki katika baraka za Israeli.

Kiimani, wazo la mkombozi wa familia kama aina ya Masihi (mteule) ni wazi. Lazima awe jamaa wa damu, awe na uwezo wa kununua, awe tayari kununua urithi, na awe tayari kumuoa mjane wa jamaa aliyefariki.

Hatimaye, upendo wa Ruthu kwa Naomi unaonyesha mfano wa kujitolea. Wanawake wa Bethlehemu walimwambia Naomi, "binti-mkwe wako, anayekupenda na ni bora kwako kuliko wana saba" ([Ruthu 4:15](#)). Katika utamaduni wao, kuwa na wana saba kulionekana kama baraka kubwa. Wanawake walikuwa wakimaanisha kwamba upendo na utunzaji wa Ruthu kwa Naomi ulikuwa na thamani zaidi kuliko baraka hiyo.

Kitabu cha Yoeli

Kitabu cha Agano la Kale; Kitabu cha Pili cha Manabii Wadogo.

Hakikisho

• **Mwandishi**

• **Tarehe:**

• **Yaliyomo**

• **Ujumbe**

Muandishi

Kwenye mstari wa kwanza, yaliyomo katika kitabu cha Yoeli yanaelezewa kama "ujumbe" wa Bwana ambao "ulimjia Yoeli, mwana wa Pethueli." Hatuna

maelezo zaidi katika Maandiko kuhusu Yoeli au Pethueli. Jina Yoeli lilikuwa la kawaida; kuna Yoeli 13 tofauti katika Agano la Kale. Kutokana na yale yanayosemwa katika kitabu hicho, inaonekana kwamba Yoeli hakuwa kuhani lakini alikuwa na uhusiano wa karibu na makuhani wa hekalu, na inawezekana alikuwa mkazi wa Yerusalemu. Zaidi ya hapo hatuwezi kusema.

Tarehe

Kuna maoni mengi tofauti kuhusu tarehe ya Yoeli, yaliyotolewa na wale waliolisoma kitabu hiki kwa makini; hivyo, ni vigumu kuwa na msimamo thabiti. Kitabu hiki kinaweza kuwekwa tarehe baada ya Wayahudi waliokuwa uhamishoni Babeli kurudi Yerusalemu—hasa zaidi, baada ya kazi ya Nehemia ya kujenga upya kuta za Yerusalemu (karibu miaka 400 Kabla ya Kristo KK). Sababu zilizotolewa kuunga mkono hili ni kama ifuatavyo:

1. [Yoeli 3:2](#) inasema kwamba watu wa Yuda na Yerusalemu walikuwa wametawanyika kati ya mataifa na ardhi yao kugawanywa, lakini wamekusanywa tena, na mji wao sasa una kuta zake tena ([2:9](#)).

2. Wakati mwito wa maombi na kufunga unapotolewa, makuhani na wazee wanapaswa kuongoza ([1:13](#); [2:16–17](#)). Hakuna kutajwa kwa mfalme wakati wowote katika kitabu hiki. Kulikuwa na wafalme hadi wakati wa uhamisho, lakini hakuna mfalme kwa miaka 400 baada ya hapo.

3. Manabii wa kabla ya uhamisho—Amosi, Hosea, Isaya, Mika, na Yeremia—walikosoia mara kwa mara watu kwa kutoa dhabihu huku wakiacha njia za Bwana katika maisha yao ya kila siku. Manabii wa baada ya uhamisho kama Hagai na Malaki walitoa faraja na tahadhari kubwa kuhusu utoaji wa dhabihu. Katika manabii wa kabla ya uhamisho, kulikuwa na lawama za mara kwa mara kwa watu kwa kuabudu sanamu; hili halikuwa tatizo kwa watu baada ya uhamisho. Katika masuala haya yote, Yoeli anaonekana kufaa zaidi katika mazingira ya baada ya uhamisho kuliko ya kabla ya uhamisho.

4. Hakuna rejeleo kwa ufalme wa kaskazini wa Israeli katika kitabu hiki. Mengi yanasemwa kuhusu Yuda na Yerusalemu; wakati "Israeli" inapotajwa, inaonekana inarejelea watu hao hao ([2:27](#); [3:16](#)). Tungetarajia kupata njia tofauti ya kuzungumza kabla ya kuanguka kwa ufalme wa kaskazini kwa Waashuru mwaka wa 722 KK.

5. Falme nyingine zilizotajwa ni Edomu, Tiro na Sidoni, Wafilisti, na Wagiriki. Hakuna kutajwa kwa Siria, Ashuru, na Babeli, maadui sugu ambao watu waliteseka sana kutoka kwao katika siku za kabla ya uhamisho. Wale waliotajwa walikuwa muhimu kwa watu katika nyakati za baada ya uhamisho, na ni wakati huo tu ambapo Wagiriki walikuwa na umuhimu katika eneo la Palestina.

Wasomi wengine wanaamini kwamba hoja hizi hazina nguvu kubwa na kwamba kila kitu katika kitabu kinaweza kufaa tarehe ya awali zaidi. Wakati mwingine imependekezwa kwamba kitabu kimewekwa kwa makusudi katika Maandiko ya Kiebrania karibu na manabii wa karne ya nane KK, Hosea na Amosi. Hata hivyo, mpangilio wa vitabu katika kanuni ya kinabii hauamui tarehe zao. Obadia wa baada ya uhamisho anapatikana kati ya manabii wa karne ya nane KK, Amosi na Mika, na kwa kweli katika Agano la Kale (AK) ya Kigiriki, Yoeli amewekwa katika nafasi tofauti na nafasi yake katika Biblia ya Kiebrania. Inawezekana zaidi kwamba Yoeli na Amosi wanasimama pamoja, kama [Amosi 1:2](#) inavyosema maneno yale yale yanayopatikana mwishoni mwa kitabu cha Yoeli ([II 3:16](#)). Baadhi ya wale wanaopendelea tarehe ya kabla ya uhamisho kwa kitabu hiki wanakiweka katika karne ya tisa, katika kipindi cha mwanzo cha utawala wa Yoashi wakati mfalme alikuwa mchanga sana kuweza kutenda kama mtawala wa nchi. Wengine wanakiweka wakati fulani kabla ya kifo cha Yosia mnamo mwaka wa 609 KK kwa sababu ya kumbukumbu ya adui anayekuja kutoka kaskazini (kama katika Yeremia) na kwa sababu ya wito kwa watu (kama wito wa Yeremia) kurudi kwa Bwana kwa mioyo yao yote ([2:12](#)).

Maudhui

1:1–12

Nzige walikuwa wamevamia nchi kwa uharibifu mkubwa zaidi kuliko vizazi vilivyopita walivyowahi kushuhudia (mstari wa [2 hadi 4](#)). Wanywaji waliitwa kushuhudia mizabibu iliyoharibiwa na miti ya mtini iliyopukutwa (mstari wa [5 hadi 7](#)). Watu waliitwa kuomboleza kwa sababu ya mashamba yaliyoharibiwa—hasa makuhani, kwani hawataweza tena kuleta sadaka za nafaka na kinywaji kwa Bwana (mstari wa [8 hadi 10](#)). Wakulima lazima waomboleze juu ya uharibifu wa mavuno yao, kwa uchungu kutokana na kupoteza matunda ya nchi (mstari wa [11 hadi 12](#)).

1:13-20

Kutokana na kile kilichotokea, watu waliitwa kwa maombi na kufunga; makuhani walipaswa kuja mbele za Bwana wakiwa wamevaa magunia, wakiomboleza kwamba hakuna sadaka zinazoweza kuletwa (mstari wa [13](#)). Wazee na watu wote wanapaswa kuja kwenye hekalu kuomba (mstari [14](#)). Katika wakati wa mgogoro kama huo, ambapo mazao yamepotea na kondoo na ng'ombe hawana malisho, hali hii ilipaswa kuonekana kama kivuli cha kuja kwa Siku kuu ya Bwana, ambayo kila mtu anapaswa kujiandaa (mstari wa [15 hadi 18](#)). Nabii mwenyewe angeweza tu kumlilia Mungu alipoona uharibifu wa ardhi (mstari wa [19 hadi 20](#)).

2:1-11

Kwenye sehemu hii, nabii anazungumzia wakati ambapo hukumu ya Mungu inatishia nchi yote. Ni wakati wa kupiga kengele ya tahadhari, wakati "watu" wakuu na wenye nguvu wanapokuja kwenye nchi, adui mwenye kutisha zaidi kuliko yeyote anayejulikana hapo awali. Zaidi ya hayo, ni onyo la kuja kwa "Siku ya Bwana," "siku ya giza na huzuni" (mstari wa [1 hadi 2](#)). Nchi inaharibiwa kama kwa moto; kile kilichokuwa kama Bustani ya Edeni kinakuwa nyika (mstari wa [3](#)). Uvamizi huu ni kama ule wa wapanda farasi na sauti ya waasi kama "ngurumo za magari ya vita." Kila mtu yuko katika maumivu kwa sababu ya maendeleo yao. Wanatembea kama mashujaa, wanapita kupitia silaha, wanapanda kuta za mji, na kuingia kwenye nyumba kama wezi (mstari wa [4 hadi 9](#)).

Wengine wamechukulia maelezo haya kama picha ya majeshi ya mataifa ambayo ni maadui wa Israeli, yanayotumiwa na Bwana katika kutoa hukumu juu ya watu wake. Lakini kwa kuwa wanaelezwa kama farasi vitani, sauti yao kama "mtikisiko wa magari ya vita," na mwendo wao "kama jeshi lenye nguvu linaloingia vitani," inaonekana kwamba janga la nzige bado liko akilini. Hata hivyo, wingu jeusi la nzige angani na athari yao mbaya kwenye ardhi inatabiri siku kuu ambapo Bwana atasema na kutenda katika hukumu juu ya watu wote. Kisha mbingu na dunia zitatetemeka; jua, mwezi, na nyota zitatiwa giza (mstari wa [10 hadi 11](#)).

2:12-17

Nabii mara kwa mara anawaita watu kwa Bwana kwa unyenyekevu na toba ili wapate rehema na neema yake. Kisha itawezekana "kutoa nafaka na divai kwa Bwana Mungu wenu kama hapo awali" (mstari wa [14](#), Tafsiri Mpya Hai TMH). Mfungo

unapaswa kuteuliwa, na mkutano wa solemu wa vijana na wazee kuitwa. Hata maharusi wapya wanapaswa kuja. Makuhani lazima waongoze watu katika maombi kwa Mungu ili awaepushe watu wake (mstari wa [14 hadi 17](#)).

2:18-27

Kulingana na kifungu hiki, inaonekana kwamba watu walimgeukia Mungu kama nabii alivyohitaji; kwa kujibu, Bwana aliwahurumia na akawahakikishia kuwafanyia upya nafaka yao, divai, na mafuta, na kuondoa aibu yao (mstari wa [18 hadi 19](#)). "Majeshi kutoka kaskazini" yangeondoka, na Mungu angerudisha malisho ya nchi, miti yake ya matunda, na mizabibu yake (mstari wa [20 hadi 22](#)). Watu wangepurahi, na kwa baraka ya mvua za mwanzo na za mwisho nchi ingekuwa tena yenye mazao mengi. Hasara kutokana na janga la nzige zingefidiwa (mstari wa [23 hadi 25](#)). Watu wangepata chakula kwa wingi na kumsifu Mungu. Wangetambua kwamba Mungu mkuu aliye hai alikuwa miongoni mwao, na hawangeaibishwa tena (mstari wa [26 hadi 27](#)).

2:28-32

Nabii pia aliona kwamba baraka zilizopatikana katika upya huu baada ya janga la nzige zilionyesha baraka kubwa zaidi zijazo, kama vile hukumu iliyopatikana ilileta onyo la Siku kuu na ya kutisha ya Bwana ijayo. Mungu angefanya mambo makubwa zaidi kwa watu wake katika siku zijazo; hasa, angeimimina Roho wake juu ya wanaume na wanawake, vijana na wazee, watumwa na walio huru (mstari wa [28 hadi 29](#)). Kungekuwa na ishara za kushangaza mbinguni na duniani (mstari [30 hadi 31](#)). Wote watakaaita jina la Bwana wangepua wokovu wake (mstari [32](#)).

3:1-15

Maana ya Siku ya Bwana kwa Israeli kama taifa na umuhimu wake kwa mataifa yote lazima itambulike. Watu wa Mungu wangepata urejesho kwa kumgeukia yeye; wale waliowatawanya, kuchukua ardhi yao, na kuwauza kama watumwa wangepata chini ya hukumu yake (mstari [1 hadi 3](#)). Tiro na Sidoni na Wafilisti hasa wangelazimika kutoa hesabu kwa yale waliyofanya, kuchukua fedha na dhahabu za Bwana, kuwaondoa watu wake kutoka katika ardhi yao, na kuwauza kama watumwa kwa Wagiriki. Wana na binti za hawa wafanyabiashara wa watumwa nao wataua kama watumwa (mstari wa [4 hadi 8](#)). Kwa hiyo mataifa lazima yawe tayari kwa vita—kuyeyusha majembe

yao kuwa panga na kupiga mikuki yao kuwa mikuki—lakini si kwa ajili ya vita kati ya majeshi ya kibinadamu. Wale ambao wamepigana dhidi ya Mungu aliye hai lazima wakabiliane naye kama shujaa mkuu (mstari wa [9 wa 11](#)). Shujaa huyu mkuu anakuja kutekeleza hukumu. Mandhari hubadilika kutoka uwanja wa vita hadi mahakama ya haki; umati mkubwa utasimama mbele ya Bwana “katika bonde la uamuzi” kwenye Siku ya Bwana, ambayo ni siku ya giza la kutisha kwa wale ambao wamejifanya maadui wa Mwenyezi (mstari wa [12 hadi 15](#)).

[3:16-21](#)

Baada ya watu kuzungumza na kufanya mabaya yao, Mungu atasema na kutenda. Ataonyesha kuwa yeye ni “kimbilio na nguvu” ya watu wake (mstari wa [16](#)). Mji wao utaepuka uvamizi wa wageni (mstari wa [17](#)). Ardhi yao itakuwa na uzalishaji wa ajabu (mstari wa [18](#)). Kwa sababu ya vurugu ambazo Misri na Edomu wamefanya dhidi ya Yuda, watakuwa ukiwa (mstari wa [19](#)). Israeli atapata kisasi na kurejeshwa, na kwa wote itakuwa wazi kwamba nyumba ya Bwana iko Yerusalemu pamoja na watu wake (mstari wa [20 hadi 21](#)).

Akaunti hii ya yaliyomo kwenye kitabu inategemea mtazamo kwamba Yoeli alikumbana na janga la nzige katika siku zake na aliona hili kama onyo la hukumu kubwa zaidi ya Mungu inayokuja. Wakati huo huo, alizungumza pia juu ya urejesho mkubwa na baraka wakati watu waliporudi kwa Mungu kwa maombi na kufunga. Wengine wanaona maadui katika kitabu chote kama maadui wa kibinadamu, angalau katika sura [2](#). Wengine wanafikiria kitabu chote kama kinabii cha vita vijavyo, hasa vita vya mwisho vya Bwana dhidi ya wale ambao wamejifanya maadui zake. Wengine wanafikiria kuhusu manabii wawili, au sehemu mbili za kitabu zilizoandikwa nyakati tofauti. Lakini mtazamo wa kitabu uliochukuliwa hapo juu unaonekana kuwa na matatizo machache zaidi na unatoa maana nzuri na ya kina ya kitabu chote.

Ujumbe

Hatimaye, nini kinaweza kusemwa kuhusu umuhimu wa kudumu wa ujumbe wa Yoeli? Ujumbe wake, kama ule wa manabii wengi wa Agano la Kale, ulikuwa ujumbe wa rehema na hukumu. Janga kama uvamizi wa nzige lilikuwa onyo la hukumu ya Mungu kwa watu wote na mataifa, ndani ya historia na hatimaye katika Siku kuu ya Bwana katika utimilifu wa historia, wakati wote watakusanywa mbele yake. Ujumbe wa Yoeli,

pamoja na changamoto yake ya kutubu inayotokana na matukio ya wakati wake, unaweza kulinganishwa na maneno ya Yesu alipoulizwa kuhusu wale walioteseka katika matukio ya janga la wakati wake. Alipoulizwa kama walikuwa wenye dhambi zaidi kuliko wengine, alijibu kwa kukanusha, lakini kwa onyo, “Isipokuwa mtubu, ninyi nyote mtapata mwisho huo huo” ([Lk 13:5, neb](#)). Neno la Mungu kupitia Yoeli liliita watu kumrudia ili kupata rehema yake; kisha kwa uhakikisho wa rehema iliongezwa tumaini la mambo makubwa zaidi ambayo Mungu katika wema wake angefanya. Angeimimina Roho wake kwa uhuru kwa wote. Maneno haya ya ahadi ([Jl 2:28](#)) yalifanywa kuwa na umuhimu zaidi kuliko mengine yoyote katika kitabu cha Yoeli kwa kunukuliwa kwao katika Agano Jipya (AJ) katika mahubiri ya Petro siku ya Pentekoste ([Matendo 2:16-21](#)). Yamesimama kweli kwa kanisa la Kikristo tangu mwanzo wa utimilifu wao, na pamoja nayo inasimama uhakikisho mkubwa wa Yoeli kwamba Mungu anaweka makao yake katikati ya watu wake na kwamba wale wanaomrudia hawataona aibu kamwe.

Tazama pia Mwisraeli, Historia ya; Unabii; Nabii, Nabii wa kike.

Kiti cha enzi

Kiti cha juu, cha sherehe, kinawakilisha umuhimu na mamlaka ya anayekikalia. Neno “kiti cha enzi” liliposambaa, likawa ishara ya ufalme na hatimaye likaja kumaanisha ufalme wenyewe. Farao alipomfanya Yosefu kuwa naibu, alisema, “Kuhusu kiti cha enzi tu nitakuwa mkuu kuliko wewe” ([Mwanzo 41:40](#)). Kuanzishwa kwa Daudi kama mfalme wa Israeli kulilingana na kuanzishwa kwa kiti cha enzi cha Daudi ([2 Samweli 3:10](#)). Kukalia kiti cha enzi kulionyesha urithi wa ufalme ([1 Wafalme 1:46](#)).

Kiti cha enzi kimoja tu kinaelezwa kwa undani katika Agano la Kale, nacho ni kiti cha enzi cha Solomoni ([1 Wafalme 10:18-20](#); [2 Mambo ya Nyakati 9:17-19](#)). Maelezo na makaburi ya kale yanaonyesha viti vya enzi, vikidokeza mwonekano wa kiti cha enzi cha Israeli. Kiti hicho kilikuwa na sehemu ya juu na ngazi sita zinazoelekea juu yake, kilitengenezwa kwa sehemu ya pembe za ndovu na kufunikwa kwa dhahabu. Kiti cha enzi kilikuwa na sehemu ya mgongo na mikono. Kulikuwa na sanamu za simba kando yake na sanamu sita zinazofanana kila upande wa ngazi. Ingawa haikutajwa katika maelezo ya Agano la Kale, kigoda

cha miguu kilikuwa sehemu muhimu ya kiti cha enzi ([Isaya 66:1](#)).

Neno la Kiebrania *kisseh* linatumika kumaanisha kiti cha heshima kwa mtu yeyote mashuhuri:

- Kuhani ([1 Samweli 4:13, 18](#))
- Mfalme ([Zaburi 94:20](#))
- Afisa wa kijeshi ([Yeremia 1:15](#))
- Mgeni anayependwa ([2 Wafalme 4:10](#))

Inahusu hasa kiti cha mfalme ambacho alitawala kutoka kwayo. Agano la Kale linataja viti vya enzi vya wafalme wa kigeni ([Kutoka 11:5](#); [Yeremia 43:10](#); [Yona 3:6](#)). Inasisitiza hasa kiti cha enzi cha Israeli na kiti cha enzi cha Daudi.

Mungu wa Israeli anaelezewa kwa njia ya mfano kama anayeketi juu ya kiti cha enzi ([Isaya 66:1](#)). Manabii wengi wanaelezea maono ya Mungu akiwa kwenye kiti cha enzi:

- Mikaya ([1 Wafalme 22:19](#))
- Isaya ([Isaya 6:1-3](#))
- Ezeieli ([Ezeieli 1:4-28](#); [10:1](#))
- Danieli ([Danieli 7:9-10](#))

Baadaye, maono ya Ezeieli kuhusu kiti cha enzi cha Mungu yalikuwa na umuhimu mkubwa katika "fumbo la kiti cha enzi" la Kiyahudi. Katika [Ufunuo 4](#), kiti cha enzi cha Mungu kimezungukwa na viti vya enzi vya wazee 24. Upinde wa mvua wa zumaridi na mienge saba vinakizunguka. Bahari ya kioo iko mbele, na viumbe wanne wenye uhai kila upande.

Kiti cha enzi cha Mungu kwa kawaida kiko mbinguni ([Zaburi 11:4](#); [Mathayo 5:34](#)). Hata hivyo, kiti cha enzi cha Mungu pia kinaelezewa kuwa kiko katika:

- Yerusalemu ([Yeremia 3:17](#))
- Hekalu ([Ezeieli 43:6-7](#))
- Israeli ([Yeremia 14:21](#))

Dhana ya kiti cha enzi cha Kristo ni nadra katika Agano la Kale ([Isaya 9:7](#); [Yeremia 17:25](#)), lakini ni ya kawaida katika Agano Jipya ([Luka 1:32](#); [Matendo 2:30](#)). Kiti hiki cha enzi kinawakilisha ufalme na mamlaka ya Kristo.

Kiti cha kuweka miguu

Kiti cha chini kinachotumika kusaidia miguu ya mtu.

Sehemu kubwa ya dhahabu ya Mfalme Solomoni ilitumika kutengeneza kigoda cha dhahabu kwa ajili ya kiti chake cha pembe ([2 Mambo ya Nyakati 9:18](#)). Neno hili mara nyingi hutumiwa kama ishara. Sanduku la Agano na hekalu zote zinatajwa kama "kigoda cha Mungu" ([1 Mambo ya Nyakati 28:2](#); [Zaburi 99:5](#); [132:7](#); [Maombolezo 2:1](#); linganisha [Isaya 60:13](#)). Hizi zilikuwa sehemu maalum ambapo uwepo wa Mungu uliishi na ambapo alionyesha nguvu zake kama mfalme. Kama vile mfalme anaweza kupumzisha miguu yake kwenye kigoda wakati ameketi kwenye kiti chake cha enzi, sehemu hizi takatifu zilionekana kama maeneo ambapo utukufu wa Mungu ulikuwepo.

Biblia inasema kwamba Mungu angefanya maadui wa Masihi (mteule wa Mungu) kuwa kama kiti cha miguu chini ya miguu yake ([Zaburi 110:1](#)). Hii inamaanisha Mungu angempa Masihi mamlaka kamili juu ya maadui zake, kama vile mtu anavyodhibiti kile kilicho chini ya miguu yake. Sehemu nyingi katika Agano Jipya zinarudia wazo hili kwamba Masihi angeshinda maadui zake ([Mathayo 22:44](#); [Marko 12:36](#); [Luka 20:43](#); [Matendo 2:35](#); [Waebrania 1:13](#); [10:13](#)). Katika mistari hii, neno "kiti cha kuweka miguu" linamaanisha "kitu chini ya miguu".

Kitimu

Jina la zamani la Kiebrania kwa kisiwa cha Kipro katika Bahari ya Mediterania. Jina hili linatokana na wazao wa Yavani (wa Kittites) waliotajwa katika Jedwali la Mataifa ([Mwanzo 10:4](#)). Nabii Danieli anataja "meli kutoka kwa" katika maono ([Danieli 11:30](#))

Tazama Kipro.

Klopa

Mume wa Maria, mmoja wa wanawake waliokuwepo wakati wa kusulubiwa kwa Yesu ([Yoh 19:25](#)). Kutoka kwa Kigiriki haiwezi kubainika ikiwa Maria mke wa Klopa pia alikuwa dada wa mama yake Yesu au mtu tofauti. Mila moja inamtambulisha Klopa kama kaka wa Yosefu. Nyingine inamuhusisha na Kleopa wa [Luka 24:18](#).

ingawa "Klopa" ni asili ya Kiebrania na "Kleopa" ni Kigiriki. Uwezekano wa tatu ni kumlinganisha na Alfeo. Hii inawezekana tu ikiwa Yakobo, mwana wa Alfayo ([Math 10:3](#); [Lk 6:15](#); [Matendo 1:13](#)) ni sawa na Yakobo, mwana wa Maria ([Math 27:56](#); [Mark 15:40](#)), na Maria ni mtu yule yule aliyetajwa katika [Yohana 19:25](#). Mapendekezo haya ni ya kinadharia; inawezekana kwamba Klopa, Kleopa, na Alfayo wote ni watu tofauti.

Krenio

Gavana wa Kirumi wa Siria wakati wa kuzaliwa kwa Yesu ([Luka 2:2](#)). Kulingana na mwanahistoria wa Kirumi Tacitus (*Annals* 3.48), Publius Sulpicius Quirinius alichaguliwa kuwa konsuli wa Siria mnamo mwaka wa 12 Kabla ya Kristo (KK). Aliteuliwa karibu mwaka wa 7 KK, pamoja na Varus, legatus (au gavana) wa Siria. Majukumu yake yalikusisha masuala ya kijeshi na ya kigeni, huku Varus akishughulikia masuala ya kiraia. Kipindi cha kwanza cha Krenio kama gavana kilidumu kwa miaka kadhaa. Aliongoza msafara uliofanikiwa dhidi ya Homonadenses, kikundi cha waasi cha wapandaji milima katika jimbo la Cilicia la Asia Ndogo. Pia alisimamia sensa ya himaya nzima iliyoagizwa na Kaisari Augusto. Luka anarekodi kwamba kuzaliwa kwa Yesu kulifanyika wakati wa usajili huu wa kwanza "wakati Krenio alikuwa gavana wa Siria" ([Luka 2:2](#)). Mathayo anasema ilikuwa wakati wa utawala wa Mfalme Herode Mkuu ([Mathayo 2:1](#)), pengine mnamo mwaka wa 4 KK.

Krenio alikuwa mkuu wa Gayo Kaisari katika mwaka wa 1 KK. Alimuoa Aemilia Ledipa katika mwaka wa 2 Baada ya Krsito (BK), lakini baadaye walitalikiana. Katika mwaka wa 6 BK, aliteuliwa tena kuwa legatus wa Siria, na huenda alihudumu katika nafasi hii kwa miaka michache. Katika utawala huu wa pili, Krenio alisimamia tena sensa ya Yudea. Sensa ya pili haikufanywa kulingana na desturi za Kiyahudi, kama ilivyokuwa ya kwanza. Sensa ya pili iliwatoza Wayahudi kodi kama watu walio chini ya Rumi. Hii ilisababisha upinzani na uasi wa Wayahudi dhidi ya Rumi. Hii labda ndiyo sensa inayorejelewa na mwanahistoria Myahudi Josephus (*Antiquities* 17.13.5) na Gamalieli ([Matendo 5:37](#)).

Kipindi kilichosalia cha kazi ya Krenio huenda kilitumika Rumi, ambako alikufa akiwa na umri mkubwa mnamo mwaka wa 21BK.

Tazama pia Sensa; Kronolojia ya Biblia (Agano Jipya).

Krete

Ni kisiwa cha nne kwa ukubwa katika Bahari ya Mediterania, kilicho umbali wa takriban maili 60 (sawa na kilomita 97) kusini mashariki mwa Ugiriki na maili 110 (kilomita 177) kusini magharibi mwa Uturuki. Kina urefu wa maili 160 (kilomita 257.4) kutoka mashariki hadi magharibi, na upana wa takriban maili 36 (kilomita 58). Eneo lake ni maili za mraba 3,200 (kilomita mraba 5,149). Katikati ya kisiwa hiki kuna safu ya milima, inayoongozwa na Mlima Ida mtakatifu (kimo cha futi 9,000 au mita 2,742). Milima hii inashuka kwa kasi kuelekea pwani ya kusini, hivyo, wakazi wengi huishi kwenye miteremko ya kaskazini yenye mwinuko wa polepole.

Krete ni muhimu katika historia ya kanisa la Kikristo. Wakati Paulo alipoenda Roma kama mfungwa, meli ilitafuta hifadhi kutoka kwa dhoruba huko Fair Havens ([Matendo 27:8](#)). Meli ilijaribu kufikia bandari kubwa huko Phoenix (mstari wa [12](#)) lakini ilipotezwa njia na kutafuta hifadhi kwenye kisiwa kilicho nje ya pwani ya kusini magharibi ya Krete, kinachoitwa Kauda (mstari wa [16](#)). Huenda Paulo alitembelea Krete baada ya kifungo Roma, kwa kuwa katika Barua yake kwa Tito, alisema, "Nilikuacha Krete" ([Tito 1:5](#)). Kulingana na hili na ushahidi mwingine, wasomi wengi wanakubaliana kwamba Paulo aliachiliwa na alikuwa na huduma ndefu kabla ya kifungo chake cha pili na kuuawa ([2 Timotheo 4:6](#)). Paulo hakuwa na mazuri mengi ya kusema kuhusu watu wa Krete, akinukuu mmoja wa washairi wao akisema walikuwa "waongo, wanyama wakatili, na walafi wavivu" ([Timotheo 1:12](#)). Lakini injili lazima ilifanya tofauti kubwa huko, kwani leo jina la Tito linaheshimiwa katika vijiji vingi, makanisa, na monasteri.

Kutokana na eneo lake na rutuba ya kiasi, Krete imekuwa na thamani katika vita na biashara. Kisiwa hicho kilitekwana na Warumi mwaka 67 Kabla ya Kristo na kikawa mkoa tofauti. Wakazi walistawi chini ya Warumi na baadaye chini ya Wakristo wa Kigiriki (Wabyzantini). Waislamu walikalia kisiwa hicho kwa zaidi ya karne moja (Baada ya Kristo 823–960). Baada ya karne za uongozi wa Kikristo, kilitekwana na Dola ya Uturuki, na ustaarabu wake ulianza kudorora (1669–1898). Katika karne ya 20, Krete ikawa sehemu ya Ugiriki, isipokuwa kipindi

kifupi cha uvamizi wa Wajerumani wakati wa Vita vya Pili vya Dunia.

Kristo

Kichwa rasmi ambacho watu walitumia kwa Yesu katika Agano Jipya kinaonyesha jukumu lake kama Mwokozi aliyetiwa mafuta na kinarejelea sifa zake za kiroho za kuwaokoa watu wake.

"Kristo" Linamaanisha Nini?

Neno linatokana na neno la Kigiriki *Christos*. *Christos* ni tafsiri ya Kigiriki ya neno la Kiebrania Masihi ([Yohana 1:41](#)). Maneno yote mawili yanatokana na vitenzi vinavyoamaanisha "kupaka mafuta matakatifu" na kama vyeo yanamaanisha "Aliyetiwa Mafuta." Watu wanapomwita Yesu "Kristo," wanaonyesha imani kwamba Mungu alimchagua kwa ajili ya jukumu na kazi yake.

Yesu na Wengine Walitumiaje Jina "Kristo"?

Kwenye Agano Jipya, neno "kichwa" linatumika kwa njia tofauti:

- ikiwa pamoja na jina la Yesu, kama "Yesu Kristo" ([Mathayo 1:1](#); [Marko 1:1](#); [Warumi 1:4](#)) au "Kristo Yesu" ([Warumi 1:1](#); [1 Wakorintho 1:1](#))
- na kifungu "the" ([Warumi 7:4](#))
- na jina lingine kama "Bwana" ([Warumi 16:18](#))
- pekee kama jina lingine linalopendekezwa au cheo kwa Yesu ([Yohana 20:31](#); [Warumi 15:3](#); [Waebrania 3:6](#); [5:5](#); [1 Petro 1:11, 19](#))

Injili zinaonyesha Yesu akipokea kwa unyenyekevu cheo na jukumu la Masihi. Ubatizo wake unaonyesha kwamba Mungu alimchagua kwa kazi tatu muhimu:

- kutoa ujumbe wa Mungu (nabii)
- Kuwasaidia watu kumkaribia Mungu (kuhani)
- kuwaongoza watu wa Mungu (mfalme)

Wakati wa ubatizo wake na Yohana (Eliya mpya, [Mathayo 11:14](#)), Roho Mtakatifu alishuka juu ya Yesu na Mungu alimwambia aanze huduma yake

([Mathayo 3:16-4:17](#)). Yohana mwenyewe alikana kuwa yeye ndiye mteule lakini alipendekeza kwamba Yesu ndiye Kristo ([Yohana 1:20](#); [Luka 3:14-17](#)).

Wanafunzi wa kwanza wa Yesu walimfuata kwa sababu walijua alikuwa Masihi ([Yohana 1:41](#)). Pepo walimtambua kama "Mtakatifu [aliyekwa mafuta] wa Mungu" ([Marko 1:24](#); linganisha [Mathayo 8:29](#)). Umati ulimfuata kama nabii, Mose mpya ([Yohana 6:14, 32](#)). Hata hivyo, walimwacha walipoelewa kwamba ufalme wake ulikuwa wa kiroho, si wa kisiasa (sura ya [66](#)). Wale Kumi na Wawili walibaki waaminifu, wakisema, "Tunaamini . . . Wewe ni Mtakatifu wa Mungu" ([Yohana 6:69](#)). Ukiri wa wanafunzi uliosema na Petro na kuidhinishwa na Yesu kama Ufunuo wa kimungu (ujumbe kutoka kwa Mungu) ni "Wewe ni Kristo, Mwana wa Mungu aliye hai" ([Mathayo 16:16](#)). Katika majaribio yake, dai la Yesu kuwa Kristo lilikuwa sababu kuu ya kuhukumiwa kwake ([Mathayo 26:63-64, 68](#); [27:11, 17, 22, 37](#)).

Sehemu muhimu ya mahubiri ya kwanza ya Kikristo ilikuwa kutangaza kwamba Yesu ni Kristo ([Matendo 2:36](#); [3:18-20](#); [9:22](#); [28:23, 31](#)). Hii inabaki kuwa makala ya kwanza na ya msingi zaidi ya ungamo la Kikristo ([Mathayo 16:16](#)) ([1 Wakorintho 1:23](#); [1 Yohana 5:1](#)). Inathibitisha kwamba Yesu alitimiza kikamilifu jukumu la nabii, kuhani, na mfalme aliyechaguliwa kama mtumishi wa Mungu kwa watu wake ([Luka 7:16](#); [1 Wakorintho 15:25](#); [Waebrania 7:22-28](#); [Ufunuo 19:16](#)).

tazama pia Yesu Kristo, Maisha na Mafundisho yake; Masihi.

Kronolojia ya Biblia (Agano la Kale)

Tawi la masomo ya kibiblia linalojaribu kutoa tarehe na mpangilio kwa matukio ya Agano la Kale (AK). Kronolojia ni sayansi inayoshughulika na ushahidi, nadharia, dhana, na uwezekano. Mara nyingi, inakuwa suala la kuchagua kati ya nadharia ambazo haziwezi kutatua matatizo yote yanayotokana na mitazamo mingine. Kronolojia ya AK ni tawi muhimu la masomo ya kibiblia hasa kwa sababu ni muhimu kwa kuelewa usuli sahihi wa kihistoria wa maandiko ya kibiblia. Kwa ujumla, Kronolojia ya AK inaeleweka vya kutosha kuthibitisha usahihi wa msingi na mpangilio wa maandiko.

Wanafunzi wa Kronolojia ya AK hutumia vifaa vya kibiblia na visivyo vya kibiblia. Data za kibiblia zinajumuisha (1) ukoo unaoonyesha uhusiano wa kibinafsi na kikabila kati ya watu mbalimbali; (2) hesabu maalum zilizotolewa na waandishi wa kibiblia kuonyesha urefu wa maisha ya mtu, utawala wa mfalme, au muda wa tukio maalum; (3) kauli za kusawazisha zinazoweka tarehe ya tukio katika mwaka maalum wa utawala wa mfalme au kulihusisha na tukio la asili linalodhaniwa kuwa maarifa ya kawaida wakati wa kuandika (mfano, [Am 1:1](#); [Zec 14:5](#)).

Kutokana na wingi wa vifungu vya mpangilio wa wakati katika Agano la Kale, mtu anaweza kudhani kuwa kuanzisha tarehe na mfuatano wa Agano la Kale ni jambo rahisi. Hata hivyo, kila moja ya aina tatu za nyenzo za kibiblia inaonyesha changamoto maalum ambazo lazima zishughulikiwe kwanza.

Vifaa visivyo vya kibiblia vinavyoangazia kronolojia ya nyakati za Agano la Kale ni vingi sana, na zaidi hugunduliwa mwaka baada ya mwaka. Vinajumuisha (1) kumbukumbu rasmi za masuala muhimu kama vile kampeni za kijeshi kutoka nchi kama Misri au Babeli; (2) maandishi rasmi yanayowekwa wakfu au kuadhimisha ushindi mkubwa; (3) maandishi ya kumbukumbu yanayoorodhesha mafanikio makubwa ya mtawala mwaka baada ya mwaka; (4) ostraca (vipande vya udongo vilivyoandikwa) vyenye barua, miamala ya kodi na rekodi za kiuchumi, taarifa za kijeshi kati ya viongozi wa uwanja na makao makuu ya amri, au taarifa nyingine. Ostraca inaweza kuwekwa tarehe kihistoria na mara nyingi hutumiwa kuongeza rekodi ya kibiblia.

Mwanahistoria wa nyakati anajaribu kuchunguza taarifa muhimu za kibiblia na zisizo za kibiblia, akibainisha maeneo ya uhusiano kati ya data zote, na hatimaye anaweza mfumo wa kazi ambao uhalisia mwingi unaweza kutoshea. Ushahidi mpya unaopatikana wakati wowote unaweza kuhitaji mabadiliko katika mfumo wa kazi wa sasa. Ingawa muundo wa msingi wa mpangilio wa nyakati wa kibiblia unaonekana kuwa imara, maelezo mengi bila shaka yatakuwa chini ya mabadiliko kadri ushahidi mpya unavyogunduliwa.

Kama kanuni ya jumla, kadiri kipindi kinavyokuwa cha zamani zaidi, ndivyo mtu anavyoweza kuwa na uhakika mdogo wa tarehe zake. Katika milenia ya Pili KK, kwa mfano, tarehe nyingi zinaweza kupewa ndani ya safu ya takriban miaka 100. Kufikia wakati wa Daudi na Solomoni (takriban 1000 Kabla ya Kristo, KK), tofauti ya makosa ambayo wasomi wanajadili ni muongo mmoja au chini ya hapo. Safu

hiyo inabana kadiri mtu anavyokaribia sasa, ili kwamba, isipokuwa kwa enzi moja au mbili zenye matatizo, tarehe sahihi ndani ya mwaka mmoja au miwili zinawezekana kufikia takriban katikati ya karne ya tisa KK. Vikwazo kama hivyo lazima vikumbukwe katika uchunguzi wowote wa vipindi vikuu vya historia ya AK.

Hakikisho

- Kipindi cha Kabla ya Mababu wa Israeli
- Kuanzia Abrahamu hadi Mose
- Ushindi na Uimarishaji
- Ufalme
- Yuda Baada ya Kuanguka kwa Israeli
- Zaidi ya mwaka 587 KK

Kipindi Kabla ya Mababu wa Israeli

Ushahidi wa Kimaandiko

Kwenye sura ya 11 za kwanza za Mwanzo, tunapata simulizi za Uumbaji (sura ya [1-2](#)), anguko (sura [3](#)), Kaini na Habili (sura [4](#)), Gharika (sura ya [6-9](#)), na Mnara wa Babeli (sura ya [11](#)). Matukio haya yamepangwa kwa mpangilio maalum wa wakati.

Kulingana na [Mwanzo 5](#), vizazi 10 vilipita kati ya Uumbaji na Gharika. Ingawa watu waliotajwa waliishi kwa wastani wa miaka 847, muda uliopita kati ya Adamu na Gharika ulikuwa miaka 1,656 tu.

Kulingana na [Mwanzo 11](#), vizazi kumi vilipita kutoka wakati wa Gharika hadi wakati wa Abrahamu (angalau katika Septuaginta, tafsiri ya Kiyunani ya karne ya tatu KK ya Agano la Kale; maandiko ya Kiebrania ya Masoretiki yana tisa). Katika kipindi hicho, umri wa wastani uliopatikana na watu katika orodha ni miaka 346 (kutumia takwimu ya 460 kwa mwana wa Arphaxad, Kenani, ambaye amejumuishwa katika [sura ya 13](#) ya LXX; tazama [Lk 3:36](#)); jumla ya muda uliopita kutoka Gharika hadi Abrahamu ni miaka 520 tu. Ikitafsiriwa kihalisi, hiyo ingemaanisha kwamba mababu wote wa Abrahamu hadi mwana wa Noa, Shemu, walikuwa bado hai wakati wa kuzaliwa kwa Abrahamu, na kwamba jumla ya miaka 2,176 tu ilipita kutoka wakati wa Uumbaji hadi Abrahamu.

Ufafanuzi wa Data za Biblia

Ufasiri wa kihalisi au wa kihesabu wa takwimu, kama unavyoonekana katika pembezoni mwa Biblia nyingi za KJV, unahitaji dhana kadhaa:

kwamba hakuna majina yaliyokosekana katika nasaba, kwamba hesabu zote zilizotolewa ni mfululizo, na hasa kwamba hesabu zilizotumika katika chanzo cha kale cha kibiblia zina maana sawa na ile inayohusishwa nazo katika akili ya kisasa ya Magharibi. Kila dhana inahitaji uchunguzi makini kwa kuzingatia uhalisia mwingine uliothibitishwa.

Usomaji wa haraka wa nasaba nyingine za kibiblia, kwa mfano, unaonyesha kwamba si majina yote ya familia fulani yalijumuishwa kila wakati. Hata Mathayo alirekodi jumla ya vizazi 28 (seti mbili za 14 kila moja) kati ya Daudi na Yesu, na ukilinganisha na nasaba za Agano la Kale inaonyesha kwamba Mathayo aliacha majina kadhaa. Luka aliorodhesha jumla ya vizazi 42 kwa kipindi hicho hicho. Upungufu pia ni dhahiri mtu anapolinganishwa orodha za nasaba zilizotolewa katika [1 Mambo ya Nyakati 1-8](#) na zile zilizorekodiwa awali katika Mwanzo, Kutoka, Hesabu, Yoshua, 1 na 2 Samweli, na 1 na 2 Wafalme.

Zaidi ya hayo, watu wa kale walifikiria Hesabu kwa njia ya kielelezo au iliyopangwa. Matumizi ya Hesabu miongoni mwa mataifa ya kale ya Mashariki ya Karibu yalitofautiana sana na mazoea ya sasa ya Magharibi. Mifano ya mazoea hayo inajulikana kutoka kwa vyanzo vya kibiblia na visivyo vya kibiblia. Kwa mfano, orodha ya wafalme wanane wa Kisumeri waliotawala katika mji wa Shuruppak kabla ya "Gharika Kuu" ya enzi ya Jemdet Nar (karibu 3000 KK) inampa kila mfalme utawala wa wastani wa zaidi ya miaka 30,000. Berossus, kuhani wa Kibabiloni wa Marduk aliyeishi katika karne ya tatu KK, aliongeza majina mawili kwenye orodha ya awali ya wafalme na kumpa kila mfalme wastani wa miaka 43,200. Hesabu hizo za juu sana zinatoa mtazamo wa kuzingatia Hesabu ya Mwanzo.

Kwa hivyo, ingawa mtu anaweza kudhani kwamba hesabu zilizotolewa kwa umri wa mababu waliomtangulia Abrahamu katika Mwanzo zilikuwa na maana halisi kwa wale waliohusika na uhifadhi wao, hazipaswi kutumiwa kwa maana halisi kabisa kuhesabu urefu wa vizazi mbalimbali vilivyotajwa katika maandiko. Zaidi ya hayo, hesabu zilizotolewa katika Septuagint na katika Msamaria Pentateuch, toleo jingine la awali la Pentateuch, zinatofautiana kwa maelezo mengi kutoka kwa yale ya maandiko ya Kiebrania ya Masoretic. Hii inamaanisha, miongoni mwa mambo mengine, kwamba hesabu za Mwanzo zilisababisha matatizo hata kwa wasomi wa awali wa maandiko.

Ushahidi Usio wa Kibiblia

Arkeolojia haitoi ushahidi wowote unaoweza kutumika kuweka tarehe ya Uumbaji au akaunti nyingine yoyote iliyohifadhiwa katika [Mwanzo 1-11](#). Gharika ni mfano unaonyesha baadhi ya changamoto. Madai mengi yametolewa na watu kutoka asili mbalimbali (wanasayansi, wachunguzi, wanatheolojia, na wengine) kwamba arkeolojia imethibitisha hadithi ya Gharika ya Mwanzo kuwa kweli. Hata hivyo, hakuna mji uliyochimbuliwa hadi sasa huko Palestina na Syria (ikiwa ni pamoja na baadhi ya miji ya zamani zaidi duniani) unaonyesha ushahidi wa kiakiolojia wa Gharika.

Ingawa miji kadhaa katika Mesopotamia inaonyesha ushahidi wa mafuriko, kuna mambo matatu yanayofanya iwe vigumu kuhusisha ushahidi huo na [Mwanzo 6-9](#). Kila moja ya viwango vya mafuriko vilivyogunduliwa hadi sasa vinatoka katika vipindi tofauti. Zaidi ya hayo, kwa kuwa maeneo ya karibu hayaonyeshi ushahidi wa mafuriko, ushahidi wote wa mafuriko ya Mesopotamia unaashiria mafuriko madogo ya ndani. Hatimaye, ushahidi unaonyesha kwamba hakuna mabadiliko makubwa ya kitamaduni ambayo yangetokana na uharibifu wa idadi yote ya watu. Hivyo, inaonekana kwamba mafuriko ya kale ya Mesopotamia yaliyogunduliwa kupitia utafiti wa arkeolojia ni ya aina sawa na mafuriko ambayo bado hutokea katika bonde la Mto Euphrati.

Ni wazi, maswali fulani ambayo mtu anaweza kuuliza kuhusu simulizi za Mwanzo hayawezi kujibiwa. Wengi wanaoona Biblia kama Neno la Mungu wamehitimisha kuwa kuweka tarehe za matukio yanayopatikana katika [Mwanzo 1-11](#) si muhimu zaidi kuliko ukweli wa kiteolojia wa wokovu, imani, na utii ambao simulizi hizi zinawasilisha.

Kuanzia Abrahamu hadi Mose

Kipindi cha Mababu wa Israeli

Tarehe ya Abrahamu bado ni mada yenye uhai miongoni mwa wasomi wa Biblia ambao wanakubaliana kwamba Abrahamu, Isaka, na Yakobo walikuwa watu wa kihistoria. Maoni yanatofautiana kutoka kwa mtazamo wa tarehe ya awali unaokadiria kwamba enzi ya mababu ilianzia mwaka wa 2086 hadi 1871 KK, hadi mtazamo wa tarehe ya baadaye unaomweka Abrahamu karibu na 1400 KK. Kwa kuwa kila msimamo unadai kufaa data ya kibiblia, ni muhimu kuangalia kwa karibu mitazamo hii miwili.

Sehemu nyingi za Agano la Kale zinaonekana kuunga mkono mtazamo unaoweka Abrahamu katika tarehe ya mapema. [Wafalme wa Kwanza 6:1](#) inataja miaka 480 nyuma kutoka kwa kuanzishwa kwa hekalu katika mwaka wa nne wa utawala wa Solomoni (961 KK, kulingana na mtazamo wa tarehe ya mapema) hadi Kutoka Misri, ambayo ingekuwa mwaka 1441 KK. Kuhesabu miaka 430 kama kipindi cha ukaaji wa Waisraeli Misri (tazama [Mwa 15:13](#); [Kut 12:40](#)) inarudisha tarehe hadi 1871 KK. Kwa tarehe hiyo, zinaongezwa miaka 215 inayohitajika na jumla ya (1) umri wa Abrahamu alipoingia Kanaani (miaka 75 kulingana na [Mwa 12:4](#)); (2) miaka 25 ya ziada kabla ya kuzaliwa kwa Isaka ([Mwa 21:5](#)); (3) miaka 60 zaidi hadi kuzaliwa kwa Yakobo ([Mwa 25:26](#)); na (4) kuonekana kwa Yakobo mbele ya Farao akiwa na umri wa miaka 130 ([Mwa 47:9](#)). Miaka hiyo 215 iliyoongezwa kwenye jumla ya awali inatoa tarehe ya 2086 KK kwa kuingia kwa Abrahamu katika Kanaani na tarehe ya 2161 KK kwa kuzaliwa kwake.

Hesabu kama hiyo haitumii ushahidi wote wa kronolojia wa wakati uliowasilishwa katika AK; kwa hivyo, tarehe ya Abrahamu iko wazi kwa changamoto. Kwa mfano, miaka 480 kati ya Kutoka na mwaka wa nne wa utawala wa Solomoni inawakilisha kipindi ambacho ni lazima kuingiza kutangatanga nyikani, kazi ya Yoshua na warithi wake wa karibu, kipindi cha Waamuzi, Samweli, Sauli, na Daudi. Ingawa AK haisemi hasa muda wa kazi za Yoshua, Samweli, au Sauli, hata hesabu ya wastani inasukuma jumla ya miaka inayohitajika na data zote za kibiblia pamoja hadi takriban 600.

Kwa kuongeza, muda uliotolewa kwa safari ya Misri ni tatizo. Samaritan Pentateuch na Septuagint zote zinaona namba 430 (katika [Kut 12:40](#)) ikitumika si tu kwa miaka ya Misri bali pia kwa miaka ya Abrahamu, Isaka, na Yakobo katika Kanaani. Inaonekana Paulo alifuata mapokeo ya Septuagint alipoweka tarehe ya utoaji wa sheria miaka 430 baada ya ahadi ya Mungu kwa Abrahamu (tazama [Gal 3:15-18](#)). Hii inamaanisha kuwa takwimu ya Septuagint haiwezi kupuuzwa kirahisi.

Uchambuzi wa tarehe ya kifo cha Abrahamu (karibu mwaka wa 1400 KK) unategemea mapendekezo mawili: (1) Picha ya jamii ya wazee iliyoonyeshwa katika Mwanzo inafanana zaidi na ile iliyoonyeshwa katika vibao vya maandiko ya msumeno vilivyopatikana kutoka Nuzi, mji ulioko kaskazini-mashariki mwa Mesopotamia takriban maili 175 (kilomita 282) kaskazini mwa Baghdad. (2) Kwa sababu vibao hivyo lazima viwekwe tarehe

katika karne ya 15 na 14 KK, umri wa wazee unaofanana lazima uwe ndani ya kipindi hicho hicho cha wakati.

Wale wanaoshikilia mtazamo wa tarehe ya marehemu wanajua kwamba tarehe yao kwa ajili ya Abrahamu haiwezi kulinganishwa na seti ya Hesabu ambayo mtazamo wa tarehe ya mapema unategemea. Wanarejelea data nyingine, pia kutoka kwenye AK. Yosefu, ambaye tayari alikuwa afisa wa ngazi ya juu wa Misri wakati Yakobo alihamia Misri, aliishi hadi miaka 110 ([Mwa 50:26](#)). Mose alikuwa mjukuu wa Lawi, kaka mkubwa wa Yosefu. Kwa kuwa Yosefu aliishi kuona vitukuu vyake vikiwa vimezaliwa (ambao huenda walikuwa wadogo kuliko Mose kwa kuwa babu yao alikuwa mdogo kuliko yeye), mtazamo wa tarehe ya marehemu unahitimisha kwamba Yosefu angeweza kuwa hai wakati Mose alizaliwa. Ukoo wa vizazi vinne wa Mose (Lawi-Kohathi-Amramu-Mose, katika [Kut 6:16-20](#); [Hes 3:17-19](#); [26:58-59](#); [1 Nya 6:1-3](#)) ulionekana kuwa kamili kulingana na [Mwanzo 15:16](#), ambayo ilitabiri kwamba kizazi cha Abrahamu kingewekwa huru kutoka utumwa wa Misri "katika kizazi cha nne."

Hata hivyo, tarehe ya karibu 1400 KK kwa Abrahamu haiwezi kuendana na data nyingine za kibiblia, ikiwa ni pamoja na kukaa kwa muda mrefu Misri kunakohitajika na [Mwanzo 15:13](#) na [Kutoka 12:40](#) na miaka 40 (au "kizazi kimoja") ya kuwepo nyikani. Baadhi ya wasomi ambao kwa kawaida huwa wa wastani wanalazimika kupunguza muda wa kutanga-tanga jangwani hadi miaka miwili ili kuendeleza tarehe yao ya baadaye kuhusu Abrahamu..

Kwa ufupi, nadharia ya tarehe ya baadaye inalingana na sehemu ya ushahidi wa kibiblia (vizazi vya Mose), lakini nadharia ya tarehe ya mapema inalingana na sehemu nyingine (idadi halisi ya miaka iliyoorodheshwa katika mistari iliyotawanyika kutoka Mwanzo na Kutoka). Nadharia ya tarehe ya baadaye inadai kwamba vizazi vinawakilisha habari za kuaminika zaidi katika jamii za Kisemiti kwa ujumla, ilhali nadharia ya tarehe ya mapema inachukulia miaka iliyotolewa katika akaunti ya kibiblia kama halisi katika mpango wake wote.

Kutokana na matatizo yanayohusiana na nafasi zote mbili, kundi kubwa la wasomi huchukua msimamo wa kati katika kuweka tarehe ya enzi ya mababu. Kiarkeolojia, wanasema, Abrahamu na maisha yake yanafaa vizuri ndani ya milenia ya pili ya mapema, lakini si kikamilifu ndani ya kipindi chochote cha baadaye. Kwa kumweka Abrahamu

takriban kati ya mwaka wa 1800 na 1600 KK, wanapata uhuru wa kutosha kuunganisha ushahidi wote uliopo, wa kibiblia na usio wa kibiblia, katika mpango wa muda unaofanya kazi. Arkeolojia inatoa vipande vinne vikuu vya ushahidi kwa enzi ya mababu ya milenia ya pili ya mapema.

1. Ingawa vibao vya Nuzi vinaonyesha maisha ya kijamii ya kifamilia kwa uwazi, vidonge vingine kutoka miji mingine na enzi za awali vinaonyesha desturi nyingi zinazofanana na zile za Nuzi na Mwanzo. Kwa kuwa watu wa Nuzi walikuwa Wahuri waliofika kaskazini mashariki mwa Mesopotamia kutoka sehemu nyingine (labda Armenia), desturi zao za kijamii zilianzia bila shaka mapema zaidi kuliko wakati wa vibao vyao vilivyo mikononi mwetu sasa. Hivyo, tarehe ya karne ya 15 KK ya vibao vya Nuzi haizuii uwezekano wa tarehe ya awali kwa Abrahamu.

2. Majina ya baadhi ya mababu wa Abrahamu waliotajwa katika [Mwanzo 11](#) sasa yanaweza kuhusishwa na miji katika eneo la kaskazini la Mesopotamia karibu na Harani, mji ambao Abrahamu aliamia Kanaani ([Gn 11:31–12:3](#)). Kwa umuhimu, Harani ilistawi katika karne ya 19 na 18 KK.

3. Muda mfupi baada ya mwaka 2000 KK, wahamaji wa Kisemitiki kutoka jangwani walivamia jamii zilizoendelea za Bonde la mto lenye rutuba. Wavamizi hao, waliitwa Waamori katika AK, walijianzisha katika miji kadhaa kaskazini mwa Siria na Mesopotamia. Mojawapo ya miji ya Waamori ilikuwa Babuloni, iliyotawaliwa na Hammurabi mwanzoni mwa karne ya 18 KK. Ingawa Mfalme Amrafeli wa [Mwanzo 14:1](#) hawezi kutambulika kilinguistikali na mfalme wa Babeli Hammurabi, kama wanazuoni wa awali walivyoamini, picha ya nyakati zilizofuata uvamizi wa Waamori bado inalingana vizuri na simulizi za Mwanzo kwa ujumla.

4. Mari, mji mwingine wa Waamori, sasa unajulikana sana kwa sababu ya vibao zaidi ya 20,000 vilivyopatikana kutoka kwenye jumba lake la kifalme na kumbukumbu. Kijiografia, Mari iko katika eneo la Harani. Kihistoria, vibao vilivyopatikana vinatoka karne ya 18 KK. Mfalme mmoja wa karne ya 18 wa Mari, Zimri Lim, alikuwa na mawasiliano makubwa na Hammurabi wa Babuloni. Vibao kutoka Mari pia vinatoa taarifa muhimu kuhusu makundi ya kikabila na harakati zao katika eneo hilo kwa ujumla. Muhimu kwa kuweka tarehe za vifaa vya Mwanzo ni hati fulani kutoka Mari ambazo zinajumuisha majina ya kibinafsi yanayofanana sana na Abrahamu (Abi-

ramu), Yakobo, Labani, na majina mengine kadhaa ya Kisemiti ya Magharibi.

Ushahidi wa arkeolojia hauonyeshi wala kupinga uwepo halisi wa Abrahamu, Isaka, au Yakobo. Hilo linakubaliwa na pande zote. Kile ambacho arkeolojia imefanya ni kutoa mfumo wa uwezekano ambao ndani yake simulizi za mababu wa kibiblia zinaonekana kuwa na mazingira yanayofaa zaidi.

Tarehe ya Kutoka

Tatizo la kuainisha tarehe ya enzi ya wazee lina uhusiano wa karibu na tatizo la kuainisha tarehe ya Kutoka kwa Waisraeli kutoka Misri. Kwa kuwa ushahidi hauwezeshi kuweka tarehe kamili kwa Abrahamu, tarehe kamili ya kuingia kwa Yosefu au Yakobo katika Misri pia haijulikani. Aidha, ushahidi wa kibiblia haukupi takwimu kamili kuhusu muda wa kukaa kwa Waisraeli katika Misri.

Kwa miaka mingi, wasomi wa Biblia waliona [1 Wafalme 6:1](#) kama msingi wa kuanzisha tarehe isiyotetereka kwa ajili ya Kutoka. Kwa kuwa mwaka wa nne wa Solomoni ungeweza kuwekwa kwa uhakika ndani ya kipindi cha miaka 10 (967–958 KK), tarehe ya Kutoka pia ingeweza kupangwa kwa usahihi huo kwa kuongeza miaka 480. Hata hivyo, data nyingine za kibiblia zinaibua maswali makubwa kuhusu utaratibu huo rahisi. Wakati Biblia inashughulikia matukio yote kati ya wakati wa Kutoka na kuanzishwa kwa hekalu la Solomoni, yaani, kutoka Hesabu hadi [1 Wafalme 5:18](#), hesabu sahihi zinazotolewa ni jumla ya karibu miaka 600, si 480.

Kutokana na ushahidi usiotosha kuruhusu tarehe sahihi ya Kutoka, maoni ya wasomi yanabaki kugawanyika kati ya uwezekano mbili. Kutoka wa karne ya 15 unaungwa mkono na vipande kadhaa vya ushahidi. Muda katika [1 Wafalme 6:1](#) unaonekana kuthibitishwa kwa uhuru na kifungu katika [Waamuzi 11:26](#). Inadai kwamba Waisraeli walikuwa wamekalia eneo karibu na Heshboni kwa miaka 300 kabla ya siku za Yeftha mwenyewe. Ikiwa Yeftha anawekwa takriban mwaka wa 1100 KK, mtu anaelekezwa wazi kwa Kutoka katikati ya karne ya 15. Pia, vizazi vitatu mfululizo vya mafarao waliotawala katika karne ya 16 na 15 hawakuzalisha watoto wa kiume, na kufanya iwezekane zaidi kwamba Mose angekuwa mwana wa kufikia wa binti mfalme wakati huo; wafalme wote wa nasaba ya 19 (1306–1200 KK) walikuwa na warithi wa kiume halali.

Zaidi ya hayo, tarehe ya karne ya 15 inaruhusu kuunganisha uvamizi wa Habiru wa Kanaani (1400–1350 KK)—kama ulivyoielezwa katika barua za Amarna zilizopatikana Tell el-Amarna, Misri—na uvamizi wa Kanaani na Waebrania kama ulivyoielezwa katika kitabu cha Agano la Kale cha Yohana. Kuhusiana na hilo, kuna rejeleo la "Israeli" katika Jiwe la Merneptah, nguzo ya mawe iliyoandikwa matendo ya mfalme wa Misri, Merneptah, ya takriban 1220 KK. Hii inaashiria kwamba watu waliotajwa, waliokutana na Merneptah katika kampeni ya kijeshi ya Kanaani, walikuwa wamekuwepo kwa muda. Hatimaye, mchimbaji wa Yeriko, Yohana Garstang, aliweka uharibifu wa mji huo karibu na 1400 KK.

Ushahidi mwingine, hata hivyo, unaonyesha kwa nguvu si tarehe ya karne ya 15 bali ya karne ya 13 kwa Kutoka. Wasomi wengi wanakadiriya tarehe kati ya 1290 na 1275 KK kwa msingi wa ushahidi huo. Kwanza, miaka 480 ya [1 Wafalme 6:1](#) iliyojadiliwa hapo juu inaweza kufasiriwa kama inawakilisha vizazi 12, kama inavyoonyeshwa na [1 Mambo ya Nyakati 6:3–8](#). Hivyo, kama vizazi 12 vilikuwa na wastani wa miaka 25 badala ya miaka 40, kupunguzwa kwa miaka 480 iliyopangwa hadi miaka 300 halisi kungeonyesha tarehe ya Kutoka ya karibu 1266 KK. Pili, ushahidi wa arkeolojia upo unaonyesha uharibifu katika maeneo yanayodhaniwa ya miji kadhaa iliyoshindwa na Yohana (Lakishi, Debiri, Betheli, na Hazori) hadi mwishoni mwa karne ya 13. Tatu, hakuna kutajwa kwa kampeni za kijeshi za Wamisri (kama vile uvamizi wa Merneptah wa 1220 KK); Waisraeli wanaoishi Kanaani kabla ya wakati wa mafarao wenye shughuli za kijeshi Seti I (1319–1301 KK) na Ramses II (1301–1234 KK) bila shaka wangeathiriwa na shughuli kama hizo. Nne, [Kutoka 1:11](#) inataja mji wa Rameses, mji mkuu uliojengwa na Ramses II, kulingana na maandiko yake mwenyewe. Hoja ya tano inatokana na hitimisho la akiolojia kwamba Transjordan na Jangwa la Negebu hazikuwa na watu wanaoishi kati ya 1900 na 1300 KK, ilhali Biblia inasema wazi kwamba Waisraeli walikutana na upinzani mkali kutoka kwa makundi katika eneo hilo hilo. Hivyo, inasemekana, Waisraeli lazima waliingia katika eneo hilo baada ya 1300 KK. Sita, kuunganisha Habiru na Waisraeli wa Ushindi haina uzito kwa sababu maandiko mengi zaidi ya vidonge vya Amarna yanathibitisha kuwepo kwa makundi ya Habiru karibu kote katika Mashariki ya Karibu ya kale. "Habiru" inaonekana kuwa neno pana zaidi, linaloweza kumaanisha "mvamizi," na pengine halihusiani kietimolojia au kimaana na

"Mwebrania." Saba, na mwisho, kazi ya Garstang huko Yeriko sasa imefanyiwa marekebisha na mtaalamu wa akiolojia Kathleen Kenyon, ambaye alionyesha kwamba kuta zilizoporomoka ambazo Garstang alikuwa amezipanga tarehe karibu 1400 KK kwa kweli ziliharibiwa mnamo 1800 KK au mapema.

Hadi sasa, imekuwa vigumu kuamua kwa usahihi kati ya karne mbili zilizopendekezwa kwa Kutoka. Maoni ya wengi wa wasomi wa Agano la Kale kwa ujumla, ikiwa ni pamoja na idadi inayoongezeka ya wasomi wa wastani au wa kihafidhina, yanaunga mkono chaguo la karne ya 13. Kwa upande mwingine, wasomi wengine wengi wa kihafidhina wanaendelea kuunga mkono tarehe ya karne ya 15. Hakuna uhakika kwani matatizo bado hayajatatuliwa na chaguo lolote.

Kulingana na maoni ya wengi, hata hivyo, tarehe ya takriban 1290 KK kwa Kutoka itatumika katika kushughulikia changamoto zinazofuata.

Ushindi na Uimarishaji

Kazi ya kupanga wakati kwa kipindi cha ushindi na uimarishaji ni kuweka matukio yote yaliyosimuliwa na AK, hasa katika Yohana na Waamuzi, kati ya Kutoka (karibu 1290 KK) na nyakati za Daudi (karibu 1000 KK) na Solomoni (alifariki 930 KK). Kwa maneno mengine, mtu lazima aweke takriban miaka 550 ya matukio ya kibiblia kati ya Mose na Daudi katika kipindi cha miaka 290.

Ingawa kuweka tarehe ya mapema kwa Kutoka (karibu 1447 KK) kungeweza kufanya kazi hiyo iwe rahisi kidogo, kuongeza miaka kama 157 pekee hakutatua matatizo yote. Hakuna tarehe inayotoa muda wa kutosha kwa matukio yote ya AK kutoka Yohana hadi Daudi kutokea moja baada ya jingine na kwa mfululizo. Kwa hivyo, watetezi wa tarehe zote mbili wanadhani kwamba baadhi ya Waamuzi walitawala kwa wakati mmoja badala ya kwa mfululizo. Tofauti ni ya kiwango tu.

Kitabu cha Yohana kinatoa ushahidi mwingi wa Agano la Kale kuhusu ushindi wa Kanaani na Waisraeli. Hata hivyo, kitabu cha Yohana hakina maelezo ya mpangilio wa wakati yanayoonyesha muda uliopita wakati wa kazi ya Yohana. Pia, hakuna marejeo ya kibiblia kwa matukio makubwa ya wakati huo katika sehemu nyingine za dunia ya kale, tarehe ambazo zingeweza kusaidia kurekebisha mpangilio wa wakati. Badala yake, katika kile kinachoonekana kuwa ni akaunti iliyofupishwa, kitabu cha Yohana kinarekodi

anguko la Yeriko na Ai, likifuatiwa kwa karibu na kampeni ya kusini na kisha ya kaskazini. Baada ya ushindi huo, ambao ulifunika sehemu kubwa ya eneo la Kanaani, sehemu mbalimbali za ardhi ziligawanywa kwa makundi ya kikabila ya Israeli; makabila yalitarajiwa kukamilisha kazi ya kuangamiza wakaazi wowote wa Kanaani waliobaki katika eneo lao maalum. Hata hivyo, mtu anatafuta bure kwa taarifa zozote zinazoonyesha muda gani matukio hayo yalichukua.

Katika kitabu cha Waamuzi, hali tofauti kidogo inajitokeza. Hapo, Agano la Kale linatoa orodha kamili ya takwimu kuonyesha muda wa vipindi vya ukandamizaji wa kigeni, uamuzi, na amani inayofuata. Jumla ya miaka iliyoelezwa kwa kipindi hicho ni 410, lakini jumla hiyo haijumuishi muda wowote kwa Waamuzi wengi "wadogo". Inaonekana wazi, kwa hiyo, kwamba wengi ikiwa si wote wa Waamuzi walikuwa tu wakuu wa maeneo ambao shughuli zao zilikuwa sambamba na za Waamuzi wengine, angalau kwa sehemu ya utawala wao. Kwa bahati mbaya, kitabu cha Waamuzi hakitoi mfumo wa marejeleo ya msalaba kuonyesha ni Waamuzi gani walikuwa wa wakati mmoja na wengine. Labda kitu bora zaidi mtu anaweza kufanya ni kudhani miongozo ya jumla kwa mpangilio wa matukio ya kipindi hicho kati ya Mose na Daudi.

Kuna mambo mawili muhimu ya kuzingatia. Kwanza, ushahidi wa arkeolojia unaonyesha kwamba tarehe ya Ushindi ilianza takriban mwaka 1250 KK, badala ya miaka 200 mapema. Kudhani kwamba matukio ya Waamuzi yalifanyika kwa wakati mmoja inaruhusu mtu kuonisha takwimu halisi za AK na mpango mkuu unaoungwa mkono na ushahidi mwingine.

Pili, waandishi wa kale walionekana kuhusisha kronolojia ya kipindi hicho na mpango wa miaka 40 au kizazi, desturi ambayo ilidumu hadi wakati wa ufalme uliogawanyika, ambapo kronolojia ya kawaida ya kifalme ilianzishwa. Katika hali nyingi ambapo kazi zilipangiwa miaka 40 kamili, ukweli unabaki kwamba jumla halisi za hesabu kama hizo haziwezi kuunganishwa na ushahidi wa kibiblia au wa arkeolojia kwa kipindi hicho. Kwa hivyo, wasomi wengi wanashuku kwamba nambari 40 ilikusudiwa kuwa hesabu halisi ya kihisabati. Mtazamo huo unaruhusu nafasi ya kutosha kwa upatanisho wa tahadhari wa ushahidi wa kibiblia na mwingine katika ratiba ya jumla.

Ufalme

Aina za Ushahidi

Katika kipindi cha utawala wa kifalme wa Waisraeli, kuna ushahidi mwingi wa kihistoria.

AK inajitahidi kutoa taarifa zote muhimu kwa mpangilio wa kipindi hicho, ikijumuisha (1) orodha kamili ya wafalme wote wa Israeli na Yuda kabla na baada ya kugawanyika kwa ufalme; (2) umri wa kila mfalme (isipokuwa Sauli) alipoanza kutawala; (3) usawazishaji wa ufalme wa kaskazini wa Israeli na ufalme wa kusini wa Yuda, unaoonyesha ni mwaka gani wa mtawala mwenzake katika ufalme mwingine kila mfalme alikuja kwenye kiti cha enzi; na (4) mahesabu sahihi ya muda wa utawala wa kila mfalme. Aidha, baadhi ya matukio muhimu yanapewa tarehe kwa kurejelea tukio jingine; mengine yanaratibiwa na matukio yanayoendelea katika historia ya dunia.

Nje ya AK, kuna nyenzo nyingi zinazotoa ushahidi wa mpangilio wa kipindi hicho. Chanzo muhimu zaidi ni mkusanyiko wa orodha za Waashuru za *limmu*. Katika Ashuru, rekodi ya utawala wa kila mfalme ilihifadhiwa katika aina fulani ya kumbukumbu. Kila mwaka wa utawala ulipewa jina la mtu mwenye cheo cha juu katika mahakama; mwaka wa kwanza ulipewa jina la mfalme mwenyewe, wa pili baada ya afisa mwenye cheo cha juu zaidi (ingawa jina hilo linaonekana kuwa lilichaguliwa kula awali), na kadhalika, hadi kifo cha mfalme. Neno *limmu* lilitumika kutambulisha jina la afisa ambaye mwaka wa sasa ungepewa jina lake, hivyo jina "orodha za *limmu*."

Orodha za *limmu* za Waashuru zimeunganishwa kwa usahihi na mwaka wa jua, na kufanya hati hizo kuwa za kuaminika sana. Aidha, pamoja na matukio mengi katika historia ya Waashuru, matukio makubwa ya kiasili yaliwekewa tarehe kwa msingi wa *limmu* yaliyotokea. Kwa mfano, kupatwa kwa jua kulikorekodiwa na waandishi wa Waashuru katika mwaka wa *limmu* wa Bur-Sagale kumehesabiwa kihisabati kuwa Juni 15, 763 KK. Kuanzia mwaka wa 763, kwa kufanya kazi kurudi nyuma na mbele, orodha kamili ya maafisa wa *limmu* wa Waashuru imepatikana kwa kipindi kati ya 891 na 648 KK.

Kwa kuwa orodha za Waashuri za *limmu* zimethibitishwa na vyanzo kadhaa, zinaweza kutumika kwa ujasiri katika kujenga upya mpangilio wa matukio ya kipindi kinacholingana cha historia ya kibiblia. Hii ni kweli hasa pale ambapo mwandishi wa kibiblia alihusisha tukio la

Mwisraeli au Myahudi na mwaka fulani katika utawala wa mfalme wa Ashuru ambaye orodha yake ya *limmu* inaonyesha miaka halisi ya utawala wake.

Kuna pia rekodi kutoka kwa orodha za wafalme wa Wakaldaya (Babeli) na kutoka kwa wanahistoria wa Kigiriki wa baadaye. Ptolemy, katika karne ya pili BK, kwa mfano, alitoa tarehe za wafalme wa Babeli kuanzia 747 KK na kuendelea na tarehe za watawala wa Kiajemi, Kigiriki, na Kirumi hadi mwaka wa 161 Baada ya Kristo. Hatimaye, taarifa muhimu hupatikana katika maandiko kutoka kwenye makaburi, stelae, na vitu vingine kutoka Ashuru na maeneo mengine.

Kronolojia ya Kifalme

Orodha ya *limmu* ya mfalme wa Ashuru Shalmanesa III inatoa msingi wa kulinganisha tarehe za awali kati ya Ashuru, Israeli, na Yuda. Katika *limmu* ya Daian-Assur, mwaka wa sita wa utawala wa Shalmanesa, Ahabu wa Israeli aliorodheshwa kama mmoja wa wafalme waliopigana dhidi ya Waashuru katika vita vya Qarqar. Hivyo, tarehe ya vita hivyo inaweza kuwekwa kwa uhakika mwaka 853 KK.

Rekodi za Waashuru pia zinaonyesha kwamba Shalmanesa III alikutana na mfalme wa Israeli miaka 12 baadaye, mnamo 841 KK. Mfalme huyo alikuwa Yehu. Hivyo, pointi mbili za kudumu zinapatikana kwa kulinganisha habari za kibiblia. Kufuatia kifo cha Ahabu, ambacho hakijapewa tarehe kamili kwa marejeleo ya rekodi za Waashuru, wanawe wawili walipata madaraka. Wa kwanza, Ahazia, alitawala miaka miwili ([1 Fal 22:51](#)); wa pili, Yoram (pia anaitwa Yehoram), alitawala jumla ya miaka 12 ([2 Fal 3:1](#)). Kutambua hesabu ya mwaka isiyo ya kuingia madarakani na Waisraeli katika enzi hiyo, jumla inayoonekana ya miaka 14 inaweza kupunguzwa hadi jumla halisi ya 12. Hivyo inaonekana wazi kwamba Ahabu hakupigana tu na Shalmanesa III mnamo 853 KK bali pia alikufa mwaka huo. Ahabu kisha alifuatiwa na wanawe wawili kwa jumla ya miaka 12 kabla ya kuingia madarakani kwa Yehu kwa wakati ili kuhesabu mawasiliano yake na Shalmanesa II mnamo 841 KK. Zaidi ya hayo, kwa sababu Yehu alimuua mfalme wa Israeli (Yehoram) na mfalme wa Yuda (Ahazia) kwa wakati mmoja ([2 Fal 9:24-27](#)), usawazishaji wa kudumu unapatikana kati ya falme hizo mbili kwa mwaka 841 KK.

Wafalme wa kwanza tisa wa Israeli walitawala kwa jumla ya miaka 98, au miaka 90 kwa kuzingatia sera ya Israeli ya kutohesabu mwaka wa kuingia

madarakani. Zimri, ambaye alitawala kwa siku saba tu ([1 Fal 16:15-18](#)), anahesabiwa kama mmoja wa hao tisa lakini haongezi mwaka wa ziada katika jumla halisi au inayoonekana. Yeroboamu I alichukua madaraka mwaka 930 KK (ukiongeza miaka 90 hadi 841 KK), na Rehoboamu wa Yuda alianza kutawala katika mwaka huo huo pia. Solomoni alitawala kwa miaka 40 kama ilivyoonyeshwa katika [1 Falme 11:42](#), ikidokeza mwaka 970 KK kwa kuingia kwake madarakani. Kifo cha Daudi pia kingeweza kuainishwa katika kipindi hicho, ingawa inapaswa kuzingatiwa uwezekano wa utawala wa pamoja mfupi wa Daudi na Solomoni kabla ya kifo cha Daudi. Utawala wa Sauli basi unakadiriwa kuwa mwishoni mwa karne ya 11 KK.

Katika Yuda, kipindi kati ya kifo cha Solomoni mwaka wa 930 KK na mauaji ya Ahazia na Yehu mwaka wa 841 KK kilijaa wafalme sita ambao muda wao kwenye kiti cha enzi unajumlisha miaka 95 ya kibiblia. Uhesabuji wa enzi hiyo katika Yuda si rahisi kama kwa wafalme wa Israeli kwa sababu kadhaa. Changamoto zinajumuisha mabadiliko kutoka kwa uhesabuji wa mwaka wa kuingia hadi usio wa kuingia mahali fulani karibu na mwaka wa 850 KK, pamoja na utawala wa pamoja wa wawili (Yehoshafati na Asa kisha Yehoram na Yehoshafati), na tofauti za kalenda kati ya falme hizo mbili. Ni wazi kwamba miaka 95 inayoonekana lazima ipunguzwe, kwa msingi wa tofauti za uhesabuji na kalenda, hadi miaka 90 halisi ili kuleta takwimu za Yuda sambamba na usawazishaji uliowekwa wa Ashuru na Israeli.

Baada ya mwaka 841, tukio la kibiblia linalofuata kuthibitishwa na vyanzo visivyo vya kibiblia ni kuanguka kwa Samaria mnamo 722 KK. Tarehe hii imetolewa na kumbukumbu za Sargoni II wa Ashuru (722-705 KK), mrithi wa Shalmanesa V (727-722 KK). Ingawa tarehe hii inakuja miaka 120 tu baada ya hatua muhimu ya 841 KK katika historia ya Waisraeli, vyanzo vya kihistoria kwa kipindi hicho ni vigumu sana kufasiri kwa usahihi. Hapo awali, wasomi walitegemea dhana za utawala wa pamoja wa muda mrefu, kuchanganyikiwa kwa waandishi fulani juu ya mbinu za kufuatwa katika mahesabu, au nadharia nyingine katika kujaribu kuelewa kipindi hicho. Licha ya ugumu mwingi, hata hivyo, tarehe zote za kibiblia na za Waashuru kwa kipindi cha ufalme uliogawanyika zimeunganishwa—isipokuwa takwimu nne zinazohusiana na miaka ya mwisho ya ufalme wa Israeli, zote zikiwa zimeunganishwa kwa namna fulani na utawala wenye matatizo wa Hoshea.

Yuda Baada ya Kuanguka kwa Israeli

Baada ya kuanguka kwa Samaria mnamo mwaka wa 722 KK, kronolojia Agano la Kale inahusu tu ufalme wa kusini wa Yuda hadi uharibifu wake miaka 135 baadaye. Matukio mawili muhimu katika rekodi ya kibiblia kwa ajili ya kuanzisha mpangilio wa matukio kwa kipindi hicho ni kuzingirwa kwa Yerusalemu na Senakeribu wa Ashuru mwishoni mwa karne ya nane na hatimaye kuanguka kwa Yerusalemu kwa Wababiloni mwanzoni mwa karne ya sita.

Uvamiaji wa Senakeribu katika Yuda

Uvamizi wa Waashuru (704–681 KK) umeandikwa katika [2 Wafalme 18:13-16](#), ambapo aya ya [13](#) inaweka tukio hilo katika mwaka wa 14 wa Mfalme Hezekia. Maandishi ya Senakeribu mwenyewe yanajumuisha toleo refu zaidi la tukio hilo. Kutoka kwao tarehe ya 701 KK imethibitishwa, ikiweka kupanda kwa Hezekia mnamo mwaka wa 715 KK. Hilo ni rahisi, lakini matatizo bado yanatokea. Kwa mfano, [2 Wafalme 19:9](#) inaripoti kwamba Senakeribu alikuwa na mawasiliano na mfalme wa Ethiopia, Tirhaka (takriban 690–664 KK), wakati wa kampeni yake, ambayo ilijumuisha kuzingirwa kwa Yerusalemu. Ni wazi, mawasiliano na mtawala ambaye alikuja madarakani mnamo 690 KK hayawezi kurejelea matukio ya 701 KK. Inawezekana, hata hivyo, kwamba Senakeribu alifanya uvamizi mara mbili wa Yuda, wa kwanza mnamo mwaka wa 701 na wa pili wakati fulani baadaye. Tarehe ya uvamizi huo unaodhaniwa wa pili haijathibitishwa, ingawa [2 Wafalme 19:35-37](#) inaweza kumaanisha kwamba Senakeribu aliuawa muda mfupi tu baada ya kuondoka kwake Yerusalemu. Kwa kuwa Senakeribu alifuatwa na mwanawe Esar-hadoni katika mwaka wa 681, uvamizi wa pili unaodhaniwa wa Yuda ungetokea mahali fulani katika nusu ya mwisho ya muongo huo huo.

Baadhi ya wasomi wanapinga dhana ya uvamizi wa pili wa Yerusalemu na Senakeribu. Wanapendekeza uwezekano kwamba Tirhaka, ingawa alikuwa mfalme tu kuanzia 690 KK, huenda aliongoza majeshi dhidi ya Senakeribu mapema kama mwaka wa 701 KK, kabla ya kupanda kwenye kiti cha enzi. Rejeleo kwa Mfalme Tirhaka katika [2 Wafalme 19:9](#) linaweza kueleweka kama matumizi ya cheo chake cha baadaye katika jitihada za kumtambua kwa kizazi cha baadaye cha wasomaji.

Hata hivyo, swali la idadi ya uvamizi likiamuliwa, ni hakika kwamba Senakeribu alivamia Yuda mnamo 701 KK, mwaka wa 14 wa utawala wa Hezekia.

Usawazishaji huo unaweka mwaka wa kupanda kwa Hezekia kuwa 715 KK, lakini tarehe hiyo inaleta tatizo jingine. Kuanguka kwa Samaria, sasa kumethibitishwa kuwa 722, kunapatikana katika [2 Wafalme 18:10](#) katika mwaka wa sita wa utawala wa Hezekia. Suluhisho linalowezekana zaidi ni kwamba Hezekia alianza kutawala pamoja na baba yake, Ahazi, miaka sita kabla ya Samaria kuanguka. Uwezekano wa kuchanganyikiwa unatokana na ukweli kwamba aya moja ([2 Wafalme 18:13](#); imerudiwa katika [Isaya 36:1](#)) inalinganisha uvamizi wa Senakeribu wa 701 KK na mwaka wa 14 wa utawala huru wa Hezekia; aya nyingine ([2 Wafalme 18:10](#)) inahusisha kuanguka kwa Samaria na mwanzo wa utawala wa pamoja wa Hezekia. Hivyo, kutoka takriban 728 hadi 715 KK, Hezekia alikuwa mtawala mwenza na Ahazi. Kuanzia 715 hadi 697 alitawala peke yake. Kuanzia 696 hadi 686 mwanawe Manase alikuwa mtawala mwenza naye.

Kulingana na taarifa za mpangilio wa matukio zilizotolewa na idadi ya mistari katika 2 Wafalme, jumla ya miaka 128 na miezi sita ilipita kati ya kuingia kwa Hezekia madarakani mwaka wa 715 na kukamatwa kwa Mfalme Yekonia mwaka 597, tarehe ambayo itajadiliwa hapa chini. Hivyo basi, tatizo jingine ni kuelezea zaidi ya miaka 10 ya ziada ambayo inaonekana kudaiwa na jumla za kibiblia. Suluhisho bora linaonekana kuwa katika dhana kwamba Manase kwanza alikuja madarakani mwaka wa 697 kama mfalme mwenza na baba yake, Hezekia. Manase alikufa mwaka wa 642, kufuatia kile ambacho [2 Wafalme 21:1](#) inasema ulikuwa ni utawala wa miaka 55. Hezekia, ambaye alikuja kwenye kiti cha enzi mwaka wa 715, inasemekana alitawala miaka 29 ([2 Wafalme 18:2](#)), ambayo ingemaanisha kwamba alikuwa mfalme hadi mwaka 686, takriban miaka 11 baada ya wakati ambapo Manase lazima alikuja kwenye kiti cha enzi ili kumaliza utawala wa miaka 55 kufikia mwaka 642.

Anguko la Yerusalemu

Rekodi za kisasa za Babeli zinapatikana ili kutoa mwanga muhimu juu ya miaka ya mwisho ya uwepo wa Yuda. Kwa miaka ya 626–623, 618–595, na 556 KK, Mambo ya Kale ya Babeli, rekodi rasmi ya masuala ya serikali ya Babeli, imepatikana. Kutoka kwa taarifa zilizomo katika mambo hayo ya kale na hati nyingine za maandishi ya msumeno za kipindi hicho, tarehe tatu katika historia ya Yuda zinaweza kuwekwa kwa uhakika. Ya kwanza ni kifo cha Yosia mwaka wa 609; ya pili ni vita vya Karkemishi mwaka wa 605; na ya tatu ni mwisho

wa utawala wa Yekonia, ambayo imewekwa na Mambo ya Kale ya Babeli kwa mwezi wa Pili wa Adar katika mwaka wa tisa wa Nebukadneza, au Machi 16, 597.

Baada ya kukamatwa kwa Yekonia, Sedekia alitawazwa kuwa mfalme kibaraka wa Yuda kwa miaka 11 ([2 Fal 24:18](#)). Katika siku ya kumi ya mwezi wa kumi katika mwaka wa tisa wa utawala wa Sedekia ([2 Fal 25:1](#)), jeshi la Babeli lilianza kuzingira Yerusalemu kwa mara ya mwisho. Siku hiyo ilikuwa Januari 15, 588. Katika siku ya tisa ya mwezi wa nne katika mwaka wa 11 wa utawala wa Sedekia, baada ya kuzingirwa kwa karibu miezi 18, ukuta wa Yerusalemu ulivunjwa ([2 Fal 25:3-4](#)). Hekalu lilichomwa moto siku ya saba ya mwezi uliofuata (wa tano).

Zaidi ya mwaka 586 KK

Baada ya janga la mwaka wa 586 KK, maendeleo kadhaa zaidi yanaripotiwa kwa mpangilio katika AK. [Yeremia 52:30](#) inarekodi uhamisho wa tatu wa Wayahudi kwenda Babeli katika mwaka wa 23 wa Mfalme Nebukadneza (582 au 581 KK). Wote [2 Wafalme 25:27](#) na [Yeremia 52:31](#) wanatoa ushahidi wa kuachiliwa kwa Mfalme Yekonia kutoka gerezeni; Rekodi ya Babeli inaweka tarehe ya tukio hilo kuwa 27 Adar, au Machi 21, 561 KK.

Mnamo mwaka wa 539 KK, Wababeli walijifunza maana ya kushindwa. Katika mwaka huo, mtawala wa Kiajemi, Koreshi Mkuu, alianzisha kampeni iliyofanikiwa dhidi ya Babuloni na mfalme wake, Nabonidus. Akiwarithi Wayahudi waliohamishwa pamoja na makundi mengine mengi ya watu waliotekwa awali na Babeli, Koreshi alianzisha sera ya uvumilivu kwa raia wake wapya. Katika mwaka wa kwanza wa utawala wake, Koreshi alitoa amri iliyowaruhusu Wayahudi kurudi katika nchi yao ya awali ([Ezr 1:1](#)). Katika siku ya kwanza ya mwaka uliofuata, 1 Tishri ([Ezr 3:6](#)), madhabahu iliwekwa Yerusalemu. Katika mwezi wa Iyyar wa mwaka uliofuata (Aprili/Mei 536), kazi ilianza kwenye hekalu lenyewe ([Ezr 3:8](#)).

Baada ya kipindi cha kusimamishwa kazi kwa njia ya kukatisha tamaa kwa muda tofauti, mahubiri ya Hagai na Zekaria yaliwachochea Wayahudi kukamilisha hekalu. Kazi ilianza tena mwaka wa 520 ([Ezra 4:24](#); [Hagai 1:1, 15](#)) na hatimaye ilikamilika tarehe 3 Adar, au Machi 12, 515 ([Ezra 6:15](#)). Hatua za mwisho za mpangilio wa Agano la Kale zinahusu kazi za Ezra na Nehemia. Mtazamo wa jadi wa enzi yao unamweka Ezra katika mwaka wa saba wa Artashasta I (458 KK) na Nehemia katika mwaka wa 20 (445 KK).

Tazama pia “Tarehe” chini ya kila kitabu cha AK; Ushindi na Mgawanyo wa Ardhi; Diaspora ya Wayahudi; Kutoka; Historia ya Israeli; Kipindi cha Patriarki; Kipindi cha Baada ya Uhamisho; Kutangatanga nyikani.

Kuanguka kwa Mtu

Kupita kutoka hali ya kutokuwa na hatia ya kimaadili na kibali cha Mungu hadi hali ya kuhukumiwa kifo kulifanyika katika historia ya wanadamu wakati mtu alipokula tunda lililokatazwa.

Ushahidi wa Kibibilia

Simulizi la Uumbaji katika [Mwanzo 1](#) na [2](#) linaonyesha upekee wa asili na kazi ya mtu. Mtu (inayotumika katika makala hii kama neno la jumla kwa binadamu wa kiume na wa kike) aliumbwa kwa mfano wa Mungu kwa ajili ya ushirika na mawasiliano na Mungu. Kama mwakilishi wa Mungu, alipewa utawala duniani ili kulima na kutumia rasilimali zake kwa utukufu wa Mungu.

Pamoja na agizo la kitamaduni, mtu pia alipokea amri maalum. Aliruhusiwa kutumia mimea ya Bustani ya Edeni kwa chakula, lakini alikatazwa waziwazi kula kutoka kwa Mti wa Ujuzi wa mema na mabaya. Kusudi la amri hii lilikuwa kuingiza katika ufahamu wa binadamu tofauti kubwa kati ya mema na mabaya na kumthibitisha mtu katika huduma ya Muumba. Kama mwaminifu na mtumishi mwaminifu, mtu alipaswa kufurahia baraka zote alizopewa na Baba yake mbinguni na hatimaye kuongozwa katika utimilifu wa uzima wa milele na Mungu.

Mtu aliumbwa kama kiumbe hai, sawa na wanyama, lakini kiini cha maisha yake kilikuwa kuwa na umoja na ushirika na Mungu. Ushirika na Mungu ulikuwa umiliki wa fahamu wa mtu, tofauti na wanyama ambao hawajui uwezekano wa dhambi wala ushirika wa fahamu na Mungu. Kwa ufahamu kamili wa uovu wa mbadala, mtu alipaswa kumtumikia Mungu kwa hiari na kwa upendo. Maisha yake mbele ya Mungu yalikuwa ya kidini badala ya kiasili.

Kusudi la Mungu katika kutoa amri ya kutokula tunda la ujuzi wa mema na mabaya lilikuwa kuwaimarisha wanadamu katika njia za uadilifu na imani. Hata hivyo, Shetani alitumia amri hiyo kama fursa ya kumjaribu Adamu kuasi dhidi ya Mungu. Ingawa hakukuwa na ubaya kwa mtu kujaribiwa,

ilikuwa ni ubaya kwa Shetani kumshawishi mtu kufanya dhambi. Hii inaonyesha kwamba kulikuwa na ubaya katika ulimwengu kabla ya kuanguka kwa mtu. Kusudi la Shetani lilikuwa dhahiri kumtawala mtu na kupitia yeye kupanua ufalme wake wa giza duniani. Kuanguka kwa mtu na mpango wa ukombozi unaofuata lazima ueleweke katika muktadha wa mgogoro wa ulimwengu kati ya Mungu na Shetani, ambapo ushindi wa mwisho wa Mungu umehakikishwa. Shetani alimkaribia Adamu kupitia Hawa, akitumia nyoka kama chombo chake kuwashawishi kula kutoka kwa mti wa ujuzi wa mema na mabaya.

Tofauti kati ya mema na mabaya haikufichwa kutoka kwa mtu kabla ya anguko, ingawa maarifa ya mtu yalikuwa tu ya mema. Mtu alipaswa kupokea maelekezo kuhusu asili ya tofauti hii na matokeo ya kula au kutokula kutoka kwa Mungu pekee. Kama alivyopokea uhai mwanzoni kutoka kwa Muumba wake, sasa alipaswa kuishi kwa utii kwa kila neno lililotoka kinywani mwa Mungu. Kusudi la jaribu lilikuwa ni kuhimiza uhuru kutoka kwa Mungu. Shetani alihoji ukweli wa Mungu na kupinga mamlaka yake. Alimfanya mtu afikirie kwamba angeweza kuamua mwenyewe tofauti kati ya mema na mabaya na kwamba angeweza kudhibiti matokeo kwa manufaa yake mwenyewe. Lilikuwa jaribu kwa mtu kuwa kama mungu kwa nafsi yake.

Adamu alianguka alipojisalimisha kwa majaribu ya Shetani na, pamoja na mke wake, wakala tunda lililokatazwa. Kitendo hiki cha uasi kilikuwa ni kutotii, kutokuwa mwaminifu, kukosa imani, na kutoamini. Kama vile amri ya kutokula ilivyofupisha na kuleta mkazo kwa yote yaliyohusiana na uadilifu mbele ya Mungu, ndivyo uvunjaji huo ulivyowakilisha uasi mkali dhidi ya Mungu. Utii kamili kwa Mungu uligeuka kuwa uasi wa roho nzima na mapinduzi kamili: mamlaka ya Mungu yalikataliwa; wema wa Mungu ulitiwa shaka; hekima ya Mungu ilibishaniwa; na ukweli wa Mungu ulipingwa. Hisia na mihemko mipya kabisa ilitawala moyo na akili ya mtu.

Madhara ya Kuanguka

Athari za haraka za anguko zinaonekana katika kupoteza ujasiri na furaha mbele ya Mungu, na kuibuka kwa hofu na aibu. Pia zinaonekana katika kutengwa kwa Adamu na Hawa kutoka kwa Mungu. Hii inaonyeshwa katika laana inayomhusu mtu, lakini zaidi katika kufukuzwa kwa Adamu na Hawa kutoka Bustani. Bustani ilikuwa makao ya uadilifu, eneo la muungano na ushirika kati ya mtu

na Mungu. Kufukuzwa kulikuwa hakuepukiki mara tu ushirika ulipovunjika na udhalimu. Kama Mungu alivyoonya, matokeo ya dhambi yalikuwa kifo. Kwa kuwa kifo kinaathiri kila sehemu yenye uhai, kinajidhihirisha pia katika mtengano wa mwili kaburini.

Madhara ya anguko hayahusiani tu na Adamu na Hawa bali yanaenea kwa wote waliotokana na jozi ya kwanza kwa kizazi cha asili, kwa sababu kuna uhusiano wa kipekee wa mshikamano kati ya mtu na jamii nzima. Baadhi ya wanatheolojia wanasisitiza uhusiano wa kijeni kati ya mtu na kizazi chake, wakati wengine wanazingatia uhusiano wa agano wa mtu kama kiongozi na mwakilishi wa kizazi chake. Matokeo ya kosa la mtu kwa jamii ya binadamu ni kuhesabiwa kwa dhambi yake kwa kizazi chake chote, dhima yao ya kifo, na urithi wao wa asili iliyopotoka.

Matokeo ya anguko pia yanaonekana katika ulimwengu kama laana inavyojitokeza katika upinzani unaotolewa kwa utimilifu wa agizo la kitamaduni la asili. Dunia inajazwa kupitia maumivu na hatari zinazohusiana na uzazi, na ni kwa kazi ngumu na ya taabu ndipo chakula, mavazi, na makazi yanayohitajika kudumisha maisha hutolewa.

Hata hivyo, ukweli kwamba kifo hakimpatii mtu *mara moja* baada ya anguko kama hukumu ya *mwisho* ni ishara ya kusudi la Mungu la kumwokoza mtu. Mtu hasikii laana ya kifo ikitangazwa hadi asikie ahadi ya Mwokozi ([Mwa 3:15](#)).

Baada ya [Mwanzo 3](#), Biblia inarejelea mara chache tu kuanguka kwa mtu, lakini tukio hili la kihistoria ni dhana muhimu kwa yote yanayofuata. Msisitizo wa Biblia ni kuelekea siku zijazo—athari zinazopanuka za dhambi na ufunuo wa tiba ya Mungu.

Tazama pia Mtu (Mwanadamu); Kifo; Dhambi.

Kubadilika

Tukio katika huduma ya Yesu duniani lililoelezwa katika vifungu vinne vya Agano Jipya ([Mt 17:1-8](#); [Mk 9:2-8](#); [Lk 9:28-36](#); [2 Pt 1:16-18](#)), ambapo Yesu alitukuzwa mbele ya wanafunzi watatu: Yakobo, Petro, na Yohana.

Sehemu ya Tukio

Tovuti halisi ambapo Mabadiliko yalifanyika haijatolewa katika Agano Jipya. [Mathayo 17:1](#) na

[Marko 9:2](#) inasema tu kwamba ilifanyika kwenye "mlima mrefu." Mapendekezo mbalimbali yametolewa kuhusu ni mlima gani, na eneo la jadi likiwa Mlima Tabori, kilima cha mviringo kilichoko katika uwanda wa Esdraelon takriban maili 10 (kilomita 16.1) kusini magharibi mwa Bahari ya Galilaya. Hata hivyo, kuna matatizo mawili makubwa na eneo hili lililopendekezwa. Kwanza, ni vigumu kuona jinsi Mlima Tabori unaweza kuitwa kwa haki "mlima mrefu," kwa kuwa uko chini ya futi 2,000 (mita 609.6) juu ya usawa wa bahari. Pili, katika wakati wa Yesu, kambi ya Kirumi ilikuwa imewekwa kwenye Mlima Tabori, na hivyo ingekuwa haiwezekani kwamba Yesu angekuwa amepanda mlima huu na wanafunzi wake. Pendekezo la pili kwa eneo hilo ni Mlima Karmeli, ambao uko kwenye pwani, lakini hili linaonekana kuwa nje ya njia kuu ya safari ya Yesu baada ya matukio hayo. Pendekezo la tatu ni Mlima Hermoni, ambao uko zaidi ya futi 9,000 (mita 2,743.2) juu na uko takriban maili 12 (kilomita 19.3) Kaskazini-mashariki mwa Kaisaria Filipi. Mlima Hermoni kwa kweli ni mlima mrefu na una faida ya ziada ya kuwa karibu na Kaisaria Filipi

Matukio

Siku sita baada ya matukio ya Kaisaria Filipi, Yesu aliwachukua Petro, Yakobo, na Yohana wawe naye peke yao juu ya mlima mrefu. Kama ilivyokuwa katika matukio mengine kadhaa, wanafunzi hawa watatu pekee walimfuata Yesu (tazama pia [Mk 5:35-43](#); [14:32-42](#)). Kulingana na akaunti za injili, mambo matatu yalitokea katika Kubadilika kwa Sura:

1. "Alibadilika." Akaunti mbalimbali zote zinashuhudia mabadiliko yasiyo ya kawaida ya Yesu. Yesu alibadilika: "uso wake ukang'aa kama jua, na mavazi yake yakawa meupe kama mwanga" ([Mt 17:2](#)). Mabadiliko haya yanaelezwa katika Mathayo na Marko kwa kitenzi cha Kigiriki *metamorpheo*, mzizi wa neno "metamorphosis." Hii inaonyesha kwamba mabadiliko makubwa yalitokea.
2. Mose na Eliya walitokea na kuzungumza na Yesu. Wanaume hawa, ambao bila shaka wanawakilisha Sheria na Manabii, wanasemekana kuwa walizungumza na Yesu kuhusu "Kutoka" kwake, au kuondoka ([Lk 9:31](#)). Neno lililotumika katika [Luka 9:31](#) kuelezea "Kutoka" kwa Yesu (au kifo) ni la kipekee na linaonyesha wazi kwamba kifo cha Yesu si kama janga au kushindwa bali kama safari ya ushindi.

3. Baada ya Petro kusema kwamba ilikuwa vizuri kwa wanafunzi watatu kuwepo na kushuhudia hili, na baada ya pendekezo lake la kujenga vibanda vitatu, sauti ilitoka mbinguni ikisema, "Huyu ni Mwanangu mpendwa; msikilizeni" ([Mk 9:7](#)). Maneno haya yalikuwa wazi kama karipio kwa Petro kwa kumweka Yesu sawa na Mose na Eliya. Kujenga vibanda vitatu (kimoja kwa Mose, kimoja kwa Eliya, na kimoja kwa Yesu) kunapoteza mtazamo wa Yesu ni nani, na sauti kutoka mbinguni ilionyesha kosa la Petro. Karpio hilo pia lazima lieleweke kwa muktadha wa yale ambayo Petro alikuwa amesema siku chache zilizopita huko Kaisaria Filipi. Je, Petro alikuwa amesahau kwamba alikuwa amemwambia Yesu, "Wewe ni Kristo, Mwana wa Mungu aliye hai"?

Maana ya Tukio

Ili kuelewa umuhimu wa Kubadilika kwa Yesu, ni muhimu kulinganisha sauti ya mbinguni katika kubadilika kwa Yesu na sauti ya mbinguni katika ubatizo wa Yesu. Katika ubatizo, wote [Marko 1:11](#) na [Luka 3:22](#) zinaonyesha kwamba sauti ilielekezwa kwa Yesu: "Wewe ni Mwanangu mpendwa." Hata hivyo, katika Kubadilika, sauti haielekezwi kwa Yesu bali kwa Petro, Yakobo, na Yohana: "Huyu ni Mwanangu mpendwa" ([Mk 9:7](#)). Ni wazi kwamba matukio ya Kubadilika yanalenga zaidi kwa wanafunzi kuliko Yesu. "Alibadilika mbele yao" (sura ya [2](#)); "walionekana kwao Eliya na Mose" (sura ya [4](#)); "wingu liliwafunika . . . 'msikilizeni'" (sura ya [7](#)); "hawakuona tena yeyote pamoja nao isipokuwa Yesu pekee" (sura ya [8](#)). Kutoka kwa marejeo haya, tukio hili halikusudiwi sana kwa ajili ya Yesu bali kwa ajili ya wanafunzi. Kufuatia karibu baada ya matukio hayo, Mungu alionekana kuthibitisha katika Kubadilika kile ambacho Petro alikuwa amekiri hapo awali: Yesu kwa kweli ni Kristo, Mwana wa Mungu.

Katika [2 Petro 1:16-18](#), mwandishi anasimulia kwamba alikuwa shahidi wa Ugeuzi. Yohana anaonekana kufanya jambo hilo hilo alipoandika utangulizi wa injili yake na kusema, "Tumetazama utukufu wake" ([Yn 1:14](#)). Katika Ugeuzi, umbo la kweli (Kigiriki *morphe*) la Mwana Mungu lilivunja kwa muda pazia la ubinadamu wake na wanafunzi wakaona utukufu wake wa kabla ya kuwepo. Katika mabadiliko haya ya Yesu, wanafunzi watatu walishuhudia sehemu ya utukufu wa Yesu kabla ya mwili, pamoja na utukufu wake wa baadaye, ambao alipokea katika ufufuo wake na ambao wote wataona atakaporudi kuhukumu dunia.

Kristo atakaporudi katika utukufu wake, waumini wote watabadilishwa na kupokea miili ya utukufu, iliyofufuliwa. Kwa hivyo, kubadilishwa kwa Kristo ni mfano wa kubadilishwa kwa kila muumini (tazama [1 Kor 15:42-45](#); [Fil 3:20-21](#); [Kol 3:4](#)).

Tazama pia Yesu Kristo, Maisha na Mafundisho Yake.

Kufuru

Kufuru ni kuzungumza au kuandika kwa njia inayodhihirisha kutoheshimu au kumkashifu Mungu. Inaweza pia kujumuisha vitendo vinavyoonyesha dharau kwa Mungu. Kwa ujumla zaidi, "kufuru" inaweza kumaanisha kumkashifu au kuharibu sifa ya mtu. Hii inajumuisha maneno au vitendo vyovyote vinavyomdhalilisha au kumdunisha mtu mwingine. Katika maandiko ya kale ya Kigiriki, watu walitumia neno "kufuru" kuelezea matusi au kejeli kwa watu walio hai na waliokufa. Baadaye, ilikuja pia kumaanisha kutilia shaka au kudhihaki nguvu na asili ya miungu.

Kufuru katika Agano la Kale

Kwenye Agano la Kale, "kukufuru" daima humaanisha kumtukana Mungu, ama kwa kumshambulia moja kwa moja au kumdhihaki kwa njia isiyo ya moja kwa moja. Kwa njia yoyote ile, utukufu na heshima ya Mungu hupunguzwa. Kwa hivyo, kukufuru ni kinyume cha sifa. Mwisraeli anaweza kumtukana moja kwa moja "Jina" (jina la kibinafsi la Mungu, Yahweh) kwa kumlaani Mungu ([Walawi 24:10-16](#)) au kwa makusudi kukiuka sheria ya Mungu ([Hesabu 15:30](#)). Moja ya makufuru hayo ilikuwa adhabu ya kifo, kama vile ibada ya sanamu, kukufuru kwa kiwango cha juu ([Isaya 66:3](#)).

Ilikuwa ikifikiriwa kuwa Mataifa, ambao hawakuwahi kushuhudia nguvu na ukuu wa Bwana, walikuwa wenye uwezekano mkubwa wa kukufuru. Hivyo mfalme wa Ashuru alikufuru kwa kumlinganisha Bwana na miungu ya mataifa aliyokuwa tayari ameyashinda ([2 Wafalme 19:4-6, 22](#)). Kwa kiburi chake, mfalme alihukumiwa na neno la nabii Isaya. Mungu pia alidhihakiwa wakati:

- Israeli walifukuzwa ([Isaya 52:5](#));
- Edomu alidhihaki "milima ya Israeli" iliyokuwa ukiwa ([Ezekieli 35:12](#), Toleo la biblia la Mfalme Yakobo); na
- Adui alidharau kwamba Mungu hakuwa amelinda Yerusalemu ([Zaburi 74:18](#); [1 Wamakabayo 2:6](#)).

Kufuru katika Agano Jipya

Kwenye Agano Jipya, kufuru kunachukua maana pana ya Kigiriki. Inajumuisha kumsingizia mwanadamu, pamoja na Mungu ([Mathayo 15:19](#); tazama pia [Warumi 3:8](#); [1 Wakorintho 10:30](#); [Waefeso 4:31](#); [Tito 3:2](#)). Hata inajumuisha kudhihaki nguvu za malaika au za kishetani, ambayo ni makosa sawa na kudhihaki kiumbe chochote kingine ([2 Petro 2:10-12](#), [Yuda 1:8-10](#)). Kwa maneno mengine, kusingizia, kudhihaki, na mzaha wa aina yoyote unalaaniwa kabisa katika Agano Jipya.

Aina ya kawaida zaidi ya kukufuru katika Agano Jipya ni kukufuru dhidi ya Mungu. Mtu anaweza kumtukana Mungu moja kwa moja ([Ufunuo 13:6; 16:9](#)), kudhihaki neno lake ([Tito 2:5](#)), au kukataa ufunuo wake na mleta wake ([Matendo 6:11](#)). Yesu alishtakiwa kwa kukufuru alipodai kuwa na haki inayomilikiwa na Mungu—uwezo wa kusamehe dhambi ([Marko 2:7](#)). [Yohana 10:33-36](#) inaripoti jaribio la kumpiga Yesu mawe. Washtaki wake walimwambia, "Wewe, ambaye ni mwanadamu, unajitangaza kuwa Mungu" (mstari wa [33](#)). Mahakama ya juu zaidi ya Kiyahudi (Sanhedrini) ilimhukumu Yesu kwa shtaka la kukufuru kwa sababu alidai kuwa Mwana wa Adamu (Masihi). Kwa mtazamo wao, Yesu hakuwa ameonyesha ushahidi wowote kwamba alikuwa mtu wa hadhi hiyo ya juu. Yesu alionekana kudhihaki Masiha na, kwa upanuzi, kumdhihaki Mungu mwenyewe ([Marko 14:64](#)).

Biblia inaweka wazi kwamba kukufuru kunaweza kusamehewa ([Mathayo 12:32](#); [Marko 3:28-29](#)). Lakini, ikiwa mtu hatatubu, suluhisho pekee ni kumkabidhi "kwa Shetani ili afundishwe kutokufuru" ([1 Timotheo 1:20](#)).

Kumi na moja

Jina lililotumiwa kwa wanafunzi wa Yesu baada ya Yesu kufufuka kutoka kwa wafu ([Marko 16:14](#); [Luka 24:9, 33](#)) na kwenye sikukuu ya Kiyahudi ya

Pentekoste ([Matendo 2:14](#)). Jina hili lilianza kutumika baada ya Yuda Iskarioti kujiua.

Tazama Mtume, Utume.

Kumilikiwa na Pepo

Umiliki wa kishetani wa mwanadamu. Neno "umiliki" linapotosha na si tafsiri bora kwa neno la Kigiriki *daimonizomai*, ambalo linamaanisha "kushikiliwa na pepo" na mara nyingi linaweza kutafsiriwa vyema kama "kuwa na pepo."

Pepo inaweza kuingia mwilini mwa mtu ([Lk 8:30; 22:3](#)) na kudhibiti mawazo na matendo ya mtu huyo. Wakati mwingine, utofauti unafanywa kati ya ukandamizaji wa kishetani na umiliki wa kishetani; hii inasemekana kutofautisha shambulio kutoka nje na udhibiti kutoka ndani. Ingawa mtu asiye Mkristo anaweza kusemekana "amepagawa" na pepo, Mkristo hawezi kupagawa kwa njia hiyo, kwa kuwa yeye ni wa Kristo na roho yake ya kibinadamu imefungwa na Roho Mtakatifu ([Eph 1:13](#)). Roho za kishetani kwa namna fulani zinajua na kutambua muhuri huu.

Pepo pia wanaweza kuingia katika miili ya wanyama, kama ilivyokuwa kwa nguruwe katika [Marko 5:13](#). Pepo wanahusishwa na vitabu vya uchawi ([Matendo 19:19](#)), sanamu ([1 Wak 10:19-21](#)), na mizimu. Pepo mara nyingi husababisha ugonjwa au ulemavu wa kimwili; [Luka 13:11](#) inasimulia kuhusu mwanamke ambaye alikuwa "amelemazwa na pepo mbaya" kwa miaka 18 lakini alikombolewa na kuponywa na Yesu. Kwa kuwa pepo wabaya mara nyingi hushambulia akili na hisia, dalili nyingi za ugonjwa wa akili zinaweza kuwa matokeo ya shughuli zao. Kijana ambaye Yesu alimkomboa mara tu baada ya Kubadilika kwa Sura alionyesha dalili za kifafa. Paranoia inaweza kuwa kazi ya roho ya hofu. Baadhi ya watu wanaosumbuliwa na schizophrenia (mgawanyiko au utu mwingi) wanaweza kwa kweli kuwa wamepagawa na idadi ya pepo. Inawezekana kwa mtu kuwa na pepo wengi. Yesu aliwatoa saba kati yao kutoka kwa Maria Magdalene ([Lk 8:2](#)). Roho katika yule mtu aliyekuwa na pepo wa Gerasa alitoa jina lake kama Legioni, "kwa maana sisi ni wengi" ([Mk 5:9; Lk 8:30](#)). Katika wakati wa Augusto, Legioni ya Kirumi ilikuwa na askari wa miguu 6,000, kawaida ikifuatana na idadi sawa ya wanajeshi wa ziada.

Udhihirisho wa pepo hutokea kwa njia mbalimbali. Watu wengine hudhihirishwa na pepo kwa laana ya

urithi, ambayo inaweza kuendelea hadi kizazi cha tatu au cha nne ([Kut 20:5](#)). Laana dhidi ya uzinzi ilikuwa kali sana, kwani mtoto haramu hangeweza kuingia katika kusanyiko la Israeli hadi kizazi cha kumi ([Kumb 23:2](#)). Laana pia zinaweza kuwekwa juu ya mtu kupitia uchawi, maneno ya uchawi, au mazoea mengine kama vile voodoo au aina nyingine za uchawi. [Wagalatia 3:13](#) inazungumzia ukombozi kutoka kwa laana ya sheria kupitia Kristo, Yesu akiwa "amekuwa laana" kwa ajili yetu. Kwa kawaida, waumini hawaathiriwi na laana zilizotolewa dhidi yao, isipokuwa kama wametoa nafasi kwa shetani ([Efe 4:27](#)). Nafasi kama hizo zinaweza kutolewa kupitia dawa za kulevya, ngono haramu, uchawi, au njia nyingine yoyote iliyokatizwa katika Biblia. Kushiriki katika kadi za tarot, horoskopu, au aina nyingine yoyote ya utabiri wa bahati kunaweza kumpa pepo nafasi ya kuingia. Mawasiliano kama hayo yanaweza kuonekana kuwa hayana madhara, lakini Shetani hutumia nafasi ndogo kabisa kupata faida juu ya watu.

Uthibitisho

Mara nyingi pepo hupendelea kujificha badala ya kujitambulisha. Kwa njia hiyo, wanaweza kutumia udhibiti bila vizuizi. Wanapojidhihirisha, mara nyingi wanapochokozwa, mambo ya ajabu na ya kutisha yanaweza kutokea. Wana nguvu za kiroho (taz. [Ufu 16:14](#)), ambazo wanaonyesha moja kwa moja au kupitia waathirika wao. Yule mwenye pepo wa Gerasene alikuwa na nguvu za kimwili za kibinadamu, kiasi kwamba hangeweza kufungwa na pingu au minyororo ([Mk 5:4-5](#)); aliishi makaburini na kupiga kelele mchana na usiku. Pia alijiumiza kwa mawe.

Roho katika mvulana aliyepagawa katika [Marko 9](#) ilimfanya awe bubu na kiziwi, ikamtupa chini, na kumsababisha kujizungusha na kutoa povu mdomoni ([9:18-20](#)). Pepo alimsababisha kusaga meno na kuwa mgumu; alijaribu kumuua mvulana kwa kumtupa kwenye moto na kwenye maji mara kadhaa (vv [18-22](#)). Kabla ya kuondoka kwa amri ya Yesu, pepo alilia (rej. [Mk 1:26](#)), akamtikisa mvulana vibaya, na kumwacha amelala kama maiti. Yesu alimshika mkono na kumwinua ([9:27](#)). Maonyesho kama haya yanatokea leo.

Kufukuza Pepo

Kufukuza pepo, au kutoa mapepo, ilikuwa sehemu ya kawaida na ya mara kwa mara ya huduma ya Yesu, na aliwafundisha na kuwaamuru wafuasi wake kufanya vivyo hivyo. Amri hii haijawahi

kufutwa, na huduma ya ukombozi inapaswa kuwa muhimu zaidi leo, wakati nguvu za uovu zimesambaa sana. Kanuni zifuatazo zinatokana na mazoea ya Yesu, Maandiko, na uchunguzi wa kibinafsi na ushiriki.

1. Yesu alizungumza na pepo na kuwaamuru watoke ([Mk 1:25](#); [9:25](#)). Aliwafukuza “kwa neno” ([Mt 8:16](#)). Yesu aliwapa wafuasi wake mamlaka ya kutumia jina lake katika kuwafukuza na alitumia hili kama ishara ya muumini ([Mk 16:17](#)). Jina lake si fomula ya kichawi, na matumizi yake yanategemea uhusiano kati ya Bwana na mtu anayetumia jina lake. Wana wa Skewa waliligundua hili kwa hofu yao ([Matendo 19:11-18](#)).

2. Yesu alifukuza pepo kwa kutumia Roho wa Mungu ([Mt 12:28](#)). Mungu alimpaka Yesu wa Nazareti mafuta kwa Roho Mtakatifu na kwa nguvu ili kuponya wote waliokuwa wakiteswa na shetani ([Lk 4:18-19](#); [Matendo 10:38](#)).

3. Bwana alitoa mafundisho wazi kuhusu “kumfunga mtu mwenye nguvu” katika ukombozi ([Mt 12:29](#); [Mk 3:27](#)) na kuhusu kufunga na kufungua ([Mt 18:18](#)).

4. Maombi ni silaha muhimu katika vita vya kiroho. Wakati wanafunzi walipouliza ([Mk 9:28](#)) kwa nini hawakuweza kumtoa pepo, Yesu alijibu kwamba aina hii hutoka tu kwa maombi.

5. [Ufunuo 12:11](#) inashuhudia nguvu za “damu ya Mwanakondoo” katika kumshinda Shetani. Pepo hawapendi kusikia kuhusu damu ya Yesu na mara nyingi huwa na msisimko inapozungumziwa.

6. Mungu amempa muumini silaha za kujihami katika vita vya kiroho ([Efe 6:10-17](#)).

7. Bwana alimjibu Shetani kwa kutumia maandiko sahihi kutoka kwenye Biblia. Tumekabidhiwa upanga wa Roho, Neno la Mungu ([Efe 6:17](#); [Ebr 4:12](#)), kama njia ya kujilinda na kushambulia adui.

8. Ni lazima tupambane na majeshi ya kuzimu kutoka nafasi yetu katika mahali pa mbinguni ([Efe 2:6](#)), si kutoka kituo chetu cha kidunia kilichopunguzwa.

9. Lazima tutambue kwamba ushindi wa mwisho tayari umepatikana na Yesu, ambaye alikuja kuharibu kazi za shetani ([1 Yn 3:8](#)) na kumshinda yeye aliye na nguvu za kifo ([Ebr 2:14-16](#)). Yesu alipolia msalabani, “Imekwisha,” alimaanisha kwamba kazi ya ukombozi ilikuwa imekamili; alipofufuka kutoka kwa wafu, alionyesha nguvu

zake juu ya kifo. Tunashinda tu tunapoingia katika ushindi wake.

Tazama pia Pepo.

Kupaa kwa Kristo

Uhamisho wa mwili wa Yesu uliofufuka kutoka ulimwengu huu kwenda mbinguni. Miongoni mwa waandishi wa Agano Jipya, ni Luka pekee aliyeelezea kupaa kwa Yesu. [Matendo 1:9-11](#) inaonyesha tukio ambapo Yesu “alichukuliwa juu” na kutoweka kwenye wingu. [Luka 24:50-51](#) na [Matendo 1:12](#) zinaweka tukio hilo la mwisho karibu na Bethania, mashariki mwa Yerusalemu kwenye Mlima wa Mizeituni.

Mathayo alihitimisha historia yake kabla ya Pentekoste, lakini Yohana alipendekeza Kupaa kwa Yesu katika maoni ya Yesu mwenyewe: Yesu ameondoka, lakini atarudi ([Yoh 21:22](#)); hawezi kuguswa, kwa kuwa lazima apae ([20:17](#)); wengi wataamini bila kumwona ([20:29](#)). Hivyo, Injili zinadhani kwamba (1) baada ya ufufuo Yesu alionekana kwa wanafunzi wake; (2) wakati fulani maonyesho hayo yalikoma; na (3) ingawa hayupo kimwili, Yesu bado yupo kiroho katika kanisa lake. Maandishi mengine ya Agano Jipya yanakubaliana. Mtume Paulo aliandika kwamba Mungu alimfufua Kristo kutoka kwa wafu “na kumketisha katika nafasi ya heshima mkono wa kuume wa Mungu katika maeneo ya mbinguni” ([Efe 1:20](#)) au, kama mwandishi wa Waebrania alivyoeleza, “katika nafasi ya heshima mkono wa kuume wa Mungu mkuu wa mbinguni” ([Ebr 1:3](#)).

Hata hivyo, Kupaa ni zaidi ya tukio la zamani tu. Ina umuhimu zaidi katika Agano Jipya ambao unaweza kufupishwa chini ya vichwa viwili: (1) maana yake kwa Kristo na (2) maana yake kwa Mkristo.

Kwa Kristo, Kupaa ni kuingia kwa lazima katika “utukufu” wake wa mbinguni ambapo anaketi mkono wa kuume wa Baba hadi maadui zake wawe kiti cha miguu yake ([Zab 110:1](#)—andiko la Agano la Kale linalonukuliwa zaidi katika Agano Jipya). Kupaa ni uthibitisho wa utukufu wake na ubora wake juu ya mashujaa wa Agano la Kale kama Daudi ([Matendo 2:33-36](#)). Kwa kupaa kwake anainuka juu ya wote na kujaza yote ([Efe 4:10](#)), akipokea “jina lililo juu ya kila jina” ([Wafil 2:9-11](#)). Kwa mwandishi wa kitabu cha Waebrania, Kupaa pia ni uthibitisho wa ubora wa Kristo juu ya malaika; anaketi kwenye kiti cha enzi wakati wao wanatumwa mara kwa mara kuhudumu ([Waebr](#)

[1:13-14](#)). Malaika, mamlaka, na nguvu zote ziko chini ya Kristo aliyepaa ([1 Tim 3:16](#); [1 Pet 3:22](#)).

Kwa Mkristo, kupaa kwa Kristo kuna maana katika njia nne. Kwanza, bila hiyo kusingekuwa na zawadi ya Roho Mtakatifu, ambaye hangeweza kuja hadi Yesu alipokuwa amepaa na kumtuma ([Yn 16:7](#)). Bila Kupaa, kanisa lingekuwa na Yesu mahali pamoja tu, si kiroho "popote wawili au watatu wamekusanyika" ([Math 18:20](#); taz. [28:20](#)).

Pili, kwa kuwa Yesu ambaye ni mwanadamu kweli amepaa mbinguni, wanadamu pia wanaweza kupaa huko. Yesu alikwenda "kuandaa mahali" kwa ajili ya wafuasi wake ([Yoh 14:2](#)). Tumaini la wale ambao wako "katika Kristo" ni kwamba hatimaye watapaa kuwa pamoja naye ([2 Kor 5:1-10](#)).

Tatu, Kupaa kunathibitisha kwamba dhabihu ya Kristo imekamili na kukubaliwa na Mungu. Yesu amepita mbinguni ([Ebr 4:14](#)) na kuingia katika uwepo wa Mungu ([Wae 6:20](#)), ambayo inaelezewa kama patakatifu pa patakatifu pa hekalu la mbinguni, hekalu halisi ambalo lile la duniani lilikuwa nakala ([Wae 9:24](#)). Akiwa amelea dhabihu moja, ya mara moja kwa Mungu ([Wae 9:12](#)), Kristo aliketika chini ([Wae 1:3](#); [10:12](#); [12:2](#)), akionyesha kwamba hakuna haja ya kurudia dhabihu yake.

La nne, Kupaa kwa Yesu kunamaanisha kwamba kuna mwanadamu mbinguni ambaye ana huruma na ubinadamu na kwa hivyo anaweza kuwaombea wanadamu ([1 Yoh 2:1](#)). Yesu amepitia kila kitu ambacho wanadamu hupitia—kuzaliwa, kukua, majaribu, mateso, na kifo—na kwa hivyo anaweza kutumika kwa ufanisi kama mpatanishi mbele za Mungu mbinguni ([Wae 2:17](#); [5:7-10](#)). Kupaa kwa Kristo kunahakikishia kanisa kwamba Mungu anaelewa hali ya kibinadamu na kwamba Wakristo wanaweza kumkaribia kwa ujasiri katika maombi yao ([Wae 4:14-16](#)).

Hivyo kupaa kwa Kristo ni kipengele kisichoweza kuepukika cha mafundisho ya Agano Jipya. Ni msingi wa kutambua hadhi ya juu ya Kristo na kwa ujasiri na tumaini la Mkristo.

Tazama pia Kristolojia; Yesu Kristo, Maisha na Mafundisho ya.

Kupaka mafuta

Kupaka mafuta au marhamu juu ya mtu au kitu kama sehemu ya ibada au sherehe ni tendo la kidini au kitamaduni.

Neno la Kiebrania linalomaanisha kupaka mafuta linaonekana kwa mara ya kwanza katika [Mwanzo 31:13](#), wakati Yakobo anamimina mafuta juu ya jiwe la Betheli ([Mwanzo 28:18-19](#)). Baadaye, sherehe hiyo ilirudiwa ([Mwanzo 35:9-15](#)). Hii ilikuwa sherehe ya kidini iliyokusudiwa kuonyesha matumizi matakatiifu ya mahali hapo.

Kama tendo la kidini, upako ulikusudiwa kumpa mtu aliyepakwa baadhi ya sifa za Mungu anayehusika. Tangu nyakati za kale, watu wa Kiebrania walianza huduma ya viongozi wapya katika jamii yao kwa kumimina mafuta maalum juu ya vichwa vyao. Utaratibu huo pia ulitumika kuweka vitu kando kama maalum kwa matumizi ya Mungu.

Biblia haitoi maelezo mengi kuhusu jinsi mambo rasmi na watu walivyotiwa mafuta. Yakobo alimimina tu mafuta juu ya jiwe na kusema kitu. Wakati wa kumtia mafuta mfalme wa kwanza wa Israeli, Samweli (nabii na mwamuzi) alimchukua Sauli kando kumfundisha ([1 Samweli 9:25-27](#)). Kisha Samweli "alichukua chupa ya mafuta, akamimina juu ya kichwa cha Sauli, akambusu, na kusema, 'Je, Bwana hakukutia mafuta kuwa mtawala juu ya urithi Wake?'" ([1 Samweli 10:1](#)).

Kwa ajili ya kupaka hema (hema maalum kwa ibada) na makuhani wake, walitengeneza mafuta maalum. Watengenezaji wa manukato wenye ujuzi walichanganya viungo bora (manemane, mdalasini, miwa tamu, kasiya) na mafuta ya zeituni ([Kutoka 30:22-25](#)).

Bwana alisema kwamba kila kitu kilichowekwa kando kwa ajili ya Mungu kinapaswa kupakwa mafuta. Hii ilihusisha hema, sanduku, meza na zana zake, kinara cha taa na zana zake, madhabahu ya uvumba, madhabahu kuu, na beseni la kuosha. Aroni, kuhani mkuu, na wanawe, ambao walikuwa makuhani, pia walipaswa kupakwa mafuta ([Kutoka 30:26-32](#)). Hii ilifanya patakatifu na samani takatifu, zana za ibada takatifu, na wahudumu takatifu kuwa maalum kwa Mungu.

Nchini Israeli, kazi kuu tatu zilizhusishwa na upako: nabii, kuhani, na mfalme. Manabii wakati mwingine, lakini si mara zote, walipokea kazi yao kupitia upako rasmi ([1 Wafalme 19:16](#)). Watu wangeweza kuwaita waliotiwa mafuta wa Mungu ([1 Mambo ya Nyakati 16:22](#); [Zaburi 105:15](#)). Wakati ukuhani wa Walawi ulipoanza, makuhani wote walitiwa mafuta kwa ajili ya kazi zao. Hii ilijumuisha wana wa Aroni na Aroni mwenyewe ([Kutoka 40:12-15](#); [Hesabu 3:3](#)). Baada ya hapo, hawakuwatia mafuta makuhani wa kawaida tena

walipoanza kazi yao. Upako ulitunzwa hasa kwa ajili ya kuhani mkuu ([Kutoka 29:29](#); [Mambo ya Walawi 16:32](#)).

Kabla ya Waisraeli kuwa na mfalme wao wenyewe, walifahamu upako kama njia ya kuanzisha utawala wa mfalme ([Waamuzi 9:8,15](#)). Upako ukawa sherehe iliyoamriwa na Mungu kwa wafalme wote wa Yuda na Israeli ([2 Wafalme 9:1-6](#); [11:12](#)). Hii ilianza na Sauli ([1 Samweli 10:1](#); [1 Wafalme 1:39](#)). Daudi alipakwa mafuta mara tatu ([1 Samweli 16:1, 13](#); [2 Samweli 2:4](#); [5:1-4](#)). “Mpako wa Bwana” ukawa neno la kawaida kwa wafalme wa Israeli ([1 Samweli 12:3-5](#); [2 Samweli 1:14-16](#); [Zaburi 89:38, 51](#); [Maombolezo 4:20](#)).

Kupaka mafuta hakukuwa tu kwa sababu za kidini. Wamisri na Wasiria walitumia kupaka mafuta kwa afya na urembo. Biblia inaonyesha kwamba Waisraeli pia walitumia kupaka mafuta kwa njia hii ([2 Samweli 12:20](#); [Ruthu 3:3](#); [Mika 6:15](#)). Wakati watu hawakujipaka mafuta au kuweka manukato, ilionyesha walikuwa na huzuni au matatizo ([2 Samweli 14:2](#); [Danieli 10:3](#); [Mathayo 6:17](#)).

Kwenye Agano Jipya, Biblia inapendekeza kupaka wagonjwa mafuta. Hii hufanyika wakati mgonjwa anaomba. Viongozi wa kanisa huomba kwa ajili ya uponyaji wanapofanya hivi ([Yakobo 5:14-16](#)). Mitume (viongozi wa kwanza wa Kikristo) pia walitumia upako wa mafuta walipowaponya watu ([Marko 6:12-13](#)).

Kupatanisha, Mpatanishi

Mpatanishi ni mtu anayesaidia pande mbili kuungana au kuwasiliana. Katika Biblia, wapatanishi walisaidia watu kumkaribia Mungu na kuelewa ujumbe wake. Hawakujaribu kujadiliana maelewano bali walitenda kwa mamlaka ya Mungu ili kusaidia watu kumjua Mungu vizuri zaidi.

Katika Agano la Kale

Ayubu alitamani kuwa na mtu wa kuwa mpatanishi kati yake na Mungu. Alisema: “Mungu si kama mimi, ambaye anakabiliwa na kifo, kwa hivyo siwezi kubishana naye au kumpeleka mahakamani. Lakini kungekuwa na mpatanishi ambaye angeweza kutuleta pamoja. Hakuna. Mpatanishi angeweza kumfanya Mungu aache kunipiga. Singeishi tena kwa hofu ya adhabu yake. Kisha ningeweza kuzungumza naye bila hofu. Siwezi kufanya hivyo kwa nguvu zangu mwenyewe”

([Ayubu 9:32-35](#); imetafsiriwa hapa kutoka Septuagint).

Unaojulikana zaidi ni upatanishi wa kufundisha kuhusu tabia na upendo wa Mungu. Mungu alitoa agano lake (makubaliano na watu wake) kupitia malaika na kupitia Mose ([Kutoka 20:18-21](#); [Kumbukumbu la Torati 33:2](#); [Matendo 7:53](#); [Wagalatia 3:19](#)). Katika [Waebrania 6:13-17](#), Mungu alitenda peke yake alipotoa ahadi yake kwa Abrahamu. Masharti ya sheria ya agano yalielezwa na manabii waliopokea ujumbe moja kwa moja kutoka kwa Mungu (au “waliosimama katika baraza la Mungu”). Makuhani pia walitoa ujumbe wa Mungu kwa njia ya unabii, kupiga kura, na kutoa baraka ([Kumbukumbu la Torati 10:8; 33:8-10](#); [2 Mambo ya Nyakati 15:3](#); [Yeremia 23:10-11, 18-22, 31-34](#); [Mika 3:11](#); [Malaki 2:7](#)). Haijulikani wazi kupiga kura kulikuwa nini, lakini ilikuwa njia ya kutambua mapenzi ya Mungu kwa kutumia vijiti vya urefu tofauti au mawe bapa.

Makuhani walikuwa na jukumu maalum kama wapatanishi katika ibada. Hii ilianza na Mose ([Kutoka 24:4-8](#)) na ikaendelea na makuhani wengine waliofunzwa ([28:1](#)). Kwa sababu ya msisitizo wa Israeli juu ya utakatifu wa Mungu, dhambi za dhambi au “kufunika” dhambi zilikuwa muhimu kwa upatanishi wa kikuhani. Kuhani aliwakilisha watu mbele ya Mungu, akileta toba ya watu, ungamo, na maombi ya msamaha kwa Mungu. Makuhani walikuwa na majina ya makabila yameandikwa kwenye mabega yao na kwenye sahani aliyovaa kifua mwake. Kuhani pia aliwakilisha Mungu, akitoa kibali chake, msamaha, na ulinzi kwa watu (tazama [Waebrania 5:1-4; 7:27-10:11](#)).

Katika Agano Jipya

Yesu alielezwa kama mpatanishi kwa njia kadhaa. Kwanza, alionekana kama nabii aliyesema kwa niaba ya Mungu na kumfanya Mungu ajulikane kwa watu ([Marko 6:15](#); [8:28](#)). Cheo “mpatanishi” kinatumika mahsusi kwa Yesu wakati wa kuzungumzia agano jipya alilolanzisha kati ya Mungu na watu ([Waebrania 8:6](#); [9:15](#); [12:24](#)). Matumizi mengine ni [1 Timotheo 2:5](#). Hapa Paulo anasema umoja wa Mungu unahitaji mpatanishi mmoja wa kipekee. Huyu ni Kristo.

Yesu “alijitoa mwenyewe kuwa fidia kwa wote” ([1 Timotheo 2:6](#)). Kazi hii ya kikuhani kimsingi ni mada ya Waebrania. Kitabu cha Waebrania kinaeleza kwamba Yesu ana sifa za kipekee za kuwa kuhani mkuu kwa watu wake kwa sababu yeye:

- Yeye ni Mwana wa Mungu
- Alichaguliwa na Mungu
- Hajawahi kutenda dhambi
- Alipata mateso na majaribu kama wanadamu
- Kuelewa na kuwajali watu
- Siku zote Alitii Mungu.

Kama kuhani, Yesu anatoa dhabihu kamilifu. Anaishi milele kufanya kazi kwa niaba ya wale wanaomkaribia Mungu kupitia kwake. Jukumu hili kama mpatanishi linamweka Yesu kwenye "mkono wa kulia wa Mungu." Upatanishi wake (au maombezi) kwa watu pia umetajwa katika [Warumi 8:34](#). Kulingana na wafafanuzi wa Kigiriki wa kale, Biblia ya Kiingereza Mpya, na vyanzo vingine muhimu, "Msaidizi" (kutoka Kigiriki *paraklêtos*) katika [1 Yohana 2:1](#) pia inaweza kuwa rejeleo la kazi ya upatanishi ya Yesu. Dhabihu yake kama mpatanishi imetajwa katika [Mathayo 26:28](#), [Yohana 1:29](#), [Warumi 3:25](#), na [1 Yohana 1:7, 2:2](#), na [4:10](#).

Agano Jipya linafundisha mara kwa mara kwamba Yesu ni muhimu kwa kila kitu tunachopokea kutoka kwa Mungu. Yesu alifanyika maskini kutusaidia, alikufa kwa ajili yetu, na alifufuka kutoka kwa kifo "kwa ajili yetu." Yesu ni Amani yetu na njia ya kufikia Mungu. Anaturudisha kwenye uhusiano mzuri na Mungu. Yeye ni fidia ya dhambi zetu. Kwa sababu yake, tunayo neema na ukweli na tunaweza kuomba. "Baraka zote za kiroho" ni "kupitia kwake," "ndani yake," "kupitia damu yake," na "katika jina lake."

Kusudi la Mungu linaangazia Yesu. Yesu alisimamia uumbaji na ukombozi ([Wakolosai 1:15, 22](#)). Yesu anaonyesha kikamilifu jinsi Mungu alivyo. Ni Yesu pekee na wale ambao Yesu anawafundisha wanaoweza kumjua Mungu Baba. Njia pekee ya kumfikia Mungu ni kupitia Yesu, na Yesu ndiye pekee anayeweza kuwaokoa watu.

Upatanishi wa Yesu ni ukamilifu na hitimisho la wapatanishi wote kati ya Mungu na wanadamu. Kitabu cha Waebrania kinaeleza kwamba Yesu ni mkuu kuliko wapatanishi wote wengine, wakiwemo malaika, Mose, na makuhani katika ukoo wa Aroni (Walawi). Ukuhani wa Yesu ni wa milele, kama wa Melkizedeki. Dhabihu yake haiwezi kurudiwa. Ilikuwa "mara moja kwa wakati wote." Kwa dhabihu yake, tumewekwa wakfu kwa Mungu "kwa wakati wote."

Agano ambalo Yesu alianzisha kati ya Mungu na watu linatoa ahadi bora, dhabihu, usalama, na tumaini ([Waebrania 7:19; 8:6; 9:1, 11-15](#)). Jukumu la Yesu kama mpatanishi ni bora kuliko yote. Haliwezi kubadilishwa kamwe. Yeye ni kuhani milele na hakuna anayelingana naye (linganisha [1 Timotheo 2:5](#)).

Bila kutumia ulinganisho wa kikuhani, Yohana anasisitiza ukweli huo huo. Pengo kati ya Mungu na wanadamu limevukwa. Yesu alivuka pengo hili kwa njia ya mwisho na kamilifu kwa kuwa mwanadamu. Badala ya kutenda kama mjumbe kati ya Mungu na watu, Yesu anawaunganisha kwa kuwa mwanadamu mwenyewe.

Yesu alikuwa mpatanishi mwanzoni mwa uumbaji. Yesu mwenyewe ni Neno. Anatufundisha mawazo ya Mungu, anawakilisha kikamilifu ujumbe wa Mungu, na anaonyesha nguvu za Mungu. Hakuna mtu aliyemwona Mungu wakati wowote. Kama Mwana wa Mungu wa kipekee na wa kimungu, Yesu anamfanya Mungu ajulikane ([Yohana 1:18](#)). Kutoka upande wa kibinadamu, Yesu anaomba wanafunzi wake (sura ya [17](#)). Yesu anamtii Mungu kikamilifu. Anatoa maisha yake kwa ajili ya watu wake. Anatoa dhabihu kamilifu inayochukua dhambi za ulimwengu.

Tazama pia Upatanisho.

Kupiga kura

Ni desturi iliyozoeleka katika Agano la Kale, lakini ilipungua sana katika Agano Jipya kabla ya Pentekoste. Baada ya Pentekoste, Biblia haitaje tena desturi hii.

Matumizi ya Kupiga Kura

Watu walitumia kura kwa sababu nyingi:

1. Kuchagua mbuzi wa kafara ([Mambo ya Walawi 16:8-10](#))
2. Kugawa ardhi kati ya makabila ([Hesabu 26:55-56; Yoshua 14:2; Waamuzi 1:3](#))
3. Kuamua nani anapaswa kuhamia au kwenda vitani ([Waamuzi 20:9; Nehemia 11:1](#))
4. Kuwapa makuhani majukumu ([1 Mambo ya Nyakati 24:5-19; Nehemia 10:34](#))

5. Kugundua ni nani alifanya kitu kibaya ([Yoshua 7:14-18](#); linganisha [Mithali 18:18](#))

Watu walitumia kura kwa maamuzi muhimu wakati hekima au Biblia haikutoa mwongozo wa kutosha. Kupiga kura kulikuwa sawa na bila upendeleo. Watu waliamini Mungu alielekeza kura ([Mithali 16:33](#)).

Biblia haielezi hasa jinsi watu walivyopiga kura. Mbinu hiyo ilionekana kubadilika kulingana na hali ([Mambo ya Walawi 16:8](#); [Hesabu 26:55-56](#); [Waamuzi 20:9](#)).

Mungu hakusema kamwe kuwa kupiga kura ni vibaya. Wakati mwingine, aliwaambia watu wafanye hivyo ([Mambo ya Walawi 16:8](#); [Mithali 18:18](#); [Isaya 34:17](#)). [Mithali 16:33](#) inasema Mungu anaamua matokeo ya kura. Kwa hivyo, watu walidhani kura ilionyesha mapenzi ya Mungu.

Kwenye Agano Jipya, askari walipiga kura kwa ajili ya nguo za Yesu ([Mathayo 27:35](#)). Wanafunzi walitumia kura kumchagua Mathayo kama mtume mpya kuchukua nafasi ya Yuda ([Matendo 1:26](#)).

Baada ya Roho Mtakatifu kuja katika Pentekoste, Biblia haizungumzii tena kuhusu kupiga kura. Baadhi ya wataalamu wanafikiri kanisa halikuhitaji kura kwa sababu Roho Mtakatifu aliongoza maamuzi yao.

Tazama pia Urimu na Thumimu.

Kupiga magoti

Nafasi ya mwili inayomaanisha kumwabudu, kumheshimu, au kujisalimisha kwa mtu.

Magoti yenye nguvu yaliwakilisha imani thabiti ya mtu, hivyo kupiga magoti kulionyesha heshima kwa mtu mwenye mamlaka zaidi. Watu walipiga magoti mbele ya wafalme, watawala, magavana, au Mungu. Katika [Mwanzo 41:43](#), watu walipiga magoti mbele ya Farao na Yosefu. Watu walionyesha heshima yao kwa Mungu kwa kupiga magoti ([Isaya 45:23](#); [Warumi 14:11](#); [Wafilipi 2:10](#)). Wakati wa njaa ambapo hakukuwa na chakula cha kutosha, baadhi ya Waisraeli walimwacha Mungu. Wale waliobaki waaminifu waliitwa “wale wote ambao magoti yao hayajapigiwa Baali” ([1 Wafalme 19:18](#); tazama [Warumi 11:4](#)).

Magoti imara yalionyesha nguvu, hivyo kuumiza magoti hayo kulimaanisha kuharibu nguvu ([Kumbukumbu la Torati 28:35](#)). Isaya alimwomba

Mungu kufanya magoti dhaifu kuwa imara ([Isaya 35:3](#)). Magoti dhaifu kwa kawaida yalionyesha ukosefu wa imani yenye nguvu ([Ayubu 4:4](#); [Waebrania 12:12](#)). Wakati mwingine, hii ilimaanisha afya duni ([Zaburi 109:24](#)). Ezeieli alizungumzia watu ambao magoti yao “yatageuka kuwa maji” ([Ezeieli 7:17](#); [21:7](#)).

Kupiga magoti mbele ya Mungu ilikuwa njia ya kuonyesha ibada ([Zaburi 95:6](#)) na pia maombi ([Danieli 6:10](#)). Yesu mwenyewe alipiga magoti kuomba katika bustani ya Gethsemane ([Luka 22:41](#)). Petro, Paulo, na Stefano wote walifanya vivyo hivyo ([Matendo 7:60](#); [9:40](#); [20:36](#); [21:5](#)). Solomoni alipiga magoti katika maombi kwa Mungu ([1 Wafalme 8:54](#)). Wakati mmoja, hata alijenga jukwaa ili kila mtu aweze kumwona akipiga magoti mbele ya Mungu ([2 Mambo ya Nyakati 6:13](#)).

Wengine walipiga magoti kuonyesha huzuni kama Ezra alivyofanya wakati wa dhahibu ya jioni ([Ezra 9:5](#)). Petro alipiga magoti kuomba msamaha wa Bwana kwa ukosefu wake wa imani na uaminifu ([Luka 5:8](#)). Watu waliokuwa wakimwomba nabii Eliya msaada walipiga magoti mbele yake kama mwakilishi wa Mungu ([2 Wafalme 1:13](#)). Wengi walikuja wakipiga magoti na kumwomba Yesu kwa ajili ya uponyaji ([Mathayo 17:14](#); [Marko 1:40](#)). Danieli alipiga magoti kwa mshangao mbele ya malaika ([Danieli 10:10](#)). Wakati Belshaza alikuwa na hofu, “magoti yake yaligongana” ([Danieli 5:6](#)).

Kwenye Agano Jipya, Yesu alichekwa na askari. Walimtania na kujifanya kuwa yeye ni mfalme. Walipiga magoti mbele yake na kupiga kelele, “Salamu, Mfalme wa Wayahudi” ([Mathayo 27:29](#); [Marko 15:19](#)).

Kuponya, Uponyaji

Kuponya. Agano la Kale linatoa msingi sahihi wa kuelewa dhana ya uponyaji kwa njia ya Kikristo. Katika Agano la Kale, hoja ya msingi ni kwamba Mungu ndiye mponyaji wa watu wake. Katika [Kutoka 15:22-26](#), baada ya Mungu kuwaokoa watu wake kutoka Misri, kuwaongoza kupitia baharini, na kutia utamu maji huko Mara, anajieleza kama “mponyaji” wao. Hii inahusu hasa ustawi wa kimwili, lakini inaashiria dhana pana zaidi ya Mungu kudumisha watu wake katika uhusiano wa milele na yeye mwenyewe. Kwa njia sawa, [Kumbukumbu la Torati 32:39](#) inazungumzia Mungu kama yule anayeponya. Mukadha katika Kumbukumbu la Torati unaashiria kwamba nguvu

hii ya uponyaji inatokana na ukweli kwamba Mungu ni Mungu. Dhana hii ya Mungu kama mponyaji inarudiwa katika Agano la Kale na waandishi wa Zaburi ([Zab 6:2](#); [41:4](#); [103:3](#)) na manabii ([Is 19:22](#); [Yer 17:14](#); [Hosea 7:1](#); [Zek 11:16](#)).

Yesu Mponyaji: Masimulizi katika Injili

Agano Jipya linaangazia sana Yesu kama mponyaji. Marko anamwonyesha kama mwalimu na mponyaji katika akaunti yake ya ufunguzi ya huduma ya Yesu huko Kapernaumu na uponyaji wa mwenye pepo, mama mkwe wa Petro, wagonjwa walioletwa kwake jioni, na mwenye ukoma ([Marko 1:21-45](#)). Hakika, kuponya magonjwa na kufukuza pepo kunatambulisha huduma ya Yesu. Marko anawasilisha kwa haraka uponyaji wa Yesu wa mtu aliyepooza ([2:1-12](#)), mtu mwenye mkono uliokauka ([3:1-6](#)), umati kando ya bahari (sura ya [7-12](#)), mwenye pepo wa Gerasene ([5:1-20](#)), mwanamke mwenye kutokwa na damu, na binti ya Yairo (sura ya [21-43](#)). Yesu kisha aliwatuma Kumi na Wawili kutangaza toba, kufukuza pepo, na kuponya wagonjwa ([6:7-13](#)). Yeye mwenyewe aliendelea na uponyaji huko Genesareti (sura ya [53-56](#)), kufukuza pepo mchafu kutoka kwa binti ya mwanamke Msirofoinike ([7:24-30](#)), kuponya mtu kiziwi na bubu (sura ya [31-37](#)), mtu kipofu wa Bethsaida ([8:22-26](#)), mvulana aliyepagawa na pepo mbaya ([9:14-20](#)), na kipofu Bartimayo ([10:46-52](#)).

Hakika uponyaji ni kipengele muhimu cha huduma ya Yesu. Uponyaji ulionyesha si tu huruma yake kwa wale wanaoteseka bali pia ulifichua utu wake. Hii inaonyeshwa na kauli ya kilele ya Yesu katika kumponya yule mtu aliyepooza: “ili mjue ya kuwa Mwana wa Adamu ana mamlaka duniani ya kusamehe dhambi” ([Marko 2:10](#), rsv). Inaonekana pia kwamba Marko alikusudia wasomaji wake waelewe kwamba uponyaji wa mtu kiziwi na bubu ([7:31-37](#)) na mtu kipofu wa Bethsaida ([8:22-26](#)) unawakilisha kuamshwa kwa ufahamu wa kiroho kwa wanafunzi kuhusu Yesu ni nani. Pia ni muhimu kwamba Marko ameweka uponyaji wa Bartimayo ([10:46-52](#)) mara baada ya tangazo la tatu la Yesu kuhusu kifo chake kinachokuja (vv [32-34](#)) na kushindwa kwa mara ya tatu kwa wanafunzi kuelewa kwamba kuwa kwake Masihi kulihitaji kuteseka (vv [35-45](#)).

Mathayo pia anamwonyesha Yesu akifundisha, kuhubiri, na kuponya ([Math. 4:23-25](#)), na anafanana na masimulizi katika Marko, isipokuwa kwa uponyaji wa mwenye pepo mchafu katika

sinagogi ([Marko 1:23-28](#)) na kipofu wa Bethsaida ([8:22-26](#)). Hata hivyo, kulingana na kusudi na muundo wake maalum, Mathayo ameweka miujiza mingi ya Yesu pamoja katika sehemu ya “matendo makuu” ([Math. 8-9](#)), ikikamilisha sehemu ya “maneno makuu” (“mahubiri”) (sura ya [5-7](#)). Mathayo anaona uponyaji wa Yesu kama kutimiza moja kwa moja Agano la Kale, kama anavyosema katika [8:17](#). Njia ya kipekee ambayo uponyaji wa [8:16](#) unazungumziwa kama kutimiza [Isaya 53:4](#) inaonekana kuashiria kwamba nguvu za Yesu juu ya magonjwa zinatokana kwa namna fulani na kifo chake kwa ajili ya dhambi, ambacho kilikuwa kitimizwe mwishoni mwa huduma yake.

Pia inavutia kwamba Mathayo, katika kuelezea uponyaji wa umati na Yesu kando ya bahari ([Math. 12:15-21](#); linganisha. [Marko 3:7-12](#)), ananukuu [Isaya 42:1-4](#). Sehemu hii ya Agano la Kale inazungumzia mtumishi wa Mungu aliye na upako wa Roho ili kutangaza haki kwa mataifa. Kama ilivyotumiwa na Mathayo, nukuu hii inaeleza kwa nini Yesu aliwaamuru wale walioponywa wasimjulishwe. Yesu hakutaka kujulikana sana ili asizuie mpango wa Mungu kwake kama Mtumishi Anayeteseka ambaye alipaswa kuleta wokovu kwa mataifa. Kitendo hiki kinaonyesha kwamba uponyaji wa Yesu ni ufunuo wa nafsi yake. Tena nukuu nyingine kutoka Isaya ([6:9-10](#)) katika [Mathayo 13:14-15](#) inaonyesha ukweli kwamba uponyaji unaeleweka hasa katika maana ya kiroho ya kusikia tangazo la Yesu la ufalme wa Mungu.

Luka, kama Mathayo na Marko, anamwonyesha Yesu akihubiri na kuponya. Baada ya simulizi la kuzaliwa kwa Yohana na Yesu na huduma ya Yohana Mbatizaji, Luka anamwonyesha Yesu akihubiri huko Nazareti ([Lk 4:16-30](#)). Hapa, katika sinagogi la mji wake, Yesu mwenyewe, akitumia nukuu kutoka [Isaya 61:1-2](#), anathibitisha kwamba Roho amempa upako wa kutangaza habari njema na kutangaza kufunguliwa kwa wafungwa na kurejeshwa kwa kuona kwa vipofu ([Lk 4:18](#)). Kipengele cha uponyaji katika huduma ya Yesu kinachukua nafasi muhimu katika sehemu iliyobaki ya kitabu cha Luka. Hakika, Luka ana matukio yote ya uponyaji yaliyotajwa na Marko, isipokuwa yale ya [Marko 6:45-8:26](#). Hata hivyo, tukio la ufunguzi la Luka huko Nazareti linaonekana kusesitiza kwamba uponyaji wa Yesu unapaswa kueleweka, si kama kuonyesha huruma ya Yesu kwa wahitaji tu, bali hasa kama ishara ya ujio wa ufalme wa Mungu kama ilivyoahidiwa katika Maandiko.

Msisitizo huu unaweza kuonekana katika simulizi la kipekee la Luka kuhusu kuagizwa kwa wanafunzi 72 ([Lk 10:1-12](#)), ambapo Yesu anawaagiza kuwaponya wagonjwa katika mji wowote wanaoingia na kutangaza kwa watu huko kwamba ufalme wa Mungu umekaribia kwao (sura ya [8-9](#)).

Injili tatu za kwanza zinachukua ufahamu wa Agano la Kale wa Mungu kama mponyaji wa watu wake na kuona hili likitimia kwa Yesu. Utimilifu huu unaashiria uwepo wa utawala wa Mungu katika huduma ya Yesu na kumwelekeza kama yule ambaye Mungu anafanya kazi kupitia kwake katikati ya watu wake.

Injili ya Yohana ina matukio manne tu ya uponyaji: mtoto wa afisa ([Yn 4:46-54](#)), mtu mgonjwa kwa miaka 38 ([5:1-18](#)), mtu aliyezaliwa kipofu (sura [9](#)), na ufufuo wa kilele wa Lazaro ([11:1-44](#)). Kusudi maalum na muundo wa Injili hii inaonyesha kwamba matukio haya yanahusishwa kwa makini na mazungumzo yanayoambatana na yanakusudiwa waziwazi kama ishara zinazoonyesha utu wa Yesu. Msisitizo wa hali ya juu kwa uponyaji kama ishara za ufunuo katika Injili hii unathibitisha nia sawa katika Injili tatu za kwanza.

Uponyaji Uliofanywa na Mitume

Kitabu cha Matendo ya Mitume kinasimulia kuendelea kwa huduma ya Yesu kupitia Roho anayefanya kazi kwa wanafunzi wake. Lengo kuu katika Matendo ni juu ya kutangaza, kama [1:8](#) inavyoonyesha. Hata hivyo, uponyaji wa kiwete huko Yerusalemu unaonyesha kwamba wanafunzi waliweza kutumia nguvu ya uponyaji kwa jina la Yesu ([3:1-16](#); [4:8-16](#)). Uponyaji huo una lengo la kumwelekeza na kumtukua Yesu na kuleta imani kwake ([3:12-26](#)). Huduma ya wanafunzi iliyo na usawa, yenye vipengele viwili inaweza kuonekana katika sala ya [4:29-30](#): “Ee Bwana, sikia vitisho vyao, na uwape watumishi wako ujasiri mkubwa katika mahubiri yao. Tuma nguvu zako za uponyaji; ishara na maajabu ya miujiza yafanyike kupitia jina la mtumishi wako mtakatifu Yesu” (nlt).

Huduma ya Filipo huko Samaria ilijitolea kutangaza Kristo ([Matendo 8:5](#)) na kuponya wagonjwa na wale wenye roho chafu (sura ya [7](#)). Petro anamponya Ainea na kumfufua Tabitha ([9:34, 40](#)), na katika kila tukio athari ni kwamba wengi wanaamini katika Bwana (vv [35, 42](#)). Paulo pia anaelezewa kama anayehubiri injili ([17:2-3](#)), kuponya ([14:8-11](#); [28:8](#)), kufukuza roho ([16:18](#)), na kumfufua mtu aliyekufa ([20:9-10](#)).

Uponyaji katika Enzi ya Kanisa

Barua za Agano Jipya zinasema kidogo kuhusu uponyaji. Wakorintho wa Kwanza inazungumzia karama za uponyaji ([1 Kor 12:9, 28](#)). Maana yake ni kwamba karama hizo zinakusudiwa kuwa sehemu ya huduma ya kanisa, lakini muktadha unaonyesha kwamba si wote wanaopewa karama hizo (sura ya [30](#)) na kwamba ni Mungu anayegawa karama kwa hiari yake kwa manufaa ya mwili. Yakobo anaonyesha kwamba muumini ambaye ni mgonjwa anapaswa kuomba kanisa kumuomba uponyaji wake ([Yak 5:14-16](#); linganisha. [Ebr 12:13](#)). Maana iliyo wazi ni kwamba Mungu yuko tayari na ana uwezo wa kuwahudumia watu wake kwa ajili ya uponyaji leo.

Kupooza, Aliyepooza, Amepooza

Kupooza ni dalili ya ugonjwa wa mfumo mkuu wa neva. Mtu aliyepooza hupoteza kwa muda au kudumu hisia na/au udhibiti wa misuli ya hiari katika eneo moja au zaidi la mwili. Katika hali ya kupoteza kudumu, mtu aliyeathirika anakuwa amepooza.

Hali hii ya kuzorota ilionekana kuwa isiyotibika. Visa vichache vya kupooza vinatajwa katika Agano Jipya, vyote vikihusiana na huduma ya uponyaji ya Kristo.

Walemavu walitafuta uponyaji kutoka kwa Yesu huko Galilaya ([Mathayo 4:24](#)). Baadhi ya walemavu walikuwa miongoni mwa wagonjwa huko Bethesda, Yerusalemu ([Yohana 5:3](#)). Filipo aliwaponya baadhi ya walemavu huko Samaria ([Matendo 8:7](#)). Luka alielezea mtumishi wa jemadari aliyepooza kama mgonjwa sana na karibu kufa ([Luka 7:2](#)). Mtu huyu pengine alikuwa mwathirika wa aina ya kupooza ambayo mara nyingi ni mbaya, ikianza kwenye miguu na kuenea juu kupitia sehemu nyingine za mwili.

Mtu aliyepooza huko Kapernaumu pengine alikuwa anaugua paraplegia, hali ya kupooza kwa nusu ya chini ya mwili ([Mathayo 9:2, 6](#); [Marko 2:3-10](#); [Luka 5:18, 24](#)). Ugonjwa huu unaweza kuwa ulisababishwa na jeraha wakati wa kuzaliwa au kuharibika kwa uti wa mgongo. Aineasi, ambaye Petro alimponya huko Lida, huenda pia alikuwa anaumwa na paraplegia ([Matendo 9:33](#)).

Tazama pia Magonjwa; Dawa na Mazoezi ya Matibabu.

Kushi

Biblia inatumia majina mawili tofauti kwa ardhi ya Kusini ya Misri. Katika Agano la Kale, Ethiopia iliitwa "Kush" ([Mwanzo 10:6](#); [1 Mambo ya Nyakati 1:8](#); [Isaya 11:11](#)). "Cush" ni tahajia ya Kiingereza ya neno la Kiebrania kwa ardhi hii. Wakati Biblia ilipotafsiriwa baadaye kwa Kigiriki, watafsiri walitumia jina "Ethiopia" badala ya "Kushi."

Hata hivyo, walihifadhi jina "Kushi" walipotaja vikundi tofauti vya watu katika [Mwanzo 10:6-8](#) na [1 Mambo ya Nyakati 1:8-10](#). Baadhi ya tafsiri za Biblia za Kiingereza hufuata mtindo huu wa Kigiriki na hutumia "Ethiopia" kwa mahali na "Kushi" linapokuwa jina la mtu. Tafsiri nyingine za Kiingereza hutumia "Kushi" kwa mahali na jina la mtu, pamoja na "Mkushi" kwa watu wanaoishi katika nchi hiyo ([2 Samweli 18:21-23, 31-32](#)).

Historia ya Ethiopia ya Kale na Majina Yake

Jina la Kiebrania "Cush" lina asili yake katika lugha ya Wamisri. Wamisri walitumia jina hili kwa mara ya kwanza wakati wa kipindi kinachoitwa Ufalme wa Kati. Wakati huo, lilimaanisha eneo dogo karibu na sehemu mbili za miamba za Mto Nile. Baadaye, wakati wa kipindi kinachoitwa Ufalme Mpya (kuanzia takriban mwaka wa 1570 hadi 1160 KK), jina Cush lilitumika kwa eneo kubwa zaidi ambalo lilienea zaidi kusini. Leo, eneo hili kubwa linajumuisha sehemu za kile tunachokiita Nubia na kaskazini mwa Sudan.

Ni muhimu kuelewa kwamba Ethiopia iliyotajwa katika Biblia si sawa na nchi inayoitwa Ethiopia leo. Nchi ya kisasa ya Ethiopia ilijulikana kama Abyssinia. Jina "Ethiopia" linatoka katika lugha ya Kigiriki. Baadhi ya wasomi wanafikiri lina maana ya "uso uliungua" (linganisha [Matendo 8:27](#)). Jina hili la zamani liliathiri jina la Kiarabu "Beled es Sudan," ambalo linamaanisha "nchi ya watu weusi." Hapa ndipo tunapata jina la kisasa "Sudan."

Waandishi wa Agano la Kale walitumia jina "Kushi" kwa njia sawa na Wamisri. Walilitumia kuelezea ardhi kavu iliyonyooshwa kusini hadi mji uitwao Aswani (ambao Biblia inaita Sewene katika [Ezekieli 29:10](#)). Hakuna mtu, hata Wamisri, aliyefahamu hasa mipaka ya ardhi hii ilipoishia. Walijua tu kwamba ilienda mahali fulani kupita mji uitwao Meroé katika eneo ambalo sasa ni Sudan.

Sehemu kubwa ya Ethiopia ilikuwa ni ardhi ya jangwa mashariki ya Mto Naili. Tabia mbaya za ardhi hiyo zilifanya iwe hatari sana kusafiri kupitia. Mto wenyewe pia ulikuwa hatari. Miamba

mikubwa ilijitokeza juu ya maji, ikilazimisha Mto kuwa na njia nyembamba. Hii iliunda maji yenye mawimbi makali ambayo yanguweza kuzamisha boti kwa urahisi. Vizuizi hivi vya asili vilisaidia kulinda Misri dhidi ya mashambulizi kutoka Kusini. Hata hivyo, pia vilifanya Ethiopia kuwa mahali pagumu sana pa kuishi.

Ardhi katika Nubia ya Misri na kaskazini mwa Sudan ilikuwa bora kwa kilimo, lakini mara nyingi ilikumbwa na mafuriko. Kutokana na mafuriko haya, watu wa Nubia walilazimika kuhamia eneo kati ya miji miwili inayoitwa Aswan na Kom Ombo.

Kutokana na kwamba Nubia ni jangwa kwa kiasi kikubwa, hupata mvua kidogo sana. Ni maeneo tu yaliyo mbali zaidi juu ya Mto yanayopata mvua zaidi. Jiji la Meroé lilikuwa mji mkuu wa eneo hili. Linapatikana katika eneo maalum kati ya mito miwili, Mto Nile upande mmoja na Mto Atbara upande mwingine. Watu waliita eneo hili "kisiwa cha Meroé." Katika nyakati za kale, ardhi hii ilikuwa na udongo mzuri kwa ajili ya kilimo na huenda ilikuwa imefunikwa na miti mingi kwa sababu ilipata mvua katika nyakati fulani za mwaka.

Ethiopia ya Zamani katika Biblia

Kitabu cha Esta kinatuambia kwamba Ethiopia (Kushi) ilikuwa mkoa wa kusini magharibi kabisa katika Milki ya Uajemi ([Esta 1:1](#); [8:9](#)). "Mito" ya Wakushi huenda ilikuwa Mto Nile na Mto Atbara (linganisha [Isaya 18:1](#); [Sefania 3:10](#)). Vitu vingi vya thamani vilitoka Ethiopia ([Ayubu 28:19](#); [Isaya 45:14](#)). Rekodi za Wamisri zinatambia kwamba vitu hivi vilijumuisha mawe ya thamani, wanyama, na bidhaa za kilimo.

Baadhi ya manabii wa Mungu waliandika kuhusu Ethiopia kwa njia tofauti. Wengine walisema kwamba watu wa Kiyahudi ambao walilazimishwa kuishi na Wakushi wangerudi nyumbani ([Zaburi 87:4](#); [Isaya 11:11](#)). Manabii wengine walionya kwamba Mungu angehukumu Ethiopia ([Isaya 20:3](#); [Ezekieli 30:4](#); [Sefania 2:12](#)). Lakini kwa kuwa Ethiopia ilikuwa chini ya udhibiti wa Mungu, wanguweza kupokea adhabu na baraka za Mungu. Baadhi ya manabii waliandika kwamba watu wa Ethiopia siku moja wangeamini katika Mungu wa Israeli ([Zaburi 68:31](#); [Isaya 45:14](#); [Sefania 3:10](#)).

Ethiopia iliyotajwa katika [Matendo 8:27](#) walikuwa sehemu ya ufalme wa Kandake. "Kandake" lilikuwa jina lililotolewa kwa malkia wote waliotawala Ethiopia. Malkia alitawala kutoka mji ulioitwa Meroé. Karibu mwaka wa 300 KK, Meroé ulikuwa mji mkuu mpya wa Ethiopia.

Tazama pia Kushi (Eneo).

Kushi (Mahali)

Cush ni jina linalotumika katika maandiko ya Kiegypti, Kiaakadi, na Kiebrania kurejelea nchi zilizo kando ya Mto Nile wa Juu, kusini mwa Misri. Kwa maana rahisi, Cush ilikuwa eneo kati ya maporomoko ya pili na ya nne (maporomoko makubwa) ya Mto Nile. Hii ni takriban sehemu ya kaskazini ya Sudan ya kisasa. Eneo hili pia lilijulikana kama Nubia ya kale.

Kwa ujumla, Agano la Kale linatumia neno hili kwa maana rahisi zaidi. Wagiriki waliita eneo hili Wakushi, ambalo baadaye lilitoa jina lake kwa nchi ya kisasa ya Wakushi. (Nchi ya kisasa ya Wakushi iko mbali zaidi kusini na mashariki.)

Kushi katika Kitabu cha Mwanzo

Maana ya "Kushi" katika kitabu cha Mwanzo haieleweki sana. Katika hadithi ya Bustani ya Edeni, Kushi inaonekana kuwa Mesopotamia ([Mwanzo 2:13](#)), eneo la mito ya Tigris na Eufrati (aya [14](#)). "Kushi" huyu anaweza kufanana na Kassite (Cossaeon), jina lililotumiwa kwa watawala wa Babeli waliodhibiti Mesopotamia kwa takriban miaka 500 hadi karne ya 12 KK.

Kwa hivyo, Kushi iliyetajwa katika [Mwanzo 10:6-8](#) inaweza kurejelea maeneo mawili tofauti: Nubia (mistari [6-7](#)) na Mesopotamia (mistari [9-12](#)). Uwezekano mwingine ni kwamba Kushi katika [Mwanzo 2:13](#) na [10:8](#) inaweza kuwa Kish. Huu ulikuwa mji wa Mesopotamia ambao kihistoria ulizingatiwa kuwa makao ya nasaba ya kwanza ya Wasumeri baada ya gharika kuu.

Wakushi katika Biblia

Kuna mkanganyiko kidogo kuhusu neno "Mkushi." Isipokuwa uwezekano mmoja katika [Hesabu 12:1](#), Mkushi daima linarejelea watu kutoka Nubia, Kushi ya Afrika.

Mjumbe wa kwanza ambaye Yoabu, kamanda wa jeshi la Mfalme Daudi, alimtuma kumtangazia Daudi habari za kushindwa kwa Absalom alikuwa Mkushi ([2 Samweli 18:21-32](#)). Inaweza kusemwa kuwa mjumbe huyu alikuwa mgeni kwa sababu hakujua njia za mkato na hakuwa na hisia kwa Daudi wakati wa kutoa ujumbe. Toleo la King James linatafsiri neno la Kiebrania kama jina "Kushi," lakini wasomi wengi wanafikiri hii si sahihi. Toleo nyingi za Biblia za Kiingereza zinatafsiri matukio

mengine ya Kushi na Mkushi kama Wakushi na Waethiopia.

Mose alikuwa na mke aliyejulikana kama Mkushi ([Hesabu 12:1](#)). Maelezo haya yanaweza kufafanuliwa kwa njia kadhaa:

1. Anaweza kuwa alitoka Nubia, jambo ambalo lingemfanya kuwa mke wa pili, tofauti na Sipora.
2. Inawezekana alikuwa kutoka Kushani, jambo ambalo linaweza kumfanya awe Mmidiani, labda mtu yule yule kama Sipora.
3. Neno hilo linaweza kumaanisha ngozi yake nyeusi na asili yake ya kigeni, labda lakini si lazima limaanishe Sipora.

Tazama pia Kushani; Kushi #1; Ethiopia.

Kushi (Mtu)

1. Mkubwa wa wana wanne wa Hamu ([Mwa 10:6; 1 Nya 1:8](#)). Kwa kuwa wengine watatu (Misri, Putu, na Kanaani) ni majina ya maeneo, inawezekana kwamba Kushi pia ni eneo. Kwa kawaida inahusishwa na Wakushi. *T* Kushi (Mahali); Kushi.

2. Mbenyamini na labda adui wa Daudi, aliyetajwa katika kichwa cha [Zaburi 7](#).

Kusulubiwa

Aina ya adhabu ya kifo iliyotumika katika kifo cha Yesu Kristo. Dhana mbili zinazohusiana na kusulubiwa zimeandikwa katika Maandiko: "msalaba," njia ya kipagani ya adhabu ya kifo, na "mti," ambao ulikuwa ni aina ya Kiyahudi. Kusulubiwa kwa Yesu kulikuwa njia ya yeye kulipia dhambi za wanadamu. Neno "msalaba" pia lilitumika kwa njia ya mfano na Yesu kuonyesha dhabihu inayohitajika katika ufuasi, na lilitumika na mtume Paulo kuashiria kifo cha nafsi katika mchakato wa mabadiliko.

Mapitio

- Historia ya Awali
- Kusulubiwa kwa Kristo
- Umuhimu wa Kihistoria wa Kusulubiwa kwa Kristo

Historia ya Awali

Hali ya Kipangani

Kwa maana halisi, neno 'msalaba' kwa Kiyunani lilirejelea mti wenye ncha ulitumika kwa madhumuni mbalimbali, ikiwemo chombo cha kutekeleza adhabu ya kifo. Ingeweza kuwa mti wima, uliotumika kumchoma mwathiriwa, au mti wima wenye mlingoti wa msalaba juu (T) au katikati (+), uliotumika kumtundika au kumsulubisha mhalifu, na fedheha ya ziada ya kuonyeshwa hadharani. Kusulubiwa kulifanywa kwanza na Wamedi na Waajemi na baadaye na Alexander Mkuu (356–323 KK), Wakarithagini, na Warumi. Wayunani na Warumi walizuia matumizi yake kwa watumwa, wakiona kuwa ni kikatili mno kwa raia. Katika enzi ya kifalme Warumi walipanua matumizi yake kwa wageni, lakini hata hivyo ilitumika hasa kwa uhalifu dhidi ya serikali.

Kusulubiwa kulitambulika ulimwenguni kote kama aina mbaya zaidi ya adhabu ya kifo. Mashariki, kwa hakika, ilitumiwa kama ishara zaidi ya aibu kwa wafungwa waliokuwa tayari wameuawa, kawaida kwa kukatwa kichwa. Magharibi mhalifu aliyehukumiwa alichapwa mijeledi, kawaida mahali pa kunyongwa, na kulazimishwa kubeba boriti ya msalaba hadi eneo ambapo mti wa adhabu ulikuwa tayari umesimamishwa. Kibao kilichoeleza uhalifu mara nyingi kiliwekwa shingoni mwa mhalifu na kilifungwa kwenye msalaba baada ya kunyongwa. Mfungwa mara nyingi alifungwa au wakati mwingine aligongomewa kwenye boriti ya msalaba (kwa misumari kupitia viganja, kwani mifupa ya mkono haingeweza kubeba uzito). Boriti kisha iliinuliwa na kufungwa kwenye mti wima. Ikiwa watekaji wangependelea kifo cha polepole na chenye maumivu makali, wangeweza kupigilia vizuizi au misumari kwenye mti ili kutengeneza kiti au ngazi ya kusaidia miguu. Kifo kilitokea ama kupitia kupoteza mzunguko wa damu ikifuatiwa na kushindwa kwa moyo au kupitia kuporomoka kwa mapafu, na kusababisha kukosa hewa. Hiyo ingeweza kuchukua siku, hivyo mara nyingi miguu ya mwathirika ilivunjwa chini ya magoti kwa rungu, na kusababisha mshtuko mkubwa na kuondoa uwezekano wowote wa kupunguza shinikizo kwenye viganja vilivyofungwa au vilivyogongomewa. Kwa kawaida mwili uliachwa kwenye msalaba uoze, lakini katika baadhi ya matukio ulitolewa kwa jamaa au marafiki kwa ajili ya mazishi.

Njia ya Kiyahudi

Aina tofauti ya kusulubiwa inaonekana katika Agano la Kale. Mwili wa Mfalme Sauli ulikatwa kichwa na kufungwa kwenye ukuta na Wafilisti ([1 Samweli 31:9–10](#)). Mfalme wa Uajemi Dario alifanya kuchoma adhabu kwa kubadilisha amri yake ([Ezra 6:11](#)). Kulingana na [Kumbukumbu la Torati 21:22–23](#), njia ya Mashariki ilitumiwa na Wayahudi kwa sharti la ziada kwamba mwili lazima uondolewe kutoka "mtini" kabla ya jioni, kwa sababu mwathirika alikuwa "amelaaniwa na Mungu" (linganisha [Wagalatia 3:13](#)) na hapaswi kubaki ili "kuharibu nchi." Njia ya Kirumi ya kusulubiwa haikutumiwa na Wayahudi. Isipokuwa pekee ilikuwa kusulubiwa kwa watu 800 waasi na mtawala wa Kiyahudi Alexander Janneus mnamo 76 Kbala ya Kristo (KK), iliyoripotiwa na mwanahistoria wa Kiyahudi Josephus kama aliyekataliwa kwa ujumla na Wayahudi. Wengine wanaamini kwamba mahakama za Kiyahudi zilikua zikitumia njia ya Magharibi ya kusulubiwa baada ya karne ya pili KK.

Kusulubiwa kwa Kristo

Agano Jipya lina mengi ya kusema kuhusu kusulubiwa kwa Kristo kwa sababu ni mada kuu ya imani ya Kikristo.

Utabiri

Injili zinarekodi utabiri mara tatu na Kristo kuhusu kusulubiwa kwake mwenyewe ([Marko 8:31; 9:31; 10:33–34](#) na vifungu vinavyofanana). Zaidi ya hayo, Yohana alirekodi maneno matatu kuhusu Mwana wa Adamu kuinuliwa juu. ([Yohana 3:14; 8:28; 12:32–33](#)), ambayo yanafanana na utabiri wa sinoptiki. Mada kadhaa zimeunganishwa katika vifungu hivyo: (1) Mateso ya Kristo (neno linalotumika kwa mateso yake msalabani) yalikuwa sehemu ya kusudi la ukombozi la Mungu ([Marko 8:31](#), "lazima"). (2) Wayahudi na Warumi walikuwa na hatia ya "kumtoa" na "kumuua" Yesu. (3) Kifo chake kingefuatiwa na kuthibitishwa kupitia ufufuo. (4) Kifo chake chenye, kwa njia inayoonekana kuwa ya kinyume, kilionekana kama njia ya kuingia kwake katika "utukufu" (inayoonekana katika ishara ambayo Yohana alihusisha na "kuinuliwa juu"). Maneno mengine yanayoashiria hatima ya Yesu ni maoni yake kuhusu mauaji ya manabii ([Mathayo 23:29–30; Luka 13:33](#)), mifano yake kuhusu kifo cha manabii na "mwana" (karamu ya ndoa, [Mathayo 22:1–14](#); wapangaji waovu, [Marko 12:1–10](#)), na mafundisho yake kuhusu mateso yanayofanana ambayo

wanafunzi wake wangepata ([Mathayo 10:24-28](#); [Marko 8:34-35](#); [Yohana 15:18-25](#)).

Tukio la Kihistoria

Kusulubishwa kwa Yesu kuliunganisha vipengele vya Kirumi na Kiyahudi. Ingawa waandishi wa Injili walisisitiza hatia ya Wayahudi kwa madhumuni yao ya mabishano, walikuwa waangalifu kutofautisha kati ya viongozi na watu wa kawaida. Ni viongozi waliomkamata Yesu ([Marko 14:43](#)) na kumpeleka kwenye kesi ya Sanhedrini (vv [53-64](#)). Ingawa Pilato alionekana kusitasita na mwishowe alijisalimisha kwa udhaifu kwa umati kwa "kuosha mikono yake" ya hatia yoyote ([Mathayo 27:24](#)), Roma ilihusika wazi katika kusulubisha. Kwa kuwa Sanhedrini hawakuwa na mamlaka ya kutoa adhabu ya kifo, uamuzi wa Pilato ulikuwa muhimu kabla ya kusulubiwa kutokea. Zaidi ya hayo, Warumi ndio waliotekeleza hukumu hiyo.

Wakati wa kusulubiwa kwa Yesu, desturi za Kirumi zilizingatiwa katika kupigwa kwake mijeledi, kutawazwa kwake kwa dhihaka na kuvuliwa nguo, kubeba kwake boriti ya msalaba wake mwenyewe, kusulubiwa kwake msalabani, na kuvunjwa miguu ya wale wezi wawili. Eneo lililoinuliwa linaendana na desturi ya kuwaonyesha wahalifu fulani hadharani. Hivyo ndivyo ilivyo kwa urefu wa msalaba wa Yesu, labda futi saba hadi tisa (mita 2 hadi 3). Uwepo wa kibao chenye maandishi "Mfalme wa Wayahudi" kwenye msalaba unapendekeza kwamba boriti ya msalaba ilifungwa mahali fulani chini ya kilele cha mti. Vipengele vya Kiyahudi vinaonekana katika divai iliyochanganywa na manemane ([Marko 15:23](#)), siki kwenye mwanzi wa hisopo (sura ya [36](#)), na kuondolewa kwa mwili kabla ya jua kutua na kuanza kwa Sabato ([Yohana 19:31](#)).

Ingawa ukweli wa kusulubiwa kwa Yesu haupingwi kihistoria mara nyingi, maelezo yanayotofautiana katika Injili nne wakati mwingine yanachukuliwa kama nyongeza za baadaye kutokana na ushawishi wa "utimilifu" wa kinabii, kwa mabishano ya Kikristo na Kiyahudi au kwa sababu za kidini. Hata hivyo, mtu hawezi kutoa hitimisho kutokana na tofauti katika simulizi za Injili kwamba maelezo si ya kihistoria. Ukweli kwamba waandishi wa Injili walikuwa na uchaguzi kuhusu maelezo ya kusulubiwa, si ushahidi kabisa kwamba simulizi lao lilitungwa.

Msisitizo katika Kila Injili

Vipengele vilivyopatikana katika simulizi za mateso vilichaguliwa na kila mwandishi ili

kuwasilisha mtazamo fulani wa tukio la kusulubiwa. Waandishi wa Injili hawakuwa tu wanahistoria bali pia walikuwa wanatheolojia, wakichagua matukio na kuyawasilisha ili kuonyesha umuhimu wa matukio hayo kwa imani ya Kikristo.

Marko na Mathayo wote wanaonyesha hofu ya Masihi kuuawa na wanadamu. Nusu ya kwanza ya tukio la Marko inalinganisha dhihaka ya umati na maana ya kweli ya kifo cha Yesu. Aina mbili za "jiokoe mwenyewe" ([Marko 15:29-31](#)) zinarudia maneno ya Yesu kuhusu kujenga hekalu upya ndani ya siku tatu—ikielekeza kinabii kwenye ufufuo. Nusu ya pili ya maelezo ya Marko inasisitiza hofu ya tukio hilo, ikisonga kutoka giza hadi kilio cha kutelekezwa hadi dhihaka zaidi (vv [33-36](#)).

Injili ya Mathayo inapanua taswira ya Marko katika mwelekeo muhimu, ikiongeza kwamba Yesu alikataa divai yenye dawa (iliyokusudiwa kupunguza maumivu yake) "alipoionja" ([Mathayo 27:34](#)), pamoja na kuongeza "alikabidhi roho yake" kwenye tukio la kifo (fungu [50](#)). Mathayo hivyo anasisitiza kwamba Yesu alikabili na kifo chake kwa hiari akiwa na fahamu kamili na akiwa na udhibiti kamili wa nafsi yake. Udhihirisho na marejeleo ya Mathayo pia yanaonyesha tofauti kati ya mateso ya Yesu na ushindi wake. Vipengele vya ushindi ni pamoja na kupasuka kwa pazia la hekalu (fungu [51](#)) na ushuhuda wa jemadari (sura ya [54](#)). Katika tukio la ajabu la kiroho la [Mathayo 27:52-53](#), kifo cha Yesu kinafuatiwa mara moja na tetemeko la ardhi lililofungua makaburi na kufufua "miili mingi ya watakatifu" waliokuwa wamekufa. Kwa Mathayo, matukio hayo na mengine yalizindua siku za mwisho, enzi mpya ya wokovu, wakati nguvu ya kifo imevunjwa na uhai unapatikana kwa wote.

Akaunti katika Injili ya Luka pia ni ya kushangaza sana. Ina msisitizo mkubwa mara mbili. Kwanza, Yesu anaonyeshwa kama mfano kamili wa shahidi mwenye haki anayewasamehe maadui zake na kwa mtazamo wake anawabadilisha baadhi ya wapinzani wake. Mdhihaka wa watawala na askari unabadilishwa wakati umati unarudi nyumbani "wakijipiga vifua" ([Luka 23:48](#)) na yule jemadari anapiga kelele, "Hakika mtu huyu alikuwa hana hatia!" (sura ya [47](#)). Pili, katika Luka mazingira yote yana hali ya heshima na ibada. Vilivyokosekana ni divai na manemane, kilio cha kutelekezwa, na dhihaka ya Eliya. Matukio mengine yameangaziwa badala yake—hasa, maombi ya Yesu. Katika Luka pekee yanahusishwa (1) ombi la Yesu kwamba Mungu awasamehe watesaji wake, akiweka

kinyume na dhihaka ya askari; (2) ahadi ya jibu kwa ombi la mhalifu "anayeamini"; na (3) kujitoka kwa roho ya Yesu kwa Baba. Uwasilishaji wa Luka hufanya Msalaba kuwa aina ya kumbukumbu ya ibada.

Kwenye Injili ya Yohana pia kuna mabadiliko ya mtazamo wa kiteolojia. Inakwenda mbali zaidi kuliko Luka kwa kuondoa maelezo ya kushangaza kama vile giza na dhihaka. Utulivu unatawala kote. Mkazo umewekwa kwenye udhibiti wa kiongozi wa Yesu wa hali yake, kwani Kusulubiwa karibu inakuwa maandamano ya kutawazwa. Yohana pekee anasema kwamba maandishi kwenye msalaba yaliandikwa kwa Kiebrania, Kilatini, na Kiyunani—mashtaka hivyo yanakuwa tangazo la kimataifa la kutawazwa kwa Kristo. Maandishi, "Yesu wa Nazareti, Mfalme wa Wayahudi," yanaendeleza mazungumzo ya Pilato juu ya ufalme zaidi ya kesi ya Yesu. Yohana hivyo anaongeza kwenye mkazo wa Mathayo: Yesu si tu amekuwa mfalme bali amekuwa mfalme tangu mwanzo. Mfalme anaonyeshwa akifanya kazi ya kikuhani na yeye mwenyewe kuwa dhabihu. Yohana pekee anataja hisopo (ambayo ilitumika kunyunyizia damu ya mwanakondoo wakati wa Pasaka, [Kutoka 12:22](#)) na kilio cha Yesu, "Imekwisha" ([Yohana 19:29-30](#)). Zaidi ya hayo, kuchomwa kwa ubavu wa Yesu (vv [31-37](#)), ambayo inaonyesha ukweli wa kifo chake, inaweza pia kuonekana kwa njia ya ishara, pamoja na "mito ya maji ya uzima" ([7:37-38](#)), kama aina ya kumwagika kwa maisha katika enzi mpya.

Kwa hivyo, kila Injili inaonyesha maana ya kifo cha Yesu katika mtazamo tofauti. Kuchanganya taswira zao kunaleta uelewa mpya wa umuhimu wa msalaba. Badala ya kupingana, mtu anaona sehemu tofauti za kitu kizima kinachovutia.

Umuhimu wa Kihistoria wa Kusulubiwa kwa Kristo

Msalaba unachukua jukumu mbili katika theolojia ya Kikristo. Baadhi ya wanatheolojia wanasisitiza umuhimu wa kusulubiwa kihistoria kwa Yesu Kristo na kile kilichotimizwa kwa muumini. Wengine wanazingatia alama ya msalaba katika maisha ya kila muumini.

Kifo na ufufuo wa Yesu wa Nazareti ni matukio makuu ya theolojia ya Kikristo. Msalaba una maana kwa sababu ya umuhimu wa mtu aliyesulubiwa juu yake na kwa sababu ya kile kifo chake kilichotimiza. "Neno la msalaba" lilikuwa msingi katika tangazo la wokovu la kanisa la mwanzo. Zaidi ya yote, tukio la msalaba lilikuwa tendo kuu

la wokovu la Mungu katika historia; kwa hiyo msalaba, ingawa ni tukio la zamani, una umuhimu wa sasa. Kristo aliyesulubiwa na kufufuka ni kiini cha ujumbe wa kanisa ([Wagalatia 3:1](#)).

Sehemu kuu ni [1 Wakorintho 1:17-2:5](#). Hapo "neno la msalaba" ([1:18](#)) linatofautishwa na "hekima ya maneno" (sura ya [17](#)). Likisikika kama upumbavu, linakera falsafa ya Kiyunani na sheria ya Kiyahudi (linganisha [Wagalatia 6:12-15](#)), lakini huo "udhaifu" katika macho ya binadamu unafungua mlango kwa "nguvu ya Mungu" ([1 Wakorintho 1:18](#)). Msalaba katika tangazo la kanisa unaonyesha mtindo wa matendo ya Mungu: anafanya kutoka kwa vitu dhaifu vya maisha nguvu na hekima (sura ya [26-30](#)). Kwa sababu uvumi wa kifalsafa unachukua nafasi ya ujumbe wa Mungu na hekima ya kibinadamu na hivyo kuondoa msalaba umuhimu wake, Paulo alikataa "maneno ya juu" na kuhubiri tu "Kristo aliyesulubiwa." "Nguvu ya Roho Mtakatifu" hivyo ikawa dhahiri katika "udhaifu" wa Paulo ([2:1-5](#)). Msingi mkuu wa injili ni onyesho la Mungu la ushindi unaotokana na kushindwa kwa mwonekano, na nguvu zinazotokana na udhaifu.

Msalaba kama msingi wa upatanisho ni msisitizo mkuu katika Barua (tazama [Waefeso 2:16; Wakolosai 1:20; 2:14](#)), Huku katika kitabu cha Matendo ya Mitume ufufuo unaonekana kuwa wa muhimu zaidi (tazama [Matendo 2:33-36; 3:19-26; 13:37-39](#)). Sababu ya hili ni madhumuni tofauti ya maandiko hayo: msalaba unatumika zaidi katika sehemu za mafundisho, ufufuo katika sehemu za ushawishi (au utetezi), wakati msingi wa wokovu unapoonyeshwa. Kwa hakika, kulikuwa na tukio moja katika historia ya wokovu wa Yesu "aliuwawa kwa ajili ya makosa yetu na kufufuliwa kwa ajili ya haki yetu" ([Warumi 4:25](#)).

Paulo alieleza umuhimu wa msalaba katika maneno "ukombozi," "upatanisho," na "kuhesabiwa haki." dhana mbili za kwanza zina mada ya "kwa ajili yetu" ambayo inahusishwa na mtumishi anayeteseka ([Isaya 53:10-12](#)), ambaye kifo chake kilikuwa kwa ajili ya "dhambi za wengi." Wazo la ukombozi katika Agano zote mbili ni malipo ya bei ili "kuwakomboa" wale waliokuwa mateka. Bei hiyo, Agano Jipya inaeleza, ililipwa msalabani, na ubinadamu walikombolewa kutoka katika dhambi ([Marko 10:45; Tito 2:14; 1 Petro 1:18](#)). Uhusiano kati ya kifo cha Yesu na "badala ya" pia unaonekana katika [Wagalatia 3:13](#), ambayo inaongeza kwenye laana ya [Kumbukumbu la Torati 21:23](#) tafsiri "kwa ajili yetu" (linganisha [Warumi 5:10-11, 18; 1 Wakorintho 11:24; Waefeso 1:7; 2:13](#)). Vilevile, dhana ya Paulo ya kuhesabiwa haki

inazingatia msalaba. Ni "Kristo aliyesulubiwa" ambaye anatangaza ubinadamu kuwa wenye haki na kufanya uhuru kutoka kwa dhambi uwezekane ([Warumi 6:6](#); [Gal 2:19-21](#)). Hatia ya binadamu iliamishwa msalabani na kufutwa huko, ikifungua msamaha wa kisheria wa Mungu kwa wote wanaotumia nguvu zake ([1 Petro 1:18-21](#); [2:24](#); [3:18](#)). Hatimaye, matokeo ni "upatanisho"—wima, kati ya wanadamu na Mungu ([Wakolosai 1:20](#)), na usawa, kati ya vikosi vya kibinadamu vilivyokuwa vikipingana hapo awali (mfano, katika [Waefeso 2:13-16](#), kati ya Myahudi na Mataifa).

Zaidi ya maana ya kiteolojia ya msalaba halisi ambao Yesu Kristo alisulubiwa huko Yudea karibu miaka 2,000 iliyopita ni maana ya kiishara ya msalaba kwa wafuasi wake leo.

Yesu alifanya "kubeba msalaba" kuwa sharti la kuwa mwanafunzi katika vifungu vitano. Kuna tofauti kuu mbili: moja, inayopatikana katika nyenzo za kawaida kwa Mathayo na Luka ([Mathayo 10:38](#); [Luka 14:27](#)), imeandikwa kwa njia hasi ("hawezi kuwa mwanafunzi wangu"); nyingine, ambayo inapatikana katika Injili zote tatu za sinoptiki ([Mathayo 16:24](#); [Marko 8:34](#); [Luka 9:23](#)), imeandikwa kwa njia chanya ("Kama mtu yeyote atataka kunifuata"). Mifumo miwili mikuu inapatikana katika maneno haya. Mfano mkuu unatoka kwenye taswira ya mtu aliyelaaniwa akibeba msalaba wake kwenda kwenye eneo la kunyongwa; sehemu muhimu ya kuwa mwanafunzi ni utayari wa kila siku ([Luka 9:23](#)) wa kujitolea yote na kuteseka kwa ajili ya Kristo. Hoja kuu si kifo bali fedheha; mwanafunzi lazima awe tayari kuwa miongoni mwa waliotengwa na jamii.

Paulo alipanua sitiari ya Kristo hadi kifo cha nafsi. Huenda alichukua wazo hilo kutoka kwa mafundisho ya kanisa la awali, kama inavyoonekana katika kanuni ya ubatizo ya [Warumi 6:1-8](#), ambayo inatambua ubatizo kama "kuzikwa pamoja naye." Paulo alitafsiri utambulisho wa Mkristo na kifo cha Kristo kumaanisha kwamba "nafsi yetu ya zamani ilisulubiwa pamoja naye ili mwili wa dhambi uangamizwe, na tusifanyike tena watumwa wa dhambi" ([Warumi 6:6](#)). Kama ilivyoendelezwa zaidi katika [2 Wakorintho 5:14-17](#), muumini anashiriki katika kifo na ufufuo wa Kristo, ili maisha ya zamani yamepita na mapya yamekuja ([5:17](#)). Mtazamo huo huo unapatikana pia katika Wagalatia, ambao unalinganisha kifo cha kiroho cha nafsi na mfumo wa kisheria wa wale waliodhani Wakristo wanahitaji kufuata sheria za Kiyahudi. Muumini "amesulubiwa pamoja na

Kristo," na matokeo yake ni kwamba "si mimi tena ninayeishi" ([Wagalatia 2:20](#)); "mwili pamoja na tamaa na matamano yake" umesulubiwa" ([5:24](#)); na "mbali na mimi kujivunia isipokuwa katika msalaba wa Bwana wetu Yesu Kristo, ambao kwa huo ulimwengu umesulubiwa kwangu, na mimi kwa ulimwengu" ([6:14](#)). Waumini lazima wapitie msalaba kabla ya kupata maisha ya ufufuo.

Tazama pia Upatanisho; Sheria ya Jinai na Adhabu; Eli, Eli, Lema Sabakthani; Golgotha; Mkombozi, Ukombozi; Maneno Saba ya Mwisho ya Yesu.

Kuteua, Upadrisho

Kitendo cha kumpa mtu mamlaka ya kidini rasmi. Maneno mengine kwa hili ni "kuteua," "kuanzisha," "kufanya," na "kuanzisha." Leo, tunatumia "kuweka wakfu" na "uwekaji wakfu" kumaanisha kuchagua na kuteua watu kumtumikia Mungu.

Upadrisho katika Agano la Kale

Katika Agano la Kale, Mungu alichagua nani anayetaka kumtumikia. Jukumu la makuhani lilikuwa la kichwa cha kila familia mwanzoni. Baadaye, Mungu alichagua kabila la Lawi kuwa makuhani (Kumbukumbu la Torati 33:8-11; Waamuzi 17:13). Hata kama vikundi tofauti vya familia vilishindana kwa ajili ya madaraka (kama Wazadoki, Waaaroni, na Wahasmoni), wote walidai jukumu hili maalum lililopitishwa katika familia zao. Uteuzi wa kiungu kupitia Lawi ulitokana na Mose (Kutoka 4:14; 28:41; 29:9). Jukumu hili maalum pia lilidaiwa kwa Samweli, ambaye alikuwa kutoka kabila la Efraimu, si Lawi (1 Mambo ya Nyakati 6:28). Wazo hili bado lilisherehekeka katika maandiko ya baadaye kama Siraki, ambayo iliandikwa karibu mwaka wa 180 Kabla ya Kristo (KK) (Siraki 45:6-22). Kitabu cha Waebrania kinaeleza kwamba hakuna mtu anayechagua heshima hii mwenyewe. Kama inavyosema katika Waebrania 5:1 na 4, mtu anaitwa na Mungu, kama vile Aroni alivyokuwa. Hii inamaanisha wanazaliwa katika familia yenye jukumu hili maalum.

Walawi wa kwanza waliwasilishwa kwenye maskani (hema maalum iliyotumika kwa ibada) mbele ya watu wote. Watu waliwatambua kama makuhani kwa kuwawekea mikono (Hesabu 8:10, 14-18). Vivyo hivyo, Mungu alimpa Mose maagizo kwa ajili ya sherehe ya wiki nzima ya kumfanya Haruni na wanawe kuwa makuhani. Sherehe hii ilihusisha dhabihu nyingi, mavazi maalum, upako

wa mafuta, na taratibu nyingine (Kutoka 29; Mambo ya Walawi 8). Biblia inahifadhi kwa uangalifu maelezo ya sherehe hizi. Hii inapendekeza kwamba watu waliendelea kutumia sherehe hizi, angalau kwa namna fulani, kwa miaka mingi baadaye. Hata hivyo, Biblia hairekodi sherehe hizi zikirejewa.

Pamoja na makuhani, pia kulikuwa na makundi ya manabii waliotambulika au jamii za manabii. Wakati mwingine makundi haya yalipata msaada kutoka kwa wafalme (1 Samweli 10:5; 1 Wafalme 1:9–10; 18:17–19; 20:35; 22:5–28; 2 Wafalme 2:3–7; 23:2). Watu walifuatilia historia ya unabii hadi nyakati za awali sana (angalia Mwanzo 20:7; Kumbukumbu la Torati 34:10; Waamuzi 4:4; Yeremia 7:25). Usemi "wana wa manabii," na dokezo katika Yeremia 35:4, unaweza kupendekeza kwamba jukumu la nabii, kama lile la kuhani, wakati mwingine lilipitishwa kutoka kwa mzazi kwenda kwa mtoto. Hata hivyo, hatujui hasa jinsi manabii walivyochaguliwa au kuwekwa katika jukumu lao.

Manabii muhimu zaidi mara nyingi hawakukubaliana na makundi haya ya manabii au "shule" (Eliya katika 1 Wafalme 17; Mikaya katika 1 Wafalme 22:5–28; Yeremia katika Yeremia 27:14–16; 28). Mungu aliwaita manabii hawa wakuu moja kwa moja (1 Wafalme 17:1; 21:17; Isaya 6; Yeremia 1; Amosi 7:15). Isipokuwa pekee ilikuwa Elisha, ambaye Mungu alimwambia Eliya kumwita na kumpaka mafuta kama nabii (1 Wafalme 19:16; linganisha Isaya 61:1). Watu walijua nabii alikuwa wa kweli si kwa sababu ya sherehe maalum yoyote, bali kwa sababu ujumbe wao ulikuwa wazi kuwa wa kweli. Kwa unabii kuhusu siku zijazo, watu wangeweza kutambua nabii wa kweli wakati utabiri wao ulipotimia (1 Wafalme 22:13–14, 26–28; Yeremia 28:5–9).

Upadrisho katika Agano Jipya

Upadrisho wa Kikristo (mchakato wa kumfanya mtu kuwa kiongozi kanisani) pia unategemea chaguo la Mungu. Yesu na wanafunzi wake hawakutoka katika makundi ya kitaalamu ya kidini ya wakati wao. Yesu alipowachagua mitume wake kumi na wawili, aliwaita wale aliowataka. Baadaye aliwaambia, "Ninyi hamkunichagua Mimi, bali Mimi niliwachagua ninyi." (Yohana 15:16).

Kwenye kanisa la awali la Kikristo, viongozi walichaguliwa kwa njia mbalimbali, lakini daima kwa kuelewa kuwa Mungu alikuwa akiongoza mchakato huo. Kwa mfano:

- Wakati mitume walipomchagua Mathia kuchukua nafasi ya Yuda, waliomba na kutumia njia maalum (kupiga kura) ili kubaini mapenzi ya Mungu (Matendo 1:24–26).
- Paulo alisema kwamba Mungu alimchagua kuwa mtume kabla hajazaliwa. Alisisitiza kwamba hakupokea jukumu hili kutoka kwa mtu yeyote (Wagalatia 1:1, 15).
- Roho Mtakatifu aliielekeza kanisa kumtuma Paulo na Barnaba kama wamisionari, labda kupitia ujumbe kutoka kwa nabii Mkristo.
- Timothy alichaguliwa kwanza kuwa msaidizi wa Paulo kwa sababu ya ujumbe wa kinabii uliomuelekeza (1 Timotheo 1:18; 4:14).

Katika kanisa la Korintho, majukumu tofauti kama vile kuzungumza, kufundisha, kuponya, na utawala yalitolewa moja kwa moja na Roho Mtakatifu (1 Wakorintho 12:8–11, 28; linganisha Waefeso 4:11).

Kule Efeso, Roho Mtakatifu aliwafanya viongozi wa kanisa ("waangalizi") kuwa walinzi wa kusanyiko (Matendo 20:28).

Katika mifano hii yote, ni wazi kwamba Mungu huchagua nani anayehudumu katika majukumu haya. Biblia inalaani vikali jaribio lolote la kupata majukumu haya kupitia juhudi za kibinafsi au njia zisizofaa (Matendo 8:18–24).

Kupitia upande mwingine, kanisa pia lilihusika katika kuchagua viongozi:

- Kanisa lililokusanyika "liliteua" (au lilipendekeza) Barsaba na Mathia kama wagombea kabla ya kumwomba Mungu kufanya uchaguzi wa mwisho (Matendo 1:15, 23).
- Waumini walichagua watu saba kuhudumu, kisha wakawasilisha kwa mitume (Matendo 6:2-6).
- Kanisa lililokusanyika, likifuata maagizo ya Roho Mtakatifu, liliwatuma Paulo na Barnaba kama wamisionari (Matendo 13:3).
- Paulo na Barnaba waliwateua wazee katika maeneo mbalimbali (Matendo 14:23). Tito alielekezwa kufanya vivyo hivyo (Tito 1:5), na Timotheo pengine alifanya hivi pia (1 Timotheo 5:22).
- Wazee wa Listra na Ikoniamu, pamoja na Paulo, walimteua Timotheo kama kiongozi. Walifanya hivi kwa kuitikia ujumbe kutoka kwa nabii Mkristo (1 Timotheo 4:14; 2 Timotheo 1:6).

Wakati Paulo aliandika barua kwa Timotheo na Tito, kulikuwa na orodha za kina za sifa zinazohitajika kwa viongozi wa kanisa (1 Timotheo 3:1-13; 2 Timotheo 2:2).

Mkusanyiko wa waumini pia ulijihusisha katika kuchagua viongozi. Walifanya hivi kwa njia kadhaa:

- Viongozi wangeweza kuchaguliwa kwa njia ya maombi, kufunga (kukosa chakula kwa makusudi ya kiroho), kisha wakawapigia kura (mbinu ya kufanya uchaguzi nasibu unaoaminika kufichua mapenzi ya Mungu; Matendo [1:26](#); [6:6](#); [13:2-3](#); [14:23](#)).
 - Wakati mwingine viongozi wangeweza kuchaguliwa kwa "kuchaguliwa kwa mikono" (kwa Kigiriki, cheirotonein) Neno hili awali lilimaanisha "uchaguzi kwa kuinua mikono," lakini lilitumiwa baadaye kumaanisha "kuchagua kwa kuashiria" {linganisha Matendo [14:23](#); [2 Wakorintho 8:19](#)}.
 - Wakati mwingine viongozi wangeweza kuchaguliwa kwa chaguo la kikundi ([Matendo 1:15, 23](#); [6:2-5](#); [13:3](#); [16:2](#); [1 Timotheo 4:14](#)).
- Tazama pia Utabiri.*

Kutokuwa na dhambi kwa Kristo

Biblia inafundisha kwamba Yesu Kristo hakuwahi kutenda dhambi. Yeye ni mkamilifu kwa kila njia kama Mwana wa Mungu. Asili yake ya kibinadamu ilikuwa takatifu kabisa, bila dhambi yoyote.

Biblia Inafundisha Nini Kuhusu Utakatifu wa Kristo?

Biblia inaeleza wazi kwamba Yesu hakuwa na dhambi. Paulo anasema kwamba Kristo "hakujuu dhambi" ([2 Wakorintho 5:21](#)). Petro anasema "Hakutenda dhambi, wala udanganyifu haukupatikana kinywani Mwake" ([1 Petro 2:22](#)). Anamwita "mwenye haki" ([3:18](#)).

Mwandishi wa Waebrania anasema kwamba Kristo ni "mtakatifu, asiye na hatia, asiye na dosari, ametengwa na wenye dhambi" ([Waebrania 7:26](#)). Yakobo anazungumza juu yake kama "mwenye haki" ([Yakobo 5:6](#)). Yohana anasema kwamba "ndani Yake hakuna dhambi" ([1 Yohana 3:5](#)). Katika Injili na katika mahubiri ya mitume, Yesu anashuhudiwa mara kwa mara kama Mwana wa Mungu Mtakatifu, Mtakatifu wa Mungu, Mtakatifu na Mwenye Haki ([Luka 1:35](#); [Yohana 6:69](#); [Matendo 3:14](#)).

Yesu mwenyewe aliwauliza wapinzani wake, “Ni nani kati yenu anayeweza kunithibitishia kuwa na hatia ya dhambi?” ([Yohana 8:46](#)). Katika maisha yake yote, Yesu aliishi akiwa na ufahamu kamili kwamba alikuwa mtakatifu na hakuwa na dhambi. Marejeleo na maelezo mengi yanatolewa yakisema kwamba hana dhambi. Alihifadhi sheria yote kwa kila undani na kwa heshima yote ([Warumi 10:4](#); [Waebrania 4:15](#)). Mke wa Pilato alimwona Yesu kama mtu mwenye haki ([Mathayo 27:19](#)). Pilato mwenyewe alizungumza juu yake kama mtu asiye na hatia ([Mathayo 27:24](#)). Hata Yuda alitambua kwamba yeye mwenyewe alikuwa ametenda dhambi kwa “kusaliti damu isiyo na hatia” ([Mathayo 27:4](#)).

Kutokuwa na dhambi kwa Kristo kunamaanisha nini?

Kutokuwa na dhambi kwa Kristo kunamaanisha zaidi ya ukweli kwamba hakuwahi kutenda dhambi. Pia kuna swali muhimu kuhusu kama Yesu angeweza kutenda dhambi kabisa. Je, ilikuwa inawezekana kwa Yesu kufanya dhambi? Swali hili linajulikana kama kutokosa kwa Kristo, ambalo linamaanisha Kristo hakuweza kufanya dhambi. Mtazamo wa kinyume ni uwezo wa kufanya dhambi. Mafundisho haya yanasema kwamba Yesu angeweza kutenda dhambi, ingawa alichagua kutofanya hivyo. Mitazamo yote miwili inazua maswali muhimu:

- Kama Yesu hangeweza kutenda dhambi, angeweza kujaribiwa kweli? Biblia inatuambia kuhusu nyakati nyingi ambazo Yesu alikumbana na majaribu.
- Kama Yesu angeweza kutenda dhambi (ingawa hakutenda), je, hii ingemaanisha Mungu anaweza kutenda dhambi? Hili ni tatizo kwa sababu Yesu ni Mwana wa Mungu kikamilifu.

Watu wengine wanasema Yesu angeweza kufanya dhambi kama mwanadamu lakini si kama Mungu. Hii ni makosa kwa sababu asili za kibinadamu na za kimungu za Yesu haziwezi kutenganishwa. Yesu hawezi kutenda kama mwanadamu tu au Mungu tu. Yeye ni zote mbili kwa wakati mmoja. Hii ilikuwa sehemu ya kosa la wazushi wa kale wa Nestorian. Kila kitu Yesu anachofanya, anafanya kama Mungu kamili na mwanadamu kamili.

Kujaribiwa na kushindwa kutenda dhambi vyote vinaweza kuwa kweli kwa wakati mmoja. Hii ni ngumu kwetu kuelewa kwa sababu sisi ni wenye dhambi na tunajua jinsi ilivyo kufanya makosa. Uzoefu wa Yesu ulikuwa wa kipekee. Majaribu yake nyikani na katika maisha yake yote yalikuwa halisi, ingawa haikuwezekana kwake kutenda dhambi ([Luka 22:28, 39–46](#)).

Hapa kuna mfano wa kusaidia kueleza hili: Fikiria ngome ambayo haiwezi kushindwa mradi ulinzi wake unabaki imara. Ingawa ngome haiwezi kushindwa, maadui bado wanaweza kuishambulia kwa nguvu. Vivyo hivyo, Yesu alikabili vishawishi halisi lakini hakuweza kushindwa navyo kwa sababu yeye ni Mwana Mtakatifu wa Mungu.”

Majaribu yake yalikuwa halisi. Kwa hiyo, “hatuna kuhani mkuu asiyeweza kuhurumia udhaifu wetu, bali tunaye ambaye alijaribiwa kwa kila namna kama sisi, lakini hakuwa na dhambi. Basi na tukikaribie kiti cha enzi cha neema kwa ujasiri, ili tupokee rehema na kupata neema ya kutusaidia wakati wa uhitaji wetu” ([Waebrania 4:15–16](#)).

Kutokwa na damu

Mtiririko wa damu kutoka kwenye jeraha au kutokwa na damu puani ([Mithali 30:33](#)).

Kwenye Maandiko, mara nyingi inazungumzia hedhi. Sheria kuhusu hedhi ya kawaida na isiyo ya kawaida zinapatikana katika [Mambo ya Walawi 15:19–30](#). Mwanamke mwenye hedhi ya kawaida alikuwa najisi kwa siku saba, pamoja na chochote alichogusa. Mwanamke yeyote aliyekuwa na damu kwa muda mrefu zaidi ya siku saba alikuwa najisi kwa muda wote alitokwa na damu kwa siku saba za ziada.

Injili zote isipokuwa Yohana zinasimulia simulizi ya maisha ya Yesu akimponya kimuujiza mwanamke aliyekuwa akitokwa na damu kwa miaka 12 ([Mathayo 9:20–22](#); [Marko 5:25–34](#); [Luka 8:43–48](#)). Kwa kugusa vazi la Yesu, mwanamke huyo alivunja sheria za Agano la Kale kuhusu hedhi, kwani alikuwa akifanya vazi la Yesu kuwa najisi ([Mambo ya Walawi 15](#)). Kitendo chake cha imani kwa Yesu kilimponya.

Tazama pia Dawa na Mazoezi ya Matibabu.

Kutukuzwa kwa Kristo

Utukufu na mamlaka ambayo Yesu alipokea baada ya kazi yake duniani kumalizika kwa mateso na kifo. Utukufu huu ni kukamilika kwa dhabihu yake kwa ajili ya wanadamu na pia ni tuzo kwa utiifu wake kamili kwa Mungu Baba. Utukufu huu unajumuisha matukio matatu muhimu:

1. Kufufuka kwa Yesu (kurudi hai baada ya kifo)
2. Kupaa kwa Yesu (kwenda mbinguni)
3. Kuwekwa kwa Yesu kwenye kiti cha enzi mbinguni (kuchukua nafasi yake kama mtawala katika ufalme wa Mungu)

Wakati wa huduma yake duniani, Yesu alitabiri kwamba angekufa, kuteseka, na kuzikwa ([Mathayo 20:28](#); [Yohana 3:14](#); [6:51](#); [10:11](#)). Pia alitabiri kwamba Mungu Baba angemfufua na kumpa nafasi ya nguvu na utukufu mbinguni ([Luka 24:26](#); [Yohana 17:5](#)). Yesu alionyesha mtindo huu wa mateso ikifuatiwa na utukufu alipokutana na Wagiriki fulani waliotaka kumuona ([Yohana 12:20-36](#)). Yesu alisema kwamba, kupitia mateso na ufufuo wake, hata watu wa mataifa (wasiokuwa Wayahudi) wangeweza kumjua Mungu. Yesu aliposema, "Saa imefika kwa Mwana wa Adamu kutukuzwa" ([Yohana 12:23](#)), alimaanisha kwamba angeheshimiwa na kutukuzwa mbinguni baada ya mateso yake. Mafundisho haya yakawa msingi wa ufahamu wa kanisa la mwanzo kuhusu kuinuliwa kwa Yesu.

Kufufuka: Yesu Alirudi Hai Baada ya Kifo

Kufufuka kwa Yesu ni tukio la kwanza katika utukufu wake. Ni fundisho kuu la Agano Jipya ([Matendo 2:24, 32](#); [3:15](#); [4:10](#); [Warumi 1:4](#); [1 Wakorintho 15:4](#)). Tangu mwanzo, Wakristo waliamini kwamba katika wakati na mahali maalum, Yesu alifufuka kutoka kwa wafu na kuingia katika uzima wa milele. Tukio la kipekee la ufufuo wa Yesu linaufanya Ukristo kuwa tofauti na dini nyingine. Agano Jipya linaonyesha kwamba Yesu alitabiri ufufuo wake. Wakati Wayahudi walipouliza mamlaka yake, Yesu alisema: "Vunjeni hekalu hili, nami katika siku tatu nitalisimamisha tena" ([Yohana 2:19](#)). Baada ya Petro kukiri kwamba Yesu alikuwa Mwana wa Mungu, Yesu aliwaambia wanafunzi wake kwamba angeuawa na kisha kufufuliwa siku ya tatu ([Mathayo 16:21](#)). Alirudia hili kwa wanafunzi wake huko Galilaya, akisema angeuawa na kufufuliwa siku ya tatu:

"Mwana wa Adamu yuko karibu kutiwa mikononi mwa watu. Watamuua, na siku ya tatu atafufuliwa" ([Mathayo 17:22-23](#)). Agano Jipya linaweka msisitizo juu ya uhakika wa ufufuo wa Yesu siku tatu baada ya kifo chake.

Agano Jipya pia linaeleza umuhimu wa ufufuo wa Yesu:

1. Inathibitisha nguvu za Kristo juu ya kifo ([Matendo 2:24](#); [1 Wakorintho 15:54-56](#))
2. Inathibitisha mafundisho ya Kristo, hasa dai lake kuwa Mwana wa Mungu ([Matendo 2:36](#); [Warumi 1:4](#))
3. Inaonyesha Mungu alikubali mateso ya Yesu ([Wafilipi 2:8-9](#))
4. Inaruhusu waumini kufanywa kuwa sawa na Mungu ([Warumi 4:25](#)) na kupata kuzaliwa upya kiroho ([1 Petro 1:3](#))
5. Inahakikisha kwamba Wakristo pia watafufuliwa ([Warumi 6:5](#); [1 Wakorintho 15:22-24](#))

Agano Jipya linafundisha kwamba Mungu alimfufua Yesu kutoka kwa wafu ([Zaburi 16:10](#); [Matendo 2:32](#); [Waefeso 1:19-20](#)), lakini pia linasema kwamba Yesu alikuwa na uwezo wa kujifufua mwenyewe ([Yohana 2:19](#); [10:17-18](#)).

Kupaa: Yesu Alipaa Hadi Mbinguni

Kupaa kunawakilisha awamu ya pili ya kutukuzwa kwa Kristo. Kulingana na Agano Jipya ([Luka 24:50-51](#); [Matendo 1:9-11](#)), Yesu alipaa mbinguni siku 40 baada ya kufufuka kwake. Katika Injili ya Yohana, Yesu mara nyingi anataja kupaa kwake ([Yohana 3:13](#); [6:62](#); [14:12](#); [20:17](#)), akionyesha aliamini angeenda mahali halisi mbinguni ([Yohana 14:2](#)). Mtume Paulo alihusisha kupaa na ushindi wa Kristo dhidi ya maadui zake na utoaji wa vipawa vya kiroho kwa kanisa ([Waefeso 4:8](#)). Yesu, baada ya kushinda ushindi, alirudi kwenye kiti cha enzi cha Baba yake kubariki wafuasi wake. Paulo anaelezea tukio hili kama "fumbo" la imani ya Kikristo: kwamba Kristo, ambaye "alitokea katika mwili," alichukuliwa "katika utukufu" ([1 Timotheo 3:16](#)).

Barua kwa Waebrania inaunganisha kupaa kwa Yesu na jukumu lake kama Kuhani Mkuu katika hekalu la mbinguni. Yesu, ambaye alikataa majaribu yote ya kidunia, "alipita mbinguni." Sasa

anaelewa kikamilifu wa wafuasi wake. Anawapa neema wakati wa uhitaji ([Waebrania 4:14-16](#)). Waebrania inasema Yesu alipaa hadi hekalu la mbinguni ([Waebrania 6:19](#)). Alileta damu yake ([Waebrania 9:12](#)) kama dhabihu kuu ili kuonekana mbele ya Mungu kwa ajili ya wanadamu ([Waebrania 9:24](#)).

Agano Jipya linatoa umuhimu mkubwa kwa sehemu hii ya kuinuliwa kwa Yesu. Kupitia kupaa kwake kwa Baba, Yesu:

1. Alionyesha ushindi wake juu ya kila adui wa duniani ([Waefeso 4:8](#))
2. Alimtuma Roho Mtakatifu aliyoahidi ([Yohana 16:7](#); [Matendo 2:33](#)), ambayo ingeweza tu kutokea baada ya utukufu wake ([Yohana 7:39](#))
3. Alianza kazi yake kama Kuhani Mkuu mbinguni ([Waebrania 6:20](#))

Kuwekwa Kiti cha Enzi: Yesu Aliketi Kama Mtawala Katika Ufalme wa Mungu

Hatua ya mwisho ya kutukuzwa kwa Yesu ni kutawazwa kwake mkono wa kuume wa Mungu Baba. Baada ya mateso, kifo, ufufuo, na kupaa kwake, Biblia inamwelezea Yesu kama akikaa mkono wa kuume wa Mungu. Usemi "mkono wa kuume wa Mungu" ([Matendo 7:55-56](#)) ni njia ya mfano ya kusema kwamba Yesu sasa ana nguvu na mamlaka ya ulimwengu wote mbele za Mungu. Sehemu hii ya kutukuzwa kwa Yesu inatimiza sala yake iliyorekodiwa katika [Yohana 17:5](#): "Na sasa, Baba, nitukuze mbele zako kwa utukufu niliokuwa nao pamoja nawe kabla ya ulimwengu kuwako."

Kwenye Agano la Kale, Mungu mara nyingi anaelezewa kama ameketi kwenye kiti cha enzi cha ulimwengu. Hii inaonyesha:

- Enzi kuu ([1 Wafalme 22:19](#); [Zaburi 99:1](#))
- Ukuu ([Isaya 6:1-4](#))
- Utakatifu ([Zaburi 47:8](#))

Kwenye tamaduni za Mashariki, kualikwa kukaa mkono wa kulia wa mtawala ilikuwa ishara ya heshima kubwa na mamlaka ([1 Wafalme 2:19](#)). Agano la Kale lilitabiri kwamba Kristo aliyekuzwa angepokea heshima hii maalum (tazama [Zaburi 8:5](#), ambayo imenukuliwa katika [Waebrania 2:8](#); pia tazama [Zaburi 110:1](#)).

Barua kwa Waebrania inazingatia kuinuliwa kwa Kristo. Inaona kutawazwa kwake mbinguni kama matokeo ya dhabihu yake iliyokamilika. Pia ni mwanzo wa jukumu lake kama Kuhani Mkuu katika patakatifu pa mbinguni. [Waebrania 8:1-2](#) inamwasilisha Kristo akiwa ameketi mkono wa kuume wa kiti cha enzi cha Mungu mbinguni, akihudumu kama kuhani katika hekalu la mbinguni. Kutawazwa huku kunathibitisha mwisho wa kazi ya Yesu duniani na jukumu lake jipya kama mpatanishi wa agano bora. [Waebrania 10:11-18](#) inalinganisha dhabihu za mara kwa mara na zisizo na ufanisi za makuhani wa Agano la Kale na dhabihu ya Kristo ya mara moja kwa wote, yenye ufanisi. Sasa ameketi mkono wa kuume wa Mungu, akiwaombea waumini.

kuzaliwa upya

Kuzaliwa upya kiroho kunakoleta mwanzo mpya. Inaelezea maisha mapya ya muumini katika Kristo ([Tito 3:5](#)) na utaratibu mpya utakaoanza wakati wa kurudi kwa Kristo ([Mathayo 19:28](#)). Inapatikana katika Toleo la King James la Biblia katika sehemu hizi mbili pekee. Hii haimaanishi, hata hivyo, kwamba dhana hiyo si muhimu. Maneno na mifano mbalimbali hutumiwa mara kwa mara na waandishi wa Biblia kuelezea upya wa ndani wa moyo huo huo.

Waandishi wasio wa kidini pia huzungumzia kuzaliwa upya. Kwa wanafalsafa wa Kistoiki, kuzaliwa upya kulimaanisha kurudi katika hali ya awali ya kuwepo. Walirejelea mzunguko wa kila mwaka wa misimu kama kuzaliwa upya. Hata hivyo, kwa waandishi wa kibiblia, kuzaliwa upya kunamaanisha upya wa maana zaidi. Ni mwanzo mpya kabisa badala ya urejesho wa hali za awali. Upya huu unahusisha mabadiliko makubwa katika mtu. Ni kazi ya Roho Mtakatifu, kuvunja nguvu ya dhambi na kupandikiza mitazamo na matamanio sahihi. Mtu aliyezaliwa upya hufanya mapenzi ya Mungu kwa uhuru na furaha.

Lengo kuu la ufufuo ni kuumbwa kwa mbingu mpya na dunia mpya ambayo itakuwa yenye haki kabisa na bila dhambi ([2 Petro 3:13](#)). Kazi ya sasa ya Roho Mtakatifu ndani ya mwamini ni ladha ya awali ya kuzaliwa upya kwa ulimwengu unaokuja ([Waefeso 1:13-14](#)). Mbingu mpya na nchi bado ni ya baadaye. Lakini upya wa Mungu wa watu wake, uliotabiriwa na manabii wa Agano la Kale, tayari ni ushaanza kutimia ([Isaya 65:17](#); [66:22](#); [2 Petro 3:13](#); [Ufunuo 21:1](#)).

Muumini sasa anamiliki maisha mapya kutoka kwa Mungu kupitia mchakato wa kuzaliwa kiroho. Wakristo wamezaliwa na Mungu ([Yohana 1:12-13](#)). Na ni kupitia tu kuzaliwa huku kiroho ndipo mtu anaweza kushiriki katika ufalme wa Mungu na kupokea Roho wake. Wale waliozaliwa katika familia ya Mungu wanaonyesha tabia yake ya haki ([1 Yohana 2:29](#)). Wamekombolewa kutoka kwa dhambi ya kawaida ([3:9; 5:18](#)). Katika [Yakobo 1:18](#), mchakato huu wa kuzaliwa upya unahusishwa na nguvu ya Neno la Mungu.

Kwa kupanua sitiari hii ya kuzaliwa upya, Yesu alimfundisha Nikodemo kuhusu umuhimu wa lazima wa kuzaliwa mara ya pili, au kuzaliwa kutoka juu, kama sharti la kuingia katika ufalme wa Mungu. Wale ambao wamezaliwa upya hivyo wanamiliki tumaini lililo hai ([1 Petro 1:3](#)). Tena, kuzaliwa upya huku kunaletwa kupitia nguvu ya neno la Mungu (mstari [23](#)).

Uzoefu wa awali wa kuzaliwa upya unafuatiwa na upya unaoendelea katika maisha ya Mkristo. Waliyozaliwa upya wanapaswa kutamani maziwa safi ya neno la Mungu ili kukua ([1 Petro 2:2](#)). Paulo anaamuru mabadiliko yanayoendelea kwa kufanywa upya kwa akili ([Warumi 12:2; Waefeso 4:23](#)). Mtu mpya anabaki katika mchakato wa upya wa mara kwa mara ([Wakolosai 3:10](#)), na nafsi ya ndani inafanywa upya kila siku ([2 Wakorintho 4:16](#)).

Matokeo ya sasa ya kuzaliwa upya ni mtu mpya au kiumbe kipya ambaye mambo ya zamani yanabadilishwa na mapya ([2 Wakorintho 5:17](#)). Ni uumbaji huu mpya, badala ya kushiriki kijuujuu katika desturi za kidini,, ndilo lengo la maisha ya Kikristo ([Wagalatia 6:15](#)). Inahusisha kuweka kando asili ya zamani ([Waefeso 4:22](#)) na kuvaa asili mpya (mstari wa [24](#)). Katika uchambuzi wa mwisho, hata hivyo, hii si matokeo ya jitihada za kibinadamu pekee. Sisi ni kazi ya mikono ya Mungu ([2:10](#)).

Tazama pia Upatanisho; Uongofu; Mkombozi, Ukombozi; Toba; Wokovu.